ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

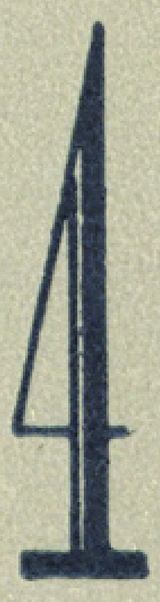

НОВИ САД, 1952

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Уредништво

ЖИВОЈИН БОШКОВ
СВЕТИСЛАВ МАРИЋ
РАЈКО НИКОЛИЋ

Одговорни уредник

ЖИВОЈИН БОШКОВ

„Зборник Матице српске“ издаје Научно одељење Матице српске.

Часопис излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 30-24.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Уредништво

ЖИВОЈИН БОШКОВ
СВЕТИСЛАВ МАРИЋ
РАЈКО НИКОЛИЋ

Одговорни уредник

ЖИВОЈИН БОШКОВ

„Зборник Матице српске“ издаје Научно одељење Матице српске.

Часопис излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 30-24.

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

4

НОВИ САД
1952

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Д-р Јован Савковић, Борба Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију — — — — 5

Р. Ковијанић, Јован Бошковић у младости — — — 24

Д-р Стеван Јосифовић, О Банатском алманаху Димитрија Тирола — — — — — — — — — — 56

Првош Сланкаменац, Јован Стерија Поповић, творац првог закона о школама у Србији — — — 64

Зора Симић-Миловановић, Борба Ђорђа Крстића за реализам у иконографском сликарству — 76

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Никола Радојчић, Карловачка гимназија и Дим. Давидовић / 95 — Никола Радојчић, О Павлу Јулинцу / 99 — Драгољуб Новаков, Јован Јовановић Змај као академик / 105 — Иван Поповић, Треће лице множине презента у војвођанским говорима / 114 — Дака Поповић, Ликови старе Војводине — Јован Стефановић Виловсни / 128 — Мил. С. Филиповић, Белешке о ћилимарству у Војводини / 136

БЕЛЕШКЕ

В. Стајић, Кућа Захарије Орфелина / 163 — Д-р Коста Милутиновић, Једна нова историја југословенских народа / 163 — Д-р К. Милутиновић, Јаша М. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији / 166 — Светислав Марић, Преглед страних славистичких часописа / 169

НЕКРОЛОГ

Дим. К., Д-р Првош Сланкаменац / 175

Издања Научног одељења Матице српске / 176 — Издања Књижевног одељења Матице српске / 176

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Д-р Јован Савковић

БОРБА СРБА ВОЈВОЂАНА ЗА СВОЈУ НАРОДНО-ЦРКВЕНУ АУТОНОМИЈУ

У чланку *Борба Срба Војвођана за своју територијалну и политичку самосталност*, објављеном у *Научном зборнику* Матице српске, ми смо показали како су Срби Војвођани, увиђајући да се у некадашњој Угарској без политичке и управне организације тешко могу одржати, борили се да извојују посебну територију на којој би се могли политички и управно организовати, под властима које би сами бирали и постављали. Али наилазећи у постизавању тога циља на највеће тешкоће, Срби Војвођани чинили су у исто време напоре да им се бар на терену народно-црквеном осигурају права и повластице које су им привилегијама биле зајемчене. Тако је историја Срба Војвођана од себе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, поред борбе за територијалну самосталност и политичку и управну организацију, испуњена дугим низом упорних и жилавих борби и за обезбеђење народно-црквене аутономије које се нису прекидале све до ослобођења испод аустро-мађарске власти, крајем првог светског рата.

У тој борби, која је трајала више од две стотине година, видно се истичу два периода: период од преласка Срба у Угарску под патријархом Чарнојевићем, до угарског законског чланка IX из 1868 г., и период после тога чланка. У првом, извор права којима је регулисан сав народно-црквени живот Срба у некадашњој Угарској била је апсолутна власт аустриских царева, који су силом те власти привилегијама, патентима, декларацијама, рескриптима, декретима, заштитним писмима итд., уз помоћ својих дворских власти, решавали сва питања српског народно-црквеног живота. Они су их решавали појединачно, с времена на време, или групно, када их се било накупило више, или су их регулисали читавим малим законицима какви су били први и други Регуламенат, Декларатория и Конзисторијална система. Али све те творевине нису претстављале законике које су претставници српског народа доносили слободно и аутономно на својим саборима, него о којима су они претходно били у најбољем случају само саслушавани, преко митрополита, или и

преко народно-црквених сабора, али где су одлучну и последњу реч задржавали за себе увек аустриски цареви, по резервисаним правима која су они себи обезбеђивали. Колико је при доношењу уредаба којима се регулисао народно-црквени живот Срба у Војводини било мало удела народних претставника и народа, најбоље показује народно-црквени сабор из 1769 г. који је био сазван тобоже у сврху да се на њему вољом и суделовањем народа изради законик који је требао да коначно среди и регулише све народно-црквене односе народа српског који је живео на територији угарске државе. Уствари, на том сабору није било ничега мање од могућности да претставници српскога народа изразе слободно своју вољу и да донесу сами потребне уредбе. Напротив, као што ћемо доцније показати, цела расправа саборска вођена је по дневном реду који је царски комесар сабору наметнуо, а одлуке су изнуђиване притиском на посланике, који нису имали могућности да на сабору ни до речи дођу. Опозиција, пак, која се донекле јављала била у лицу темишварскога епископа Вићентија Јовановића Видака и још неких народних посланика, угушена је била у клици најреакционарнијим мерама. Пошто је 1779 г. донесена и трећа редакција законика којим је народно-црквени живот Срба у Угарској био регулисан, Декларатория, у Бечу је превладало мишљење да су њом сви народно-црквени односи Срба у Угарској једанпут за свагда добили своје решење, и да народно-црквене саборе није више уопште потребно сазивати. Изгледа да је то било мишљење и митрополита Стевана Стратимировића, јер он за све време свога митрополитства, које је трајало неких четрдесет и шест година, народно-црквени сабор није сазивао. Та права, која су аустриски цареви себи резервисали, успели су они, најзад, да унесу и у сам мађарски закон, јер су мађарски сталежи, на упоран захтев цара Леополда II, морали у законски чланак XXVII из 1791 г. унети одредбу да царева права у погледу српских привилегија које се не противе угарским законима, као и у погледу свих црквених и фундационих послова, остају и даље неокрњена.

Иако је још § 8 законског чланка XX из г. 1848 изрекао да се Србима осигурава право располагања у верским и црквеним пословима, ипак, тек законским чланком IX из 1868 г. постављена је била народно-црквена ствар Срба Војвођана на аутономну и уставну основу. Задахнути духом либерализма, који је са запада 1848 г. почео снажно струјати, и борећи се и сами за уставне слободе против Аустрије, Мађари су створили законски чланак IX из 1868 г. Њиме они су Србима признали право да ствари које се односе на цркву, школу и на фундације које са овима стоје у вези, могу сређивати на својим саборима, на којима могу доносити и уредбе које се односе на народно-црквени живот, и управљати народно-црквеним, школским и фундационим стварима, помоћу органа које ће сами постављати. Истим чланком уведена је била законским путем још једна важна новина у регулисању српских народно-црквених односа, јер је у

саборима превласт дата световном, грађанском сталежу, будући да члан 5 истога законског чланка прописује да се народно-црквени сабор има састојати из седамдесет и пет посланика, од којих двадесет и пет из реда свештеника, а педесет из реда световњака.

Али иако су на папиру признавали Србима у црквеним и просветним стварима потпуну аутономију, мађарски властодршци нису никада престајали да под видом врховног права надзора мешају се у унутрашње послове те аутономије и да је у многом погледу учине сасвим илузорном. Тако су, између осталог, објављујући 1875 г. потврду Уредбе о саборском устројству, додали јој клаузулу да је против свих решења саборског одбора која он доноси у другом и трећем степену, дозвољен уток на угарско министарство. На тај начин угарско министарство присвајало је себи право да не само поништава решења која је саборски одбор доносио, него да их и преиначује, и предмете у појединим случајевима само решава. Али су се мађарски властодршци носили мишљу да и оне уредбе аутономне које су већ постојале, ставе ван снаге, и да читав српски народно-црквени живот регулишу новим, реакционарним, такозваним „Јединственим статутом“ који би помоћу црквене реакције октроисали, и тако утицај владе још више проширили. Из нашега приказа борбе Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију видеће се да бечким и пештанским властодршцима не само да није било у интересу да Србима дају посебну територију на којој би се могли управно и политички организовати, него да им није било у интересу ни да им признају праву аутономију, у оквиру које би они своје црквене и просветне послове могли сређивати самостално, без мешања државних власти. Јер су увек страховали да би и таква просветно-црквена аутономија за безбедност и интегритет Аустро-Угарске Монархије могла бити само од штете, и пре или после угрозити и сам њен опстанак.

Да би се добила јасна слика о томе како су Срби Војвођани дошли, најзад, до некаквих својих народно-црквених аутономних тековина, ми ћемо дати кратак преглед њихове борбе за те тековине, почев од сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем у угарске земље, до доношења Декларатиорије и Конзисторијалне системе које претстављају завршну фазу у законодавству које је било донесено у апсолутистичкој ери аустро-угарских владара. Из историје борбе Срба Војвођана за народно-црквену аутономију после законског чланка IX из г. 1868, ми ћемо овом приликом говорити само о сабору из г. 1869 који претставља први народно-црквени сабор који је сазван на основу тога законског чланка.

Народно-црквена аутономија Срба у некадашњој Угарској има своје порекло у привилегијама које су аустриски цареви и угарски краљеви издавали народу српском пре и после пресељења његовог у угарске земље, а које су они, после, потврђивали и поново уједмчавали читавим низом патената, декрета, деклараторија, рескрипата итд. Већ у Инвитаторији од 6 априла 1690

г. обећао је цар Леополд I Србима да ће, ако се дигну против Турака и помогну царску војску да крајеве у којима живе од Турака ослободи, уживати слободу, повластице и права у погледу православне вере, сем повластица које ће имати у погледу избора војводе и ослобођења од јавних терета. Привилегијом од 21 августа 1690 г. дато је Србима право да могу несметано исповедати православну веру и служити се старим календаром, и да им при томе ни световни ни црквени сталежи не могу чинити никакве сметње; да српски црквени и световни сталежи могу слободно бирати себи архиепископа, Србина православне вере, а архиепископ да има право вршити власт у свима православним црквама: посвећивати епископе, по варошима и селима постављати свештенике, зидати цркве по своме нахођењу, и да као и раније буде поглавар над црквама и општинством православне вере. Архиепископу, епископима, монасима и свакога реда свештеницима остаје право да у црквама могу и даље располагати; да свештено лице сем владара нико нема право затворити или заробити, него да их архиепископ, ако што скриве, може казнити по црквеном праву. Признаје се право Србима да православне цркве и манастири остану и даље у поседу оних који су их и дотада држали, а када се цркве које су Турци отели поврате, и оне се имају Србима повратити. Признаје се, најпосле, митрополиту и епископима право да по варошима и селима могу обилазити цркве и манастире, парохе и парохијане поучавати, и да им при томе нико не сме правити сметње, ни од црквених, ни од световних лица. Патентом од 20 августа 1691 г. потврдио је цар сва права која је у погледу слободног вршења вере и црквене управе признала Србима привилегија од 21 августа 1690 г., па је, сем тога, признато право архиепископу да после световних лица која умру без законитих потомака читаво њихово имање он наслеђује, и да је архиепископ глава народа српског не само у црквеним, него и у световним стварима. У патенту који је 4 марта 1695 г. преко Угарске дворске канцеларије упућен свима властима у Угарској, наређује се да оне те Србима дате привилегије респектују. Њима је још додато право епископа да од народа могу убирати штоле и црквене приходе који им по обичају припадају, па се поново народу српском признаје право да православну веру може слободно исповедати, без страха да због тога може у личној или имовној безбедности имати какве штете.

Али су та српском народу дата права и повластице почеле бивати вређане такорећи већ онога дана када су биле издате. Већ највишом наредбом од 8 октобра 1701 г. и митрополитова црквена власт сасвим је била скучена, јер по њој он није смео више вршити црквене посете православнима, нити се смео уопште мешати у вођење православне цркве. Истом наредбом његово је седиште из средишта народа, из Сечуја, било премештено у Сентандреју, на северу Угарске, и забрањено му да то место напушта. Православнима је веру било слободно, додуше, и даље исповедати, али су они у католичким дијецезама потчињени били католичким епископима. Услед тих сталних повреда

привилегијама заједмчених права и повластица отварао се био дуг ред жалби и молби које су митрополити подносили бечким царевима, делом у своје име, а делом у име народа, којима су тражили да се привилегије потврде, а учињене злоупотребе исправе. Тако историја борбе српскога народа у Војводини за своју народно-црквену аутономију од себе под патријархом Чарнојевићем, па до издавања Декларатории из 1779 г., дакле за више од сто година, претставља великим делом историју тих отпарквања у Беч да би се исходила јемства да ће привилегије бити респектоване, и да се народ српски остави у несметаном уживању права и повластица које су му биле дароване.

Те српске жалбе и молбе решаване су испочетка од случаја на случај, без нарочитих утврђених норми и прописа, а решавала су их разна највиша дворска и државна надлештва: Аустриска дворска канцеларија у Бечу, Дворски ратни савет, Угарска дворска канцеларија, а поједине ствари и Дворска комора, која је претстављала највишу финансиску власт у аустриској царевини. Када би се накупила гомила спорних питања која је требало решити, цареви би их решавали разним декларацијама, рескриптима и објашњавајућим рескриптима, као што су били Декларатория од јануара 1729, Допунски декрет из 1732 и Објашњавајући рескрипт од 21 септембра 1734 г. У њима је решен читав низ питања која су чинила предмет жалби које је српски народ преко митрополита подастирао Бечу: слободна употреба старога календара; начин постављања епископа; да ли је митрополит глава народа и у световним стварима; обилажење цркава од стране епископа; право митрополита и епископа да подижу и оправљају цркве; да ли свештенику могу судити грађански судови; право митрополита да после православних који умру без наследника и тестамента може наслеђивати и др. Али та спорна питања нису тим одлукама још била добила своје коначно решење, него су остајала на дневном реду и била и даље предмет сталних жалби. Утолико више, што се дворска надлештва која су их решавала нису руководила неким чврстим и добро промишљеним разлозима и принципима, него већином обзирима опортуним, услед чега је одлуке које су издаване требало често мењати, па и повлачити. 1746 г. поднео је био митрополит Арсеније IV поново читав ред жалби које је груписао у пет тачака, међу којима је било право подизања нових цркава и оправка старих, право да сме подизати манастире, право слободног исповедања вере, и др. После неповољног мишљења које је о захтевима сабора из 1744 г. дала Дворска комисија и министарска конференција која је о њима расправљала, Марија Терезија је у августу 1745 г. устројила Дворску комисију под претседништвом грофа Фердинанда Коловрата која је имала задатак да српске ствари решава убудуће непартајично и доследно. У основи, то је требало да буде испуњење захтева сабора из 1744 г., да се у Бечу постави један или два министра који ће српски народ и његова права штитити. Али је Марија Терезија имала при томе

у виду и државне интересе, а и интересе католичке вере и уније, чији би протектор требала да буде баш та Дворска комисија. Срби, међутим, устројењем Дворске комисије нису били задовољни, јер су на сабору 1744 г. тражили да сам сабор изабере сталну депутацију која би боравила у Бечу и бдила над извршењем народних привилегиских права.

Али како је Дворска комисија под енергичним и амбициозним грофом Коловратом настојавала да свој делокруг што више прошири, Марија Терезија је у августу 1747 г. устројила Дворску депутацију за ердељске, банатске и илирске ствари, такозвану Илирску дворску депутацију, са рангом који су имала и друга дворска надлештва у Бечу. Илирској дворској депутацији први је претседник био гроф Коловрат, па су њеним устројењем српске ствари изашле биле из оквира српске народно-црквене аутономије и добиле карактер општих државних ствари, чије је право решавања монархиња била лично за себе задржала. Али како је Илирска дворска депутација због недостатка сталних принципа и прописа којима би се у своме раду руководила долазила непрестано у сукоб са Угарском дворском канцеларијом, гроф Коловрат био је први који је царици Марији Терезији скренуо пажњу на то да би требало израдити један сталан и чврст систем норми које би биле меродавне при решавању српских ствари, и којих би се морала придржавати и Илирска дворска депутација, а и сва друга дворска надлештва и власти. То је, говорио је гроф Коловрат, утолико потребније, јер се иначе бојати да ће Угарска дворска канцеларија сву власт себи приграбити и тако исувише се осилити. Али Срби нису били задовољни ни са устројењем Илирске дворске депутације, него су, увиђајући сву несигурност свога положаја, тражили да им се привилегије узаконе у угарском закону, мислећи да ће, ваљда, бар на тај начин постићи респектовање права која су им привилегијама била зајемчена.

Сталне жалбе које је митрополит подизао код двора, стални неспоразуми између Илирске дворске депутације и Угарске дворске канцеларије, најпосле, нејасност, несигурност и колебљивост и саме Илирске дворске депутације која је српске ствари решавала често противречно, створили су код Марије Терезије и њених саветника уверење о потреби једнога сталног и чврстог система, по којем би српске ствари биле вођене и решаване. Зато је она наредила да Илирска дворска депутација направи извод из свега што је у погледу српских ствари решавано на конференцијама под царем Карлом VI, што би се онда имало претрести у конференцији Илирске дворске депутације, заједно са израђеним планом о унији. То упутство извршено је од стране Угарске дворске канцеларије на тај начин, што је дворски саветник гроф Колер добио био налог да направи изводе из свих ранијих аката о српским стварима, па је он у седници Илирске дворске депутације од 6 априла 1754 г. референсао да је тај исход саставио. Доцније, израдио је гроф Колер и свој опширан *Систем илирских ствари*, док је претседник Илирске дворске депута-

ције Бартенштајн дао на њега своје *Примедбе.* У своме елаборату Колер је дао мишљење о томе шта је главни узрок неспоразума између Срба и осталог становништва државе; како би се тај неспоразум могао отклонити, и каквих директива би се обе стране имале убудуће држати. Али док је Колер у своме елаборату заступао гледиште Угарске дворске канцеларије, Бартенштајн у својим *Примедбама* заступао је гледишта која су о Србима владала у круговима бечкога двора. Ипак, та измена гледишта није извела начисто суштину питања о српским стварима, па је Марија Терезија издала упутство да Колер и Бартенштајн одговоре кратко и јасно у којим питањима имају различита мишљења, и зашто их имају. Те њихове нове изјаве претресане су поново у конференцијама Илирске дворске депутације, па је царица 25 априла 1756 г. издала решење према којем за мерило у решавању српских ствари имају служити резолуције из 1734, 1735 и 1743 г. У основи решила је Марија Терезија у корист мишљења грофа Колера, по коме су досадашње норме биле довољне. Што стални систем, који је Марија Терезија живо желела, није ипак био израђен, разлог је био у томе што дворска надлештва нису могла да се између себе сложе, а и услед спољнополитичких догађаја, избијања седмогодишњега рата који је сву пажњу Марије Терезије био приковао. Али више него све друго што стални систем није израђен био је узрок сазнање у дворским круговима да се српске ствари без учешћа самога српског народа не могу решити, и да је зато потребно да се сазове српски народни сабор.

Али сабор који је владарка на молбу митрополита Павла Ненадовића била одобрила јула месеца 1768 г., но који је због митрополитове смрти морао бити одгођен за мај месец 1769 г., све је био пре него сабор на коме је могла доћи до израза воља претставника српскога народа који су се били окупили да на њему већају о читавом реду предмета који су за народни живот били од највећега значаја. Већ одмах на почетку сабору је дат строг укор што је за администратора митрополије, још пре но што је био отворен, изабрао бачког епископа Мојсеја Путника, и што је тражио да због избора митрополита не мора слати депутацију у Беч, па је сабору саопштено да народ има мирно сачекати шта ће о томе владарка решити. И Илирска дворска депутација нашла је да право постављања администратора припада владарки и да самовластан избор администратора заслужује казну. Сабору је претседавао именовани комесар генерал кавалерије гроф Хадик, са инструкцијом којој су доцније додате још две накнадне инструкције. У њима био је пре свега прописан дневни ред кога се сабор имао држати. Комесару је још било наређено да о свима епископима пошаље личну карактеристику, да би владарка по досадашњем обичају могла изабрати три кандидата од којих би сабор једнога бирао. По предлогу Илирске дворске депутације избор митрополита био је одгођен за крај сабора, да би епископи, у очекивању да буду за митрополита изабрани, били што мекши и прилагођавали се захтевима коме-

сара. Сам сабор није доносио никаквих одлука, него је саборске записнике комесар слао са својим примедбама у Беч Илирској дворској депутацији која их је претресала и слала владарки ради одлуке. У важним предметима записници су претходно подастирани Државном савету, па су донесене одлуке слате комесару да их у сабору прочита. Комесар није пристајао на предлог новосадског епископа да се предлози владе доставе сабору написмено да би их могао проучити, јер би то расправе сабора тобоже одуговлачило. На сабору је било неке опозиције са стране темишварског епископа Вићентија Јовановића Видака који је настојавао да планове владе квари, али он није могао никога да поведе за собом, јер се посланици нису усуђивали ни да говоре. И сам епископ Видак на сабору је ћутао, па је само у своме стану смео критиковати и агитовати. Он је био ставио предлог и да се избор митрополита одгоди на крај саборских седница, за што су били и свештеници и световни посланици, али се војници нису са својих места ни помакли, па је епископов предлог комесар одбио. Комесар је још био упућен да темишварском епископу саопшти између четири ока да ће се, ако се не уздржава од испада и не покорава жељама владаркиним, против њега најстроже поступити. Исто тако комесар је и световне посланике имао да упозори на њихово држање. Тако је и најмањи захтев за неком аутономијом изазивао претње од стране комесара, каже писац историје овога сабора Швикер. Ипак комесар, каже исти историчар, у погледу неких предлога није код сабора могао да успе. Такав предлог био је да се за свако парохиско место које се имало попунити постављају три кандидата, од којих би владар једнога потврђивао. Исто тако је у сабору био пао предлог да у конзисторијама буде по један краљев испитач који би свештеничке кандидате испитивао и своје мишљење о њима слао двору. И у погледу избора митрополита комесар је чинио на сабор притисак, јер је у своме говору истицао какве квалификације будући митрополит мора имати, и да избор мора бити једногласан и обављен најдаље до трећега дана у подне, јер ће иначе владарка митрополита силом своје власти именовати. Али колико су народни посланици сматрали да одлуке које су на сабору донесене нису дело њиховог слободног одлучивања, најбољи је доказ што су они, чим је сабор рад био завршио, предали комесару преко изабраног митрополита Георгијевића своје у тридесет тачака редиговане жалбе. Комесар је, међутим, нашао да су оне дрске и да су противне одлукама које су на сабору објављене, па је изјавио да их не може примити.

Када је комесар свој извештај са оригиналним актима поднео, издао је савладар Јосиф резолуцију да се од саборских аката има сачинити рубрицирана збирка свих прописа донесених у српским стварима, чиме је давно жељени стални систем требао бити остварен. Али пре него што је та жеља била саопштена Илирској дворској депутацији, она је царицу известила да је израдила један општи норматив који треба да важи за читав српски народ, и за свештенство, и за световњаке; да се сви

његови прописи оснивају на издатим и потврђеним привилегијама или одлукама донесеним на основу саветовања између појединих дворских надлештава; да је зато од највеће важности да се те одредбе објаве, и да њих треба да се придржава не само народ, него и клир, и све политичке и војне власти. Илирска дворска депутација, пак, имала би настојавати да ни епископи ни свештенство не раде ништа против њих. Илирска дворска депутација разделила је била тај елаборат међу своје чланове, а издала га је била и комесару грофу Хадику, који је такође изразио мишљење да би га требало штампати, јер би иначе читав рад сабора из 1769 г. био илузоран, и што су се и поједини чланови сабора изјаснили да би га требало штампом објавити. Иако су се неки чланови Илирске дворске депутације штампању противили, она је ипак царици предложила да се он штампа, после извесних измена које је у њему извршила. Царици депутација је изјавила да ће та збирка прописа значити читаву епоху у њеној владавини, и што она омогућава да српски народ живи у будуће по својим властитим уредбама. Најпосле, царица је решила да се Регуламенат после још неких измена које су у у њему учињене штампа; да се он достави митрополиту и властима, а за прост народ да се објаве само неки његови прописи којих он треба да се држи, а који не спадају у директиве којих треба да се држи свештенство и власти. Зато је Илирској дворској депутацији наређено да се те тачке из Регуламента издвоје и од њих направи извод који ће се народу разделити. Но како се тај извод са текстом оригиналнога Регуламента није слагао, он је у народу изазвао велико незадовољство.

Читав ред права и повластица који су народу српском били дати, Регуламентом су укинути или ограничени. Ограничена је била, пре свега, слободна употреба старога календара; митрополитово право да слободно поставља епископе и да подиже цркве и манастире; да удове свештенике упућује у манастир; да повећава број свештеника; да слободно држи синоде. Митрополит није више глава народа у световним стварима, него само у црквеним. Православни клир није више властан да убира десетак, а митрополиту је једанпут за свагда одузето право кадуцитета. Услед тих одредаба Регуламенат је на све стране изазвао велико незадовољство које је виднога израза добило нарочито на сабору из 1774 г. који је за митрополита изабрао темишварског епископа Бићентија Јовановића Видака. На састанцима који су одржавани ван сабора посланици су саставили гравамина у тридесет и једној тачци и предали их комесару који је у тајној инструкцији добио налог да их прими, али да се не упушта у расправљање о њима. Он их је примио, пропратио својим примедбама и спровео Илирској дворској депутацији. Иако је она била мишљења да у Регуламенат не треба дирати, јер да то читав израђени трајни систем може да поруши, она је ипак била принуђена да га мења. То је депутација учинила у посебном поднеску, упућеном комесару барону Матезену, у коме су поднесене жалбе тачку по тачку добиле своје решење. Али су прописи Регуламента претрпели, наводно,

измене и у синоду који је заседавао 1774 г. Оно што је после синода остало нерешено, Илирска дворска канцеларија настојавала је да реши у споразуму са митрополитом који је ради тога био позван у Беч. На основу свих тих саветовања Илирска дворска депутација израдила је нов Регуламенат, који је наводно прошао био и кроз синод из 1776 г., и 1777 г. био штампан. Али буру незадовољства изазвао је и тај други Регуламенат, јер се нашло да и он отступа од права и повластица које су српском народу дароване. А незадовољство се било изврго у отворену побуну у Новом Саду и у Вршцу због прописа о сахрањивању мртвих. На основу прописа § 43 Регуламента издала је била Илирска дворска депутација строгу наредбу како се мртваци имају убудуће сахрањивати; ниједан мртвац не сме се сахрањивати у цркви, или у гробници око цркве, него у гробљу које је за то одређено; ниједан мртвац не сме се пре сахране носити у цркву и тамо излагати, него се из стана има износити непосредно на гробље. Митрополиту је наређено да изда налог епископима да ови нареде протопрезвитерима и паросима да се у погледу сахране имају придржавати земаљских закона и наредаба.

Услед новог сукоба који је избио између Илирске дворске депутације и Угарске дворске канцеларије, овом приликом због побуна у Новом Саду и Вршцу, Марија Терезија је децембра месеца 1777 г. Илирску дворску депутацију укинула, и њен делокруг пренела на Дворски ратни савет, Угарску дворску канцеларију и на Банатско дворско надлештво који су убудуће српске ствари требали да решавају по споразуму. Јосиф Јиречек писао је да је Илирска дворска депутација укинута на тражење Мађара. Швикер то не допушта, него каже да је за укидање Илирске дворске депутације крива она сама, и да су томе допринеле тужбе вршачког, арадског и пакрачког епископа, а и Дворски ратни савет који није био расположен према Илирској дворској депутацији. Швикер још каже да је она била једна аномалија која у мађарским законима није имала никаквог ослонца, и пошто није било могуће разграничити делокруг између ње и других дворских надлештава, да је давала повода разним сукобима.

Подносећи извештај о новосадској и вршачкој побуни, митрополит Вићентије Јовановић Видак поднео је и жалбе и захтеве у вези са Регуламентом у седамдесет тачака које је претресала Мешовита комисија за илирске ствари, на челу са претседником Дворског ратног савета. У завршном делу жалби митрополит је тражио и сазив сабора, на што комисија није пристајала, примећујући да Регуламенат, ако се митрополитове жалбе уваже, у садашњем облику неће моћи остати. Комисија је још предлагала да све штампане примерке Регуламента треба повући и измене које се мисле спроводити скупити у један рескрипт, и објавити га само властима и надлештвима. Али будући су прописи које Регуламенат садржи подложни променама, њих штампом не треба никако објављивати. Пошто је неке захтеве митрополитове усвојила, а неке одбила, Марија Терезија је на

основу саветовања која је Мешовита комисија спровела, маја месеца 1779 г. издала трећу редакцију прописа који се односе на српске народно-црквене послове, такозвану Декларацију илирске нације. У Бечу су били мишљења да су Декларацијом све српске ствари једанпут за свагда решене, и да више нема потребе сазивати саборе ради претресања српских ствари, нити примати молбе и жалбе које се на њих односе. У инструкцији коју је добио за сабор 1781 г., који је требао да бира митрополита на место умрлог митрополита Вићентија Јовановића Видака, саборском комесару наређено је да тужбе, ако би му их народни посланици предали, има одбити и упутити их на редовне власти. И молбу посланика да једна депутација сме ићи у Беч комесар је одбио, истичући да је сабор сазван само ради избора митрополита; да су Декларацијом исцрпени сви принципи решавања српских ствари, и да оне сада спадају пред редовне власти и надлештва. Најпосле, под Јосифом II објављена је 1782 г. Конзисторијална система, као последња од уредаба којима су из Беча српски народно-црквени послови у другој половини осамнаестога века били регулисани.

И Декларација и Конзисторијална система биле су остале уредбе које су све до Рескрипта из 1868 г. регулисале цео народно-црквени живот српског народа у некадашњој Угарској. Иако Срби са терезијанским законодавством нису били задовољни, сматрајући да се њиме крње многа и основна права која су им привилегијама била зајемчена, ипак су неке одредбе Регламената и других терезијанских уредаба биле за народ наш и од неке користи. Да су баш оне, са којима наши преци нису били задовољни, и због њих дизали и праве побуне, као што су прописи о сахрањивању мртвих, претстављале прописе који су ишли за европејизовањем нашега народа, утонулог дотле дубоко у празноверицама и верским предрасудама. Сем прописа о сахрањивању мртвих таква је била и забрана о подизању неограниченог броја цркава и манастира; о ограничењу права митрополита да може постављати неограничени број свештеника; о ограничењу броја светаца које православни могу светковати. А забрана да се мртви при сахрањивању носе у отвореним ковчезима била је мера чију су умесност доцније и сами Срби Војвођани увиђали. Када су 1849 г., после упада Руса у Угарску, видели да они мртве још сахрањују у отвореним ковчезима, чудили су се наши преци варварству које код Руса још непрестано влада.

Како Срби никако нису могли да се измире са укидањем Илирске дворске депутације, обећао је цар Леополд II да ће за српске ствари устројити Илирску дворску канцеларију, што је и учинио, и за њенога канцелара именовао грофа Балашу који је марта месеца 1791 г. уведен у звање. Но како је он раније био хрватски бан, постављен од цара Јосифа II, Мађари су одлучно били против његовог именовања. Код те Илирске дворске канцеларије први пут је за саветника био постављен Србин у лицу Петра Петровића, темишварског епископа. Мађари су били противни и устројењу Илирске дворске канцеларије, тврдећи да се

њом српском народу у Угарској даје изузетан и привилегисан положај. Не могући се одупрети навaљивању Мађара, цар Леополд најпосле је санкционисао законски чланак X из 1792 г. којим је Илирска дворска канцеларија укинута, са додатком да се код Угарске дворске канцеларије и Намесништва имају поставити неколико Срба који за то имају потребне квалификације. Тако је после епископа Петровића дошао био за саветника епископ Стеван Авакумовић, али после њега нико више од Срба код највиших власти није био постављан. Укидање Илирске дворске канцеларије уследило је царским ручним писмом од 3 јула 1792 г., па је тога дана и њен рад престао.

Како расправног сабора још од Темишварског сабора није било, а послови које је требало посвршавати били многобројни, међу којима је нарочито било хитно питање смањења броја свештеника и њихова дотација, сегедински парох Павле Стаматовић покренуо је још 1841 г. акцију да се расправни сабор сазове. Сегединска црквена општина позвала је била циркуларом све веће црквене општине да у том смислу поднесу претставку Краљевском савету у Будимпешти. На сабору 1840 г., који је за митрополита изабрао Јосифа Рајачића, одлучило је четрдесет и пет посланика на збору који су у ту сврху одржали, да саборском комесару предају претставку ради сазива расправног сабора, да би црквене и школске ствари, које већ педесет година чекају да буду решене, биле посвршаване. Сабор је одиста требао да се састане још 1847 године, али се услед неких сметњи и догађаја који су наступили 1848 године, није састао. Он се требао састати и 1860 године, али је услед издавања Октобарске дипломе и препрека које су с тим у вези наступиле и он изостао. Иницијативом патријарха Рајачића и епископа Самујила Маширевића Рајачићу је 27 септембра 1860 године било упућено царско ручно писмо, у коме му се наређује да у споразуму са деклараториским епископима поднесе предлог, који предмети да се предузму на сабору који ће се ускоро састати, али да међу њима буде свакако редукција и дотација парохискога свештенства. Рајачић је осим епископа имао да саслуша и друге искусне људе из круга клира и световњака, али тако да се ти повереници не скупљају у збор. Сабор који је сазван за св. Илију 1864 г. имао је дужност да обави избор митрополита, па да се одмах разиђе. Али када је саборски комесар барон Филиповић видео да је жеља саборске већине да се са избором митрополита скопча и расправа о црквено-просветним стварима, он је прихватио предлог посланика Стевана Петровића, торонталског великог жупана, да сабор после обављеног избора тражи од владара да може изабрати одбор који ће у заједници са синодом израдити предлоге за уређење народно-црквених послова. Владар је жељу сабора уважио и дозволио да се сабор састане чим синод са својим елаборатима буде готов. Одмах после устоличења изабраног епископа Маширевића одржана је саборска седница, на којој су изабрани десет посланика који су са синодом имали израдити предлоге за расправу, после чега је сабор био одгођен.

Пошто је расправни синод (синодски одбор) био са послом готов, расправни сабор био је сазван за 25 јануар 1865 г., па је поднесене му предлоге расправио, сем предлога о саборском устројству, изборнога реда за сабор, и предлога о уређењу треће судске инстанције у црквеним предметима. Уредбу о саборском устројству влада није хтела да изнесе на дневни ред, јер се носила мишљу да саборско устројство она октројише. На основу тих предлога, које је сабор расправио и са неким изменама прихватио, донесен је Краљевски рескрипт од 10 августа 1868 г. који је све до краја постојања наше народно-црквене аутономије, пред први светски рат, остао био основни закон за један ред установа нашега народно-црквеног живота у некадашњој Угарској. Расправни сабор из 1865 г. био је последњи сабор сазван на основу привилегија и по старом обичају, али је рад његов санкционисан био на основу законског чланка IX из 1868 г. и објављен мимо угарски сабор, Рескриптом од 10 августа 1868 г.

Иако је сабор из 1865 г. расправио један од најхитнијих предлога који су били спремљени, редукцију и дотацију парохиског свештенства, тај део Рескрипта остао је ипак од стране многих општина неизвршен, јер оне нису хтеле да свештеницима издају плату онако како је то Рескриптом било прописано. А како је свештенство остало било и без штоларних прихода, сно је било запало у врло тешке материјалне прилике. На неким местима народ није хтео ни да уређује општине према рескриптуалним прописима. Због тога, а и зато што је елаборат о саборском устројству остао на сабору 1865 г. нерасправљен, због питања поравнања са Румунима, уређења епископске дотације, зидања епископске резиденције у Новом Саду, као и других хитних предмета, владар је на предлог патријарха Машировића решењем од 24 априла 1869 г. дозволио да патријарх сазове сабор који се састао 2 јуна 1869 г. по старом календару.

Како Милетићева народна странка није још била сасвим освојила терен у народу, имала је странка патријарха Машировића и епископа на сабору 1869 г. знатну већину. На страни патријарха Машировића налазили су се, међу осталима, и Ђура Даничић, д-р Ђорђе Натошевић, д-р Теодор Мандић, Ђорђе Стратимировић, а на страни народњака прота сомборски Ђорђе Бранковић и прота горњокарловачки Милан Беговић. Већ одмах после отварања сабора било је јасно да те две странке неће моћи радити заједно, јер на општим зборовима, на којима су вршене припреме за саборски рад, епископи, калуђери и свештеници нису хтели учествовати, него су код патријарха држали засебне зборове. Када је требало изабрати депутацију која ће ићи патријарху да га допрати у саборску дворану, да би сабор отворио, д-р Јован Суботић предложио је да у смислу споразума који је на општем збору учињен, треба да се изабере депутација од девет чланова која ће по патријарха отићи. Епископ Грујић и архимандрит Стануловић тражили су да се депутација изабере по сталежима, како су они на сабору заступљени, и да је одувек био обичај да у депутацији буду два епископа, два архимандрита

и од сваког сталежа по четири члана. Милетић је на то одговорио да посланике обичаји не вежу, јер они нису ни сазвани на основу обичаја, него на основу уставног закона. Али ако се и усвоји обичај да се иде по патријарха, не мора се усвојити обичај како да се по њега иде. Данас, када дух времена иде силно напред, сталежи треба да се изједначују и утиру, и сабор треба првим кораком да покаже да не изостаје за духом времена. Ми смо овде сви Срби, браћа и синови једне цркве и равноправни народни заступници, па је једна дика и слава ако се пошаље владика или прост човек да у име сабора патријарха позове. Владика Грујић мисли да би депутација била сјајнија ако би била сталешка, али ако он мисли да је сјај у достојанству, онда се тиме запостављају заступници које је народ послао. Али ми, које је народ изабрао и од којих сваки претставља неколико хиљада душа, можемо, окићени народним поверењем, најбоље подичити свако друштво. Народ је и над владиком владика, и његови заступници никоме не уступају у вредности. Ако хоћете да по броју буде више чланова депутације, то и ми хоћемо, али ако хоћете по сталежима, ми то нећемо, — одговарао је противницима Милетић.

Пре него што се сабор конституисао покренуо је д-р Јован Суботић питање ко ће сабору претседавати, будући да сабор још није имао свога организационог статута, и што у томе погледу није било никаквог позитивног прописа, а ни сталнога обичаја ни преседана који би за сабор могли бити меродавни. Образлажући питање које је поставио, Суботић је истицао да су на свима ранијим саборима на којима је било царских комесара, они, иако нису били формални претседници, стварно сабором управљали, седнице заказивали, жеље посланика цару саопштавали, и да је на Темишварском сабору 1790 г. комесар био именован и за претседника сабора. А када је 1865 г. комесар барон Филиповић именован био и за формалног претседника сабору, није садашњи патријарх учинио против тога никакве приговоре, нити се позивао на своје природно претседничко право. И како је чињеница да у прошлости митрополити нису саборима претседавали, настаје питање ко овом сабору треба да претседава. Министар просвете у своме отпису очекује да ће сабор „под руковођењем“ митрополита свој задатак успешно решити, али вођење је сасвим друго него претседништво, јер сабор може водити неко ко није претседник, утолико пре што министар у своме отпису положај претседника у синоду назива јасно и отворено претседништвом. После Суботићевог предлога развила се била у Сабору дуга расправа, у којој су и са једне и са друге стране узели учешћа многи говорници, и која је испунила била читавих шест дана саборског пословања. Са стране клерикалаца главни говорник био је гргетешки архимандрит Герман Анђелић, а поред њега епископ пакрачки Никанор Грујић, архимандрит бездински Теофан Живковић, д-р Теодор Мандић и Ђорђе Стратимировић. Са стране, пак, народњака д-р Јован Суботић, д-р Светозар Милетић, д-р Стеван Павловић, Михаило Ристић,

Васа Ђурђевић, д-р Светислав Касапиновић, Максим Лудајић и д-р Ника Максимовић.

Не једанпут неки наши историци, пишући о сабору из 1869 г., изражавали су мишљење да је читава расправа коју су тобоже изазвали претставници народне странке по питању саборског претседништва, претстављала један сасвим некористан и јалов посао који је народној странци донео само штете, а никакве користи. Они тврде да су народњаци, да су се у својим захтевима показивали попустљивијима, и пристали да се патријарх призна природним претседником сабора, могли код тадашњих властодржаца у Пешти постићи да се већ на сабору 1869 г. наши народно-црквени односи коначно среде, и да и ми Срби своју аутономију „доведемо под кров". Да је средимо „Јединственим статутом" који су клерикали били израдили, онако, како су своју аутономију средили Румуни у Угарској, под руковођењем свога митрополита Андрије Шагуне, још те исте 1869 г. Да је такво мишљење тих наших историка нетачно, показују говори који су се у питању претседништва у сабору чули. Сви они сведоче о томе да се ни код једне, ни код друге стране није радило о некој страначкој загрижености и јогунству, него о погледима и убеђењима који су између обе странке били ископали дубок и непремостљив начелан јаз, услед кога између њих никако није могло да дође до споразума и измирења. Док су клерикали, на челу са патријархом Самујилом Маширевићем, епископом Никанором Грујићем и архимандритима Германом Анђелићем и Теофаном Живковићем гледали на организацију и управу наших народно-црквених ствари са становишта чисто епископалнога и клерикалнога, народњаци су их посматрали и просуђивали са гледишта строго световњачкога и утилитарног. Према учењу епископалном, које је у сабору развијао нарочито архимандрит Герман Анђелић, оснивач и глава православне цркве јесте Исус Христос који је апостоле овластио да пођу у свет и да у његово име уче народе ономе чему их је и он учио. Апостоли су га послушали, па су власт коју су од њега примили после преносили на епископе. Према том тврђењу управа у православној цркви, у општој и посебној, па, према томе, и у српској, остала је била увек у рукама патријараха, митрополита и епископа, којима она припада са пуним правом, те је и претседништво у саборима васељенским, помесним и српским остајало увек у рукама најстаријих патријараха, митрополита и епископа као прејемника апостолских.

На сасвим противном гледишту стајали су народњаци на челу са Милетићем, Суботићем, Ристићем, Касапиновићем, Максимовићем и другим народним претставницима. Епископи, говорили су они, могу имати речи и власти само у питањима догматскога и канонскога учења цркве, као и управе која са овима стоји у вези, али их никако не могу имати у питањима и пословима који се односе на спољашњу и економску црквену управу. Народно-црквени сабор Карловачке митрополије јесте скуп Срба православне вере који се бави спољашњим питањима црквене управе,

боље рећи економским питањима те управе, какво су и школе, па црквеној јерархији и њеним претставницима не би управо ни било места на таквом сабору. Зато би они са њих могли бити и отстрањени, па да они од своје способности да о тим питањима расправљају и правоваљано решавају ништа не изгубе. Исто тако као што Архијерејски синод не губи ништа од своје способности правоваљаног расправљања и решавања зато што у њему световњачки елеменат није заступљен. Зато је изван сваке сумње, говорили су народњаци, да и претседник народно-црквеном сабору може бити само припадник световњачког сталежа, и то онај коме сам сабор, као и сваки други парламентаран скуп, правоваљаним избором поклони своје поверење.

Све су то били толико крупни и непремостљиво различити погледи о праву на спољну управу црквену и на право претседавања у сабору, да је разумљиво што између њихових носилаца није никако могло доћи до споразума и измирења. Али сем тих начелних разлика, постојао је још и тај конкретан разлог да се природно претседништво сабора патријарху не призна, што народњаци никако нису хтели да га повере људима клерикално расположеним, од којих се унапред могло очекивати да ће ствари и гледишта народњака у сабору само побијати, и у њиховим спровођењима стављати им на пут све могуће препреке. Код патријарха Машировића постојао је још и тај нарочити разлог да се природно претседништво сабора њему не призна, што се он као врховни патрон Српске новосадске гимназије у питању попуњавања упражњених патронских места показивао као заковани клерикалац и као непомирљиви противник Милетићев и народне странке. Предати, према томе, претседништво сабора у руке таквом човеку значило је изложити народну ствар свим оним неприликама и тешкоћама које јој је патријарх Машировић стављао и око попуњавања гимназиског Патроната кроз читав низ година. Иако је на сабору 1865 г. приликом расправљања о синодским статутима показивао према народњацима помирљиво држање, и пристајао на њихов предлог да парох не буде природан претседник црквене општине, патријарх Машировић показао се на сабору 1869 г. као огорчени и непомирљиви противник народњака и њихових вођа. Али и народњаци, који су у патријарха изгубили били свако поверење, били су на њега толико огорчени да су подигли били неких две стотине црквених општина које су му изгласале и упутиле неповеренице. А увреде и злурадости које је он народној странци учинио, нарочито око попуњавања гимназиског Патроната, биле су толике да му их народњаци ни после смрти нису могли опростити. У некрологу који је *Застава* донела после његове напрасне смрти речено је између осталог: „Ретко је да човек који је по себи, или по положају свом у јавном животу народа улогу играо, умре ожаљен од свију. Али у зао час оном за ким мало ко има да уздане, мало коме се није чинило да се са смрћу једнога човека камен са срца народног свалио. Коса смрти пресекла је Гордијев чвор који су патријарх, или боље рећи који су неки себичњаци и власто-

љупци преко њега у животу народа сплели и замрсили. Умрети у борби са својим народом, то је ужасна смрт“.

Атмосфера у сабору постајала је услед многобројних сукоба народњака и клерикалаца толико угрејана, да је патријарх, претећи песницом, народњацима довикнуо: „Немојте ме терати да развијем духовни бич“, на што му је посланик Стеван Павловић одговорио: „Чуо сам како нам се овде прети духовним бичем, али ми имамо морални бич који нећемо пропустити да употребимо, ако народу хоће да се одузму права која му припадају. Никада нико није имао већа права од народа, и није народ ваш слуга, него сте ви његове слуге. Ја знам да већина неће пристати на избор претседника, држећи се схватања средњега века, али ће ускоро доћи време када ћемо се и тога опростити“. После гласања, при коме је Суботићев предлог да се патријарх за претседника бира пао са 27 гласова према већини од 38, атмосфера је у сабору почела постајати све затрованија, личне увреде почеле су падати и са једне и са друге стране, док архимандрит Теофан Живковић није ставио предлог да се саборске седнице одгоде, што је патријархова странка прихватила, а народна само под условом ако се прво посврше послови који су били стављени на дневни ред. Одржавање саборских седница патријарх је прекинуо, а када су неколико посланика отишли к њему ради разјашњења, изјавио је он да су чланови народне странке вређали „најнежнија чувства“ противне странке, и да је један манијак посумњао чак и у „непорочност матере божје“. Зато је тридесет и један члан противне странке положио њему свој мандат, и он очекује да ће то учинити још три или четири члана. Из тога разлога он са мањином не може радити и зато сабор распушта, али ће примити изјаву коју би народна странка можда имала да учини. Депутацији саборској, која му је отишла да тражи да сазове саборску седницу и да у њој изјави да сабор распушта, патријарх је изјавио да он више седнице не може сазивати. На поновљено питање депутације да ли сабор распушта или одгађа, одговорио је да га само одгађа. На збору који је одржала 4 јула народна странка одлучила је да против одлагања сабора преда изјаву и протест патријарху, угарском министру просвете преставку, а по потреби и краљу. Неки из клерикалне странке хтели су да се мире, али други на то нису пристајали, говорећи да не може бити измирења са онима који поричу непорочност матере божје и руже свете оце. Патријархова странка дала је „Изјаву“, са образложењем зашто је мандате положила, док је народна странка дала „Протест и изјаву“. Патријарх Машировић упутио је „Посланицу народу српском“, на коју је *Застава* одговорила са више чланака, међу којима је био и чланак д-ра Лазе Костића *Патријархова була.*

Сабор из 1869 г., иако се његова расправа кретала само око саборског претседништва, ипак је од највећега значаја за историју борбе српскога народа за своју народно-црквену аутономију у некадашњој Угарској. У њему се већ одмах на почетку новог периода у српском народно-црквеном животу који је био отворен

законским чланком IX из 1868 г., јасно показало да између либералних световњака и конзервативних и клерикалних заступника на сабору постоје толико супротна гледишта на уређење српских народно-црквених односа, да међу њима не може бити компромиса ни измирења. Као што до тога измирења и споразума није могло доћи ни до краја постојања српске народно-црквене аутономије пред први светски рат. Колико је народна странка била у праву када се према претставницима црквене јерархије руководила неповерењем, и није веровала у њену мисију да ствари српског народно-црквеног живота у некадашњој Угарској успешно реши, доказ је већ у самој личности претставника и вођа те странке, архимандрита Германа Анђелића. Тај човек, који је на сабору 1869 г. јетком речитошћу претстављао црквену јерархију као јединога носиоца српскога родољубља и националне свести, примио је доцније из руку пештанских властодржаца патријарашко достојанство Карловачке митрополије. А тиме, он је најречитије демантовао сва декламовања која су он и остали претставници црквене јерархије изговорили у сабору о своме великом родољубљу и бризи за српске народно-црквене послове.

Тако су Срби Војвођани, почев од народно-црквеног сабора из 1869 г., морали да и за обезбеђење своје просветне и црквене аутономије воде борбу на два фронта. И против мађарских властодржаца у Будимпешти, и против српске црквене реакције. Исто онако како су на два фронта, и против Беча, и против Пеште, морали да воде двестагодишњу борбу око захтева за обезбеђење своје територијалне и политичке самосталности. Та борба против пештанских властодржаца и српске црквене реакције, започета једном на народно-црквеном сабору 1869 г., неће се више стишавати и престајати све до укидања српске народно-црквене аутономије у некадашњој Угарској, пред први светски рат, 1912 г. Као што нису успевали да за трајања аустро-угарског система дођу до своје територијалне и политичке самосталности, Срби Војвођани исто тако нису успели да дођу ни до своје праве просветно-црквене аутономије. Из разлога што ни пештанским властодршцима, а ни нашој црквеној реакцији није било у интересу да Срби до те аутономије стварно дођу. Све је то доприносило да се у Србима Војвођанима образује чврсто убеђење да за осигурање њиховог народног бића постоји само један пут и начин: обарање читавог аустро-угарског државног система, и подизање на његовим развалинама своје независне народне државе.

ЛИТЕРАТУРА

Dr. J. H. Schwicker. Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest, 1880. — Dr. Emilian Radić. Die Verfassung der orthodox-serbischen Particularkirche von Karlovitz. Prag, 1880. — Vukicsevits György. A görög-keleti szerb egyházi autonomiáról. Budapest 1900. — Д-р Теодор Мандић. Успомене из нашег црквено-народног живота. Нови Сад, 1898—1902. —

Д-р Стеван Павловић. Српски народни сабор 1869 г. Нови Сад, 1870. — Ђура Вукичевић. Поглед на начелне основе наше народно-црквене аутономије. Нови Сад, 1890. — Регуламенти из 1770 и 1777 г. — Декларатория из 1779 г. — Конзисторијална система из 1782 г.

Dr Jovan Savković

LUTTES DES SERBES DE LA PROVINCE DE VOÏVODINE POUR LEUR AUTONOMIE NATIONALE ET RELIGIEUSE

Résumé

L'auteur s'est mis en devoir de présenter les efforts des Serbes dans l'ancienne Autriche et Hongrie luttant pour conserver leurs droits d'autonomie dans le domaine de la culture et de la religion ce qui leur fut reconnu comme privilèges par le souverain même. Jusqu'à 1868 le pouvoir absolu du monarque autrichien suffisait pour garantir les droits autonomes des Serbes dans leur vie nationale et religieuse. Depuis 1868 c'est par les lois hongroises que fut décidé que les Serbes eux-mêmes pourraient traiter toutes les questions touchant leur église, leurs écoles et leurs fondations, et en disposer selon les règlements sanctionnés par les sabors (conseil national des Serbes). D'après l'article IX de la loi hongroise deux tiers des députés (50) du sabor seront représentés par des laïques et un tiers (25) par des gens d'église. Cependant les autorités hongroises faisaient tout leur possible pour empêcher la réalisation de tous ces droits donnés par elles en bonne et due forme. Du reste, elles se sont réservé la Compétence des décisions définitives pour les réclamations présentées contre les arrêts du conseil national. — L'auteur indique que la base juridique de l'autonomie nationale et religieuse des Serbes relève des privilèges fixès par l'empereur Léopold Ier à Arsène III Čarnojević, patriarche des Serbes. Il est vrai que ces privilèges furent tantôt confirmés, tantôt retranchés par les successeurs de l'empereur. Pour régulariser l'exécution des affaires serbes, l'impératrice Marie- Thérèse fonda d'abord une commission, puis la Députation illyrienne auprès de la cour. Celle-ci. rédigea un code, dit „Regulament" qui devait régler tous les rapports entre l'État et le peuple serbe, voire l'église. Vu la résistance des Serbes dont les droits souffrirent une réduction, on dut rédiger un autre „Regulament". Les Serbes protestèrent vivement contre certaines prescriptions de ce nouveau „Regulament", ce qui servit de prétexte pour abolir la Députation illyrienne, et en 1779 on promulga un troisième Regulament, dit Déclaratoire de la nation illyrienne. C'est ce Déclaratoire avec le Système consistorial de l'an 1782 qui réglèrent la vie des Serbes en Voïvodine jusqu'au Rescrit de 1868. Après 1868 eurent lieu de graves conflits entre les députés laïques, adhérents du parti national, menés par Svetozar Miletić et les députés cléricaux encouragés par leur hiérarchie réactionnaire. Depuis lors le parti national eut à soutenir une lutte acharnée à deux fronts: contre les détenteurs du pouvoir à Budapest et contre la hiérarchie cléricale serbe. De même que le gouvernement de Budapest, la hiérarchie d'église serbe ne voulaient pas que les Serbes réalisent une autonomie, régie par des bourgeois progressistes. Ainsi les Serbes en Voïvodine furent de plus en plus convaincus que le seul moyen de conserver l'existence de leur nationalité était le renversement du système d'État austro-hongrois et l'établissement de leur État populaire sur les ruines d'un empire suranné.

Р. Ковијанић

ЈОВАН БОШКОВИЋ У МЛАДОСТИ

Школовање у Модри и Братислави. — Познанство и везе са Штуром и Калинчаком. — Утицај Хатале. — Превод Штурове књиге.

Јован Бошковић, наш познати филолог и јавни радник, наследник Даничићеве катедре српског језика и књижевности на београдској Великој школи, српски министар просвете, и преводилац чувене Штурове књиге *О народним песмама и приповетка-ма славенским*, учио је у Модри и Братислави (Пожуну). У Модри се упознао и спријатељио с Људевитом Штуром. То познанство било је значајно. У времену кад је писао своју књигу, Штур се могао користити Бошковићевим познавањем наше народне поезије и језика. Бошковић се већ тада упознао са Штуровим радом на том делу, и први ће од Славена превести Штурову књигу, која је изазвала велико интересовање у књижевном и научном свету славенском. Штур је имао на Бошковића јаког утицаја. То се запажа у његовом животу и раду, нарочито у његовим славенским и југославенским назорима. „У оно време кад Бошковић ђаковаше — каже др. Ђорђе С. Ђорђевић, један од Бошковићевих ученика и сарадника — омладину су заносиле идеје којих носиоци беху два словачка апостола Љ. Штур и Ј. Колар... и Бошковић беше један од обожавалаца њихових... Шта више, Штурове су идеје Бошковићу биле драге до краја живота. Он му је био идеjал“[1]... Поред Штура, Бошковић се тамо упознао с Јаном Калинчаком, књижевником, одушевљеним пријатељем Срба и српске народне поезије, сарадником Штура на поменутом делу. У Братислави је слушао предавања Мартина Хатале, доцније професора прашког универзитета, наследника Челаковског. Хатала је био познавалац нашег језика и народне књижевности, истакнут чешки и словачки филолог свога времена, дописни члан Српске и Југославенске академије наука. У времену Бошковићева братиславског школовања, Хатала је управо ударао темеље граматици словачког језика. Кроз педесет година своје научне каријере, он ће доследно радити на „брушењу“ књижевног језика чешког и словачког. Управо у томе, Бошковић се истиче у нашој науци. Претпостављамо, да је Хатала био један од првих, ако не први који је код Бошковића

пробудио јаче интересовање за славистику, да се њој, иако правник, потпуно посвети. Свакако, томе је допринео и млади Даничић.

О личним везама Бошковића са Штуром, Калинчаком и Хаталом није се досад знало. На основу необјављене архивске грађе и литературе код нас некоришћене, желимо осветлити његово школовање у Модри и Братислави, утицај Хатале на њега, његове везе са Штуром и Калинчаком, и његов рад на преводу Штурове књиге.

I — ШКОЛОВАЊЕ

1 — *Лицејна филозофија.* Бошковић је у Новом Саду свршио два разреда граматике, два синтаксе, и први разред хуманости (човечности). По доцнијем реорганизационом плану, то је одговарало I—VI разреду гимназије. Први разред граматике учио је 1844-5, заједно са Змајем. У другом разреду граматике (1845-6), он је у разреду по одличном успеху други, Змај трећи, Полит-Десанчић четврти по реду, како каже В. Стајић. Школске године 1848-9, уписан је, самшести, у најстарији разред новосадске гимназије, у други разред хуманости, али ниједан од њих није оцењен.[2] Значи, Бошковић није учио разреде синтаксе две године, већ је годину раније преведен (1847-8) у први разред хуманости, као што се обично чинило с одличним ученицима граматике и синтаксе. Или је, можда, приватно полагао први разред хуманости (реторику). Услед револуције, он није могао други разред (поетику) свршити редовно. Са годином задоцњења, свршио га је у Сремским Карловцима (1849-50). То се види из матурског протокола братиславске гимназије.

Потребно је нагласити, да је у те две школе Бошковић надахнут традицијом културних односа Срба и Словака-протестаната (евангелика). Познато је, да је Новосадску гимназију организовао и уздигао славни Павле Шафарик, оснивач југословенске књижевне историје и познавалац српских књижевних споменика. Мало је познато, да су четири прва директора Карловачке гимназије, коју је основао митрополит Стратимировић, највећи словакофил код нас уопште, били Словаци-евангелици: Јован Грос, родом од Модре, немачког порекла, доцније чувени професор модранске гимназије и братиславског лицеја, Андрија Волни, познати ботаничар, „отац српске флоре“, др. Карло Руми, доцније познати професор лицеја у Братислави и Кежмарку, и Павле Магда, одушевљени учитељ Јана Колара. Поред тога, нарочито тридесетих и четрдесетих година, развила се жива културна сарадња новосадских, карловачких и пештанских српских кругова са Словацима, као и политичка сарадња, која се изразито манифестовала на Пожунској дијети, особито 1847 и у револуцији 1848-9.

На путу даљег школовања, Бошковић се, изгледа, задржао једно кратко време у Будиму. То наводи Јован Грчић у својој *Историји српске књижевности,* и Ђ. С. Ђорђевић у поменутој студији о Бошковићу.

Своје школовање, Бошковић је наставио у Шафариковој постојбини, у Модри и Братислави, школске 1850-51. Пошао је путем многобројне српске омладине, коју је привлачио добар глас братиславског лицеја, у којем су учили: Колар, Шафарик, Палацки и Штур, а четрдесетих година име Штура, који је на њему држао катедру славистике. Пошао је, заједно са Змајем, трагом Милетића и Даничића, свог претходника у националној науци, трагом првог српског министра просвете, Доситеја Обрадовића, трагом будућих колега-државника: Алексе Јанковића, Јована Филиповића и Стевана Марковића, и многих других Војвођана који су знатно допринели културном уздизању младе Србије, као што су: Јоаким Вујић, Димитрије Давидовић, Јован Ст. Поповић, итд. Пошао је на домак Штуру, чија је фигура тада зрачила надалеко. Када је стигао у Братиславу не знамо, јер није записан као редовни ученик. Змај је записан на лицеју 3 септембра 1850, као слушалац прве године филозофије. Биће, да је Бошковић започео први семестар у Будиму, и да је убрзо прешао у Братиславу, да одатле, почетком другог семестра, фебруара 1851, пређе у Модру, заједно са Змајем, ако већ раније није био тамо стигао, и повукао Змаја. Свакако, он је дошао у Братиславу с намером да ту сврши редовно двогодишњи течај лицејне филозофије. Стигао је у најтеже време историје лицеја, — када се осећала тешка последица револуције, када се имала извршити коренита реорганизација и преоријентација свих лицеја на територији Аустрије и Угарске, и кад је лицеј задесио тежак удар: губитак права јавности. Зато се Бошковић и није уписао као редовни слушалац.

У једној школској години (1850-51), Бошковић је приватно положио оба разреда филозофије, *логику* и *физику,* — први у модранској евангеличкој гимназији, која је имала први разред лицејне филозофије, други на братиславском евангеличком лицеју. Свакако, то је имао да захвали, у првом реду, заузимању и утицају Штура и Калинчака, и обзиру према изгубљеној години за револуције, као и чињеници: што је новим законом убијен значај лицејне филозофије, сводећи је на завршне разреде гимназије. Бечко министарство вера и просвете објављивало је издвапут свој штампани пропис, 26 маја и 3 јуна 1851, да сви они који желе студирати на универзитету (факултету или академији) морају имати положену матуру. по свршеном осмом разреду гимназије, односно по свршеној другој години лицејне филозофије.[3] Бошковић се зато журио, да до краја школске године 1850-51 заврши лицеј.

О Бошковићевом испиту у Модри не знамо ништа, јер протокол приватних испита, ако је вођен, није сачуван. Али да је тамо полагао испит, види се из протокола приватних испита на

братиславском лицеју, и протокола прве матуре братиславске гимназије.

Колико се Бошковић задржао у Модри, не знамо. Испит из првог разреда филозофије положио је код ректора Јана Калинчака, који је водио три најстарија разреда, *реторику, поетику и логику*. Свакако, Бошковић је посећивао Калинчакова предавања. То је радио и Змај, који је почетком другог семестра прешао у Модру, са неколико српских ђака.

Са сведочанством модранске гимназије, Бошковић се вратио у Братиславу, и крајем школске године приватно положио други разред филозофије („cl. philosophiae secundae“) на евангеличком лицеју, са још тринаест Срба који су имали сведоџбу модранске гимназије („instructus erat test. gymn. Modrensis“). Испит је положио 10 јула 1851, са скоро одличним успехом. У протоколу приватних испита записан је:

> Boschković Joannes, 19 ann. Gr. r. n. unit. Neoplanta Bacsiensis, Pater Stephanus, civis, ibi. Disciplinas *classis philosophiae secundae* anno scholastico 1850—51 privatim tractavit, ex usque publice examinatus est. Historia Hungariae: eminens, Ethica, Methaphysica, Physica, Literis, graecis et latinis: cl. 1-mae cum emin. Habuit testimonium Modrense. Posonii, die 10 Julii 1851, Steph. Boleman Rector, Andr. Michnay, Albert Fuchs, Alexand. Nemeth, Paulus Lichner Professores.[4]

Тако је гласило и његово сведочанство. Из тога се види: код којих је професора Бошковић полагао испит. У другом семестру предавао је теологију ректор Болеман, логику и латинску стилистику Михнај, математику и физику Фукс, општу историју, мађарски језик и књижевност Немет, а латински и грчки језик Лихнер.[5] Могао је слушати и предавања појединих професора, вероватно предавања Лихнера, Михнаја и Фукса.

Те године ступио је на снагу Тунов закон *(Entwurf der Organisation der Gymnasien . . .)*, објављен 1849, који је успоставио систем четвороразредних и осморазредних гимназија с матуром. По њему су само државне школе имале право јавности, и само њихова сведоџба имала је вредност. На место мађарског наставног језика, увео се немачки. Закон се имао одмах применити на школе у Угарској, на српске и словачке. Испит зрелости био је обавезан: „in Ungarn, der Woiwodschaft Serbien und dem Temescher Banat, dann Siebenbürgen, Croatien mit Slavonien und der Militärgränze.“[6] План Јана Колара: *Gedanken und Plan zu einer zeitgemässen Reorganisierung der Schulen . . . in der österreichischen Monarchie, besonders in der Slovakei,*[7] који је Колар, као позвани повереник владе по револуцији, израдио за словачке културне потребе, није био примљен. Он је за Славене у Угарској био далеко повољнији. Лицеј се морао реорганизовати као осморазредна гимназија. Прва и друга година филозофије сведене су на VII и VIII разред гимназије. Братиславски лицеј покушао је избећи одредбе новога закона. Евангелички дистрикт, који је издржавао лицеј кроз двеста година, није се хтео одрећи свога

права над њим, и супротставио се увођењу немачког језика као наставног; и више је волео да остане наставни језик мађарски, уведен тек четрдесетих година, наместо латинског. Устанак Словака био је угушен, и о њима се мало водило рачуна. Осим тога, закон је прописивао за вишу гимназију најмање дванаест квалификованих професора, с државним испитом, после завршеног филозофског факултета, а лицеј их је имао само шест. Најзад, лицеј је тражио, 3 јуна 1851, право матуре. Свршивши лицеј, Бошковић и Змај су очекивали ту дозволу, па да најесен полажу матуру на лицеју. Молба лицеја била је одбијена, — и међу српским ђацима тамошњим настала је велика пометња. Морали су тражити други завод, или дангубити, као што ће се видети из преписке неких Бошковићевих другова.

2 — *Полагање матуре.* Змај је најесен пошао у Беч, и уписао се на универзитет као приватни слушалац права. Не знамо да ли је тако урадио и Бошковић; али у Бечу је тада био, јер је отуда за матуру донео уверење из веронауке од православног свештеника. За православне, то је било обавезно по поменутом пропису бечког министарства просвете. Да је тамо провео једно време, види се и из писма његовог оца, Стевана, од 13 октобра 1851, који му пише, између осталог: „Г. Стојаковић био код нас кад си ти пошао особито мие мило било а и онсе радовао што си у Беч отишао казомије да је добио Михаила штипендиум пак вели док одем у Беч ћу Јоцу узети у квартир само данеплаћа“ ...[8] Али он је пре тога био у Братислави. Његов школски друг, „мудрољубац“, Јевта (Добривоје) Вукадиновић, доцније мошорински свештеник, писао му је 1 (13) октобра 1851 из Пеште за Пожун: „Ја сам већ — каже — по пришествију мом у Пешту чуо да си се ти несрећно задоцнио, и пол године изгубио, због чега те ја братски сажаљујем: — али шта ја велим несрећно? — то није несрећа но још срећа, кад човек постепено ходи“. По садржини ова два писма, могло би се закључити: да је Бошковић о летњем одмору био у Новом Саду, да се вратио у Братиславу, али „задоцнио“ на полагање матуре негде у септембру (или се није хтео тада јавити за испит), — и да је одатле, у октобру, пошао за Беч. Тамо се, сигурно, није дуже задржао, — морао се вратити у Братиславу, да се спрема за матуру. Светозар Милетић писао је Јовану Хаџићу из Беча, новембра 1851, о Јовану Михаиловићу, који је са Змајем и Бошковићем полагао матуру, да је отишао у Пожун, „да добије годину, коју је можда изгубио, јер је ове године није нигде уписао; жели да приватно полаже осми разред, а никако не може да нађе где би га полагао.“[9]

Братиславска католичка гимназија била је подржављена, — дато јој је право јавности и право матуре. Таквих гимназија било је још само шест у Угарској: у Печују, Пешти, Шопроњу, Кошицама, Великом Варадину и Темишвару.[10] Бошковић и Змај одлучили су се за Братиславу. Полагали су матуру као приватни ђаци 21 фебруара 1852, у згради Клариског манастира, одмах иза палате Пожунске дијете. Ту је била смештена католичка

гимназија и католичка правна академија још од преноса из Трнаве, 1784. Ту је, поред осталих Срба и Хрвата, учио и Светозар Милетић. После Првог светског рата, ту је била смештена Библиотека Коменског универзитета. Оба су пали на испиту из истих предмета, из латинског језика и историје с географијом. Змај је добио слабу оцену („exignos"), — и пао на годину; Бошковић недовољну („non sufficientes"), — и пао на пола године. Усмени испит полагао се из матерњег или наставног језика, из латинског и грчког, из историје с географијом, из природних наука и математике. Тако је било прописано у министарском наређењу од 3 јуна 1851. Верујемо да су наши ђаци још тада радили писмени задатак из матерњег језика; нешто доцније то је ишчезло. Пет месеца доцније, 28 јула 1852, Бошковић је положио матуру са успехом, у истој гимназији, и пред истим професорима пред којима је полагао у фебруару. У испитном протоколу записан је овако:

> Boschković Joannes, Ung. Neusatz, 19 febr. 1833, Graec. r. non un. I—V Neusatz, VI Karlovitz, VII Modern G. ev. VIII Press. lyc. ev. Tentam. post 6 mens. repet. Mores: legibus etc Doctrina religionis: eminentes, teste catecheta Chaironide, Lingua latina: sufficientes, Lingua graeca: sufficientes, Lingua germanica: sufficientes, Lingua serbica: praecipuos, Historia et Geographia: fere laudabiles, Physica et Mathematica: sufficientes. Maturus.

Протокол су потписали ови чланови испитне комисије:

> Dr. Gottfr. Mayr, scholar. Poson. inspector; dr. C. Reichel, lat. ling. prof, A. G. Schopf, germ. ling. prof, A. Th. Wolf, director et prof. ling. graeca, M. Hattala, slav. ling. prof, Ant. Ed. Siegel, hist. prof, J. Mrchal, math. et phys. prof, Em. Matics, ling. hung. prof, Al. Soltesz, prof. relig. cath. Wilh. Schimko, prof. rel. ev. Jul. Schwenda, prof. phil.[11]

Из овога се види: које је предмете Бошковић полагао, и код којих професора. Матич, Шимко и Шолтез не спадају у ред његових професора, први као наставник мађарског језика, друга двојица као наставници веронауке, протестанске и католичке.

Мартин Хатала, Словак, био је једини професор те школе који је привлачио Бошковића. Можда је слушао и његова предавања, највероватније између првог и другог полагања матуре. Код њега је полагао српски језик и књижевност, — и положио са одликом. Програм је прописивао: граматику и синтаксу, народну поезију, Доситија, и дубровачке писце (Гундулића, Палмотића, Ђорђића, итд.).

3 — *Правна академија.* У школској години 1852-53, Бошковић је наставио студије на Правној академији у Братислави. Ту је завршио први семестар. Студирао је следеће предмете, и полагао испите на немачком језику: 1) филозофију права („Rechtsphilosophie"), 5 часова недељно; 2) славенска излагања аустриског грађанског закона („Slavische Vorträge über d. öst. Gesetz"), 2 часа; 3) политичко-управно и финансиско законодавство („Po-

lit. Verwallt. u. Finanz. Gesetzkunde"), први предмет 5, други 7 часова; 4) европску статистику („Europ. Statistik"), 5 часова недељно. Из свих предмета оцењен је са првим редом („1 cl."). Часове свих предмета посећивао је врло ревносно („mehr fleissig").[12]

У протоколу није уведено који су му професори предавали, али то се може закључити по Ортвајевој историји школе,[13] према предметима које је Бошковић уписао и полагао. 1) Бајнтнер Јанош, тада декан, предавао је мађарско и менично право. Ако је предавао још и филозофију права, Бошковић га је свакако слушао. Своје научне радове објављивао је само на мађарском. 2) Конак Шандор предавао је статистику, управно законодавство и финансиско право. Објавио је већи број студија на мађарском, а нешто на немачком језику. 3) Франтишек Петрушка, пореклом Словак (?), предавао је аустриско грађанско право. Објавио је доста радова из своје струке, искључиво на немачком језику. Он је уређивао часопис Zeitschrift für Gesetzkunde und Rechtspflege zunächst in Ungarn, Croatien und Slavonien. Serbien[14] und dem Temeser Banate, који је почео излазити у Братислави 1855. Ови професори били су непознати нашој јавности, и страни духом нашој омладини. Они је нису привлачили. Ни Бошковића.

У архиви академије сачувана је Бошковићева недатирана молба на немачком, упућена неком грофу, свакако пожунском великом жупану, у којој тражи дозволу за прелаз с академије на бечки универзитет, јер ће у Бечу добити бесплатан стан у грчкој школској згради, за часове које ће давати из новогрчког језика. Од великог жупаната добио је дозволу 16 марта 1853. По завршеном првом семестру, напустио је завод („Nach dem ersten Semester hat er die Anstalt verlassen").

Заједно с Бошковићем, студирао је на академији, као редовни слушалац, Димитрије Кузманов Димитријевић, из Великог Бечкерека, а као приватисти: Вићентије Лукић, из Сомбора, и Сима Остојић, из Баје, рођен у Иригу.[15]

У протоколима братиславских школа у којима је полагао испите, Бошковић је једини од Срба који је свуда уписан са наставком *-ć* у презимену *(Bošković, Boschković)*, место латинскога -is, или мађарскога -cs.[16] То је, нема сумње, чињено с Бошковићевим настојањем.

Бошковић је те године (1852—3) био члан Књижнице и Друштва српског, удружења српских братиславских ђака, основаног при лицеју, које је, после револуције, те године било мало оживело. У летопису дружине потписало се двадесет Срба и један Словак (Vicenc Juriga). Бошковић је поклонио Књижници *Књигу за добре цели*, и дао увезати *Писма Вукова о језику*. Друштво је те године добијало *Јужну пчелу*, *Српске новине* (београдске) и *Невен*. По Бошковићевом одласку у Беч, ова дружина опет је замрла, да под именом Слобода поново оживи после дванаест година, за ђаковања Јована Грчића Миленка, Сима Поповића и Ђена Павловића, и да, као пред револуцијом

1848, развије живу делатност. Историја ове дружине, у којој су се развијали и почели изграђивати многи наши писци и јавни радници, доста је значајна.[17]

4 — *Утицај Хатале.* Једини од братиславских професора који је у то време могао привлачити српске ђаке јаче, био је Мартин Хатала. Код њега је Бошковић двапут полагао испит из српскохрватског језика и књижевности на матури. Рекли смо да је могао похађати и његове часове. Предавао је чешки и словачки по Челаковском, Томеку, Томечеку и по својим уџбеницима. Свакако да су Штур и Калинчак били скренули његову пажњу на Бошковића, који ће с њим успоставити лични контакт. То посведочава и једно Змајево писмо, писано у Бечу 27 новембра 1852. Тражећи од Бошковића да „на сваки начин" пође ка Хатали и да га препоручи, Змај у шаљивом тону додаје „у колико си с њим и са мном упознат". Хатала је већ био издао своју граматику словачког језика, на латинском 1850 *(Grammatica linguae Slovenicae)*, и на словачком 1852 *(Krátka mluvnica slovenská)*, која је дефинитивно ударила основе књижевног језика, увођењем средњословачког наречја. Ма да је Штур критиковао, она је била примљена од словачких вођа: Штура, Хурбана и Хоце, као и од књижевника Јана Паларика, којег је преводио Коста Руварац. Паларик је предлагао да питање словачког књижевног језика „одлучи једна научна комисија, у којој би били: Миклошић, Шафарик, Ханка, Хатала, Хоца и Радлински."[18] Штур и Хурбан увели су већ били, место чешког, словачки језик у књижевну употребу *(Národnie noviny* и *Orol tatranský*, 1845, *Slovenské pohľady*, 1851), и Хатала је управо тада спроводио научно озакоњење његово. Проф. Алберт Пражак сматра, да је Хатала био заиста „даровит и стручан лексикограф." „У Словачкој су га увек високо ценили, као правог законодавца словачког књижевног језика."[19] „Последњу реч у сређивању словачког језика — каже Пражак на другом месту — имао је свакако Мартин Хатала."[20] Године 1851, састао се у Братислави словачки одбор и „усвојио је Хоцов правопис, ревидиран од стране Хатале, као и целу граматику Хаталину." „И како је Штур доста оштро критиковао Хаталину *Граматику* (Pohľady, 1851), то су се јавили хаталисти."[21] Његову *Граматику* повољно је приказао Миклошић, његов бечки учитељ. На основу Шафарикова врло повољног мишљења о његовом филолошком раду, он је и добио катедру на универзитету у Прагу. Доцније, његове радове повољно су оцењивали Даничић и Јагић. Даничић је приказао његову студију: *De mutatione conguarum consonantium in linguis slavicis*, Pragae, 1865.[22] У *Летопису* Матице српске за 1860 приказана је *Граматика словачког језика* од Јозефа Викторина, који је Хаталу сматрао „за довршитеља словачке језичне зграде."[23] Ту се каже за Хаталу: „да је последњи реформатор словачког књижевног језика"; и да: „сви знаменити словачки списатељи опријатељили су се око 1852 са његовим начелима о језику. И г. Викторин држао се истих начела при писању своје граматике."

С правом се може закључити, да је Хатала извршио известан утицај на Бошковића. Поред практичног учења словачког и чешког језика, Бошковић је прве научне основе из та два славенска језика, а можда и из упоредне граматике славенске, добио од Хатале, преко његових предавања и радова. Поред осталих, он је допринео, свакако, да се Бошковић, и као правник, посвети славистици, и да постане Миклошићев ђак; и да се посвети „чишћењу“ књижевног језика. То потврђује и чињеница, што је Бошковић, и после Миклошића и Даничића, пратио радове Хаталине. Године 1867, београдска *Вила* донела је Бошковићеву расправу *О садашњем стању српске граматике.* Ту се позива на Хаталу, и наводи његова дела: ***Zvukosloví jazyka staro- a novo-českého a slovenského, Skladba jazyka českého, Srovnaváci mluvnice jazyka českého a slovenského,*** и ***Počátky mluvnice.***

5 — *Изван редовног школовања.* Време од првог до другог полагања матуре, Бошковић је провео у Братислави, спремајући се за полагање испита. Вероватно, похађао је часове појединих професора. Како је био приватиста, школски протоколи не пружају никаквих података. По адреси очевог писма, види се да је тада становао у Зичијевој улици, бр. 214. То је Кутликова улица, која излази на Крајинску и Валонску, одмах иза Државне болнице. Доцније, кад је прешао на Правну академију, становао је код Словака (или Чеха) Х. Покорног, у Шпиталској улици бр. 314, која је задржала тај назив све до наших дана. То је дуга улица, која води од Трга Републике до Државне болнице. „Мило ми је — пише му отац 24 октобра 1852 — да си на поштеном квартиру, и како чујем од Јоца на добар кост.“

У Братислави је Бошковић прилично научио словачки, чешки, и имао прилике да употпуни своје практично знање из мађарског језика. Ту је добро научио немачки језик, у чему му је користило и краће бављење у Бечу. Наставио је са учењем класичног грчког језика, који је учио у новосадској и карловачкој гимназији, и полагао га на свим испитима у Братислави и Модри; поред тога учио је новогрчки. „Изпреће је била реч да си се ти тамо на грчки језик дао, а тај је глас донео још јесенас неки Вукашиновић“ — пише му из Пеште, 7 фебруара 1853, Стеван (Вјенцеслав) Барусковић. У својој молби жупану, сам Бошковић наводи да се у новогрчком тако оспособио да може давати часове. По свој прилици, Бошковић је, поред самосталног рада, похађао часове грчког језика Паула Лихнера, професора лицеја и одличног познаваоца грчког језика, који је добрим ученицима држао бесплатне вечерње часове на своме стану. Лихнер је био из Модре, Штуров и Калинчаков братиславски и модрански пријатељ, национално и верски врло толерантан, пожртвован у раду на уздизању младих и пажњи према добрим ученицима свих народности без разлике.[24] Од Штура и Калинчака, ако је била потреба, Бошковић је могао имати најбољу препоруку код Лихнера, било у погледу похађања часова на лицеју, било приватних у стану. Могао се служити и добрим Лихнеровим уџбеницима „јелинског“ језика.

Из очева писма види се, да је Бошковић учио клавир у Новом Саду, и да је у Братислави запустио свирање. То је било жао његовом оцу, као што је, изгледа, било жао његовој мајци што се удаљавао од калуђерског позива. „Али што ми је врло жао — пише му отац 24 октобра 1852 — да си лењ за клавир, које имаш прилику, и ако си понешто заборавио ту се можеш поправити... Мати кад је чула да су метли Епископе, то јој је била реч, онако радосно вели: ти нашем Јоци пут праве, да дође у њин ред... и опет за клавир, ако ту не упражњаваш ниси мој, јер имаш прилику, а ја сам толико новаца за то потрошио, пак очу да знаш, да не заборавиш. То би ми врло жао било. На ово неколико речи немој да ти буде противно, јер ја као отац дужност своју чиним макар да си прешо вилозофију.“[25]

За све време бављења у Братислави, Бошковић је, свакако, одржавао живе везе са Модром, — са Штуром и Калинчаком. Путовао је по Словачкој, да упозна крај, народ, обичаје, споменике. Из очева писма од 5 јуна 1852, дознајемо да је Бошковић био у Модри, и да о феријама намерава ићи у Тренчин и Њитру. „Што си био у Модри — пише отац — то ми је мило, и што ћеш ићи у Тренчин и Нитру и то ми је здраво мило, нећеш бадава ићи“... Шаље му 16 форината сребра, пита кад ће свршити школу, кад ће на пут, и јесу ли му „очи прошле.“ Из писма Владимира Главаша, његова и Змајева школског друга, доцније лекара, писаног 21 августа 1852, сазнајемо: да Бошковић о феријама није долазио кући у Нови Сад, већ је провео у Братислави, Модри и на путовању по Словачкој. Кори га што му, по обећању, није писао иако је путовао „по Тренчину“; поздравља Штура и Калинчака, моли да нађе стан за њих двојицу, и јавља да ће 29 августа кренути из Врањева. — Стеван Барусковић пише му 4 новембра (по р. к.) између осталог: „Из твојих неколико речи разумео сам да си у Модри био; но што је овде ново не пишеш ми... Још досад, побратиме мили, не знам ди си, и шта радиш, којој си се богињи у крило бацио.“

Из писама доба ђаковања, којих је Бошковић доста сачувао (данас својина Државне архиве у Београду), види се да је Бошковић био нека средишна личност српског ђачког круга у Братислави. Многи су се обраћали њему за обавештења или какву помоћ, за препоруку код Штура, Калинчака или Хатале, или препоруку од Штура. Види се да је био дружељубив, омиљен и цењен код другова. Стичући везе, он је стицао и извесне обавезе. Поред потребног, тражио је од оца и неке специјалитете, као бермет и нарочито справљене кобасице, да узврати пажњом личностима које су га задужиле заузимањем и предусретљивошћу. Ту долазе у обзир Штур и Калинчак. Отац му је шиљао. И то је било не само за њега, већ и за пријатеље и за „рају“ (другове-ђаке). Из писма оца сазнајемо, да му је те јесени (1852) послао чизме, 10 форината сребра „за два месеца“, три комада сланине, која је била „нагрђено скупа“, јабука, крушака, и обећао послати још једне чизме. Послао му је и „суђуке“, да их

раздели намењеним личностима, а не да их с „рајом“ поједе, „јер ти кажем — пише отац — да нисам за рају начинио суђуке, као што сам писао онако мора да буде... ја за рају нисам послао осим јабуке и сланину“. „Што се тиче бермета — пише у писму од 24 октобра — то ћу да налијем 25 (ока) у суботу. Ако дамшиф узиде још за три недеље ја ћу га послати, јер не смем пре, јер га не смем затворити, може пући буре... и убудушче, молим те као мог сина, немој више обећавати ником ништа, нити ја ћу то више чинити, јер то није за мене, а друго немам више из чега. Јер оно што сам ја ту потрошио то чини 30 фор. сребра“... У писму од 6 новембра, пише му да је налио буре од 27 ока бермета. „Од она три пара — каже — што ти остану суђука макар у Модру посло какотако ш њима чини, а кад стану пити бермет, а ти ми пиши, какав је био, јер не сумњам да га нећеш и ти коштати... Очекуј бермет до 21 или 22 новембра.“ У наредном писму (15.XI) јавља да „бермет већен путује“.

У писму од 25 маја 1852, отац му пише: „Гос. Урошевићка ми донела да си здрав. Но она се изјаснила за њенога сина... да је њена жеља да он дође у Пожун к теби да учи филозофију и да ти пазиш на њега... да је за њега најбоље да учи школе пак да буде калуђер, што си ти хтео бити“... У јулу двапут му је писао из Пеште Стеван Барусковић, ученик VII разреда, и пита: „бил добро било да у Пожун у школу“ и он дође; а на св. Алимпија 1852 пише: „По други пут те питам можел се у Модри приватно испит полагати под тим условијем, да ће после у богословију. Неки Георгијевић је рад то учинити.“ И Лазар Дунђерски, са којим је заједно становао у Пожуну, пише му из Србобрана, 29 јануара 1853, и пита: може ли се уписати у други семестар у Пожуну, јер га отац тера у Пожун, само док оздрави. „Могул ја — пише — примљен бити опет само тек да нисам код куће, а после даље, онај нам уговор нек је свети за које ћу ја знати теби благодарити.“

За ондашње прилике у којима су се наши ђаци налазили на тамошњим школама, карактеристично је једно Змајево писмо Бошковићу, писано у Бечу 27 новембра 1852, као што је карактеристично за самога Змаја, његову ведрину, и његов другарски однос према Бошковићу. Зато га доносимо, али не у целини: —

Пиши ми, Јоцо брате — време ти је,
Да ми јавиш како живиш — закон ти је;
Што ми ниси давно писо — зазор ти је. —
(Вук, Народне песме I књ. 31 стр.)

Ти си човек поштен, ти ћеш то што ћу те молити, израдити као да сам ја сам тамо. Распитај за *све* што се Maturitätsprüfung-а тиче:

Из кои ћу Штуди морати полагати. Надам се да из другиј не морам него из кои сам лане полагао. Или (дао Бог) само из они из кои сам лане пао, те тако из Physike и Mathematike не би полагати моро јер сам ту calcullos vix sufficientes...

О овоме се Јоцо добро извести — и опет те молим *добро* се извести па ми пиши — јер друкчије би ја сам морао отићи у Пожун, које би мало скупо стало.

Отиди макар код самога Schulsrath-а па га у име моје запитај; а код Г. Хатале отиди на сваки начин па ме у колико си с њиме и са мном познат препоручи... Пиши ми мало опширније: како си ти тај пургаториум прешао, јер кад сам био с тобом нисам имао када да те питам.

Чујем да се сад тамо још нешто више иште као из Naturgeschichte - ја бог ме из тог ни слова не вјем[26]... Из физике и математике рад би био да не полажем ако не морам.

Какви су нови професори?
Иштел се повесница општа или само Österreichesstates?
Поздрави сву рају.
А ја ћу концем Јануара к вама доћи.

Твој брат J. Јовановић

P. S. Јакшић је молер болестан; има тифус, ал се надам да ће оздравити."

После револуције, братиславске прилике су се из основа измениле. Братислава више није, ни издалека, привлачила и задржавала наше ђаке као раније. Беч постаје привлачнији, нарочито српски круг у Бечу. Бошковића је још привлачио и Миклошић. У писму од 7 фебруара 1853, пише Стеван Барусковић из Пеште Бошковићу: „Шта чујем, да ће пожунска Раја да се распршти. — Сретно, брате, у Беч пошо!"

6 — *За студирања у Бечу.* Почетком другога семестра школске године 1852-3, по својој прилици друге половине марта, Бошковић је прешао у Беч. Тамо је, на студијама, провео пуних пет година. Студирао је права, а изучавао филологију. Поред класичних, учио је све славенске језике, немачки, француски и енглески. „Изучио је сва славенска наречја. Учио је француски и енглески" — каже Полит-Десанчић, његов бечки друг (*Покојници,* 35). Посећивао је часове Миклошића. За то време одржавао је сталну везу са Модром и Братиславом; — отуда се и осврћемо на његово бечко школовање. У својој студији, Ђ. С. Ђорђевић задржао се опширније на његовом бављењу у Бечу. Ми немамо архивских података са универзитета. Задржаћемо се на подацима које пружа његова преписка, — у првом реду ради расветљавања његових веза с Братиславом и Модром, и унеколико његових веза с Вуковим кругом, којему је и сам припадао од доласка у Беч, односно његова посредништва између тога круга и Модре. Ту, на првом месту, долазе у обзир везе с кнезом Михаилом, великим меценом Словака, нарочито Људевита Штура.

Отац му је писао за Беч већ 25 марта 1853. У писму од 5 јула, пита га кад ће доћи на летњи одмор, јер није био већ две године. „Пиши ми — пита отац — шта је о Гос. Михаилу и о теби; кућа биће од ове три недеље сасвим готова. Биће кућа од камена, а у кући ни камена, што вели пословица." Пита га: шта су урадили „депутарци" у Бечу, и је ли се видео с Хаџићем, Стеријом и Гезингером. „Казао је Замфир — пише му отац 27 октобра 1855 — да ће на тебе послати суђуке и сенеф Гос. фиршту Михаилу, зато ти јављам ако пошље да знаш да му ти експедираш

ако не пошље толико . . . Поздрави ми Поповићку, нека је задовољна са малим даром. И одма обесите суђуке, јер и(х) нема слађи у Карловци, него је Замфир добро направио зато што је дочепо моје новце. Само све то по реду расположи: Поповићки два пара и 8 јабука, Миши и теби пар и 8 јабука, професору Бондији пар суђука, директору Костину пар суђука, хајзеру Костину пар суђука. Тако да будет.“ Видимо, да је Бошковићев брат Коста (Стојан), млади српски историчар, прешао те године у Беч, да настави гимназију.

Бошковићев друг, Јован Грујић, пише му из Пожуна, 3 априла 1853, на Терезианум. Очекује да му Бошковић пошаље *Споменике*. Из Бошковићева писма и новина сазнао је да ће ускоро изаћи и *Народне приповијетке*, „тако исто да је пета књига Споменика у радњи.“ „Намеравао сам — каже — ови ферија у Модру ићи . . . Препоручите ме Вуку, Суботићу и прочим нашим, и уверите ји како сам ја преиспуњем почитањем и удивљења спрођу њиови личности.“ У другом писму (6. IV. 53) јавља да ће за *Народне приповијетке* донети Вуку новац лично у Беч, да Суботићу није могао послати тражене књиге, и да је Бошковић с Вукашиновићем (Александром) ишао у Трст. Из трећег његова писма (од 9. VI. 53), види се да је био у Бечу, и да је од Вука донео неке књиге Штуру. „Други главни узрок — пише — зашто Вам писао нисам, тај је, што досад нисам могао угодити време да у Модру одем, а желео сам да Вам ома у први ма што знатно напишем. Али неће брез тога остати. Надам се да ћу од Тодоровића неколико крајцера добити, а тако исто и од Хадинице. Прва ће ми мисао онда бити да к Штуру и Калинчаку одем и моју давно дату реч испуним; надајте се новостима . . . Госп. Вуку кажите, да су књиге још при мени, но да ћу и(х) ја ако међутим Штур у Пожун дође ома њему предати, не одлагајући и чекајући, док сам не одем. Питај га уједно: какви лепи српски књига он при себи осим нар. песама, пословица и кнеза Милоша има? да л би он мени што јефтиније нежел’ другима такове дати тео? и зашто је он његов нови завет од 47^ме^ године по нечем другојаче писао, нежел’ оне огледе од 24^те^ гдине. . . Ви га за све то озбиљно питајте и добро ми све оно упамтите што Вам рекао буде, да ми кад овамо дођете, као што из говора Лазе Дунђерског надати (се) узрока имам, кажете. . . Поздравите ми тамошње Србе. . . но преко свега Госп. др. Суботића и Госп. Вука.“ У писму од 10 јула (1853) Грујић му јавља, да су свршили са писменим испитима, и да ће усмене почети кроз четрнаест дана, да је Лаза Дунђерски за Трнаву отпутовао ради полагања испита, и да се тамо налази Виловски, да ће тамо отпутовати и Никола (Лалошевић?), који је пропао на испиту у Братислави. Пита га кад ће кренути за Нови Сад, и моли да настоји како би заједно путовали. Опет му пише 18 јула, да му набави Вукове књиге, да му Вук саветује шта још да набави, и шаље пет форината. „У Модри — каже— још нисам био, него данас дође Калинчак овамо. Чуо сам да ће код Владе (Главаша) ноћити па одем да се ш њиме састанем и књиге оне Вукове на Штура предам, ал

кад тамо, ал он отишао опет неком Шреру професору (сину Годофреда Шрера, професора лицеја и књижевника), па веле да ће сутра ома кући полазити. Тешко ако се с њим састанем. Мора ћу чекати док Штур сам не дође, ил ако и то не буде, а оно ћу ја носити, кад, као што сам и мислио, по испиту зрелости к њима полазио будем... Извините ме код Госп. Вука, ако буде питао што књиге оне још на њиово определење оправио нисам, реците му, а тако и јест, да ја сам Штуру и то у Модри предати (их) желим.“ У јесен исте године (15. XI.) јавио му се из Београда. „Ево ме у Београду. Кад сам видео — пише он — да баш ниодкуд нема ништа, ни од моје тетке, ни од кнеза Мијаила, а отац ми је већ малаксао, у Пешту нисам био рад бити; шта сам знао друго радити, но да у богословију идем. Но бојећи се, да ћу с карловачким калуђерима зло проћи, а једно надајући се, да ћу овде, ако не код митрополита, а оно код другог којег приватног човека за добру послугу у кућу примљен бити, а и онако знајући да ћу овде богословију за две године свршити, потегнем као сваки, гди му се боље види“. — Доцније му се јавио (1854 о Крстовудне) из Карловаца. Јавља му да је тражио *Горски вијенац*, да је купио *Шћепана Малог*, Даничићев *Рат за српски језик* и *Српску граматику*. По адреси ових писама, види се да је Бошковић становао у Каролијевој улици, бр. 367.

Други његов пријатељ, Владимир Главаш, пише из Пожуна, 5 фебруара 1854, да ће му бити драго ако Бошковић о Ускрсу дође у Пожун, да одатле заједно иду у Модру. Из писма се наслућује, да је Штур, кад је Главаш био код њега о Божићу, распитивао за Бошковића, и да се „срдио“ што му није дошао, и што му није одговорио на друго писмо.

Бошковићу је највише задавао бриге Лаза Дунђерски. Често поболевајући, неспреман а богат, највише је полагао наде на Бошковића, да му помогне како би завршио гимназију и положио матуру. „Ја сам, брате, прексиноћ стигао у Пожун — пише Бошковићу 20 маја 1853 — и сада (се) обраћам на тебе, да ме посаветујеш шта да радим, и каква је твоја намера о оним прећашњим уговорима нашим да ми саобштиш... Пиши ми одма сва твоја обстојатељства каква су да се знадем владати; јер ја овде за тим чекам“ ... Писао му је и сутра-дан опет: „Баш сад — каже између осталог — добивши званично писмо у ком стоји молъебница моја и на којој ми вели Козачек[27] да морам снабдевен бити с крштеним писмом и с 8 школом, јер иначе приступа на матуритет немам; — дакле, побратиме, шта ћемо сад, ту је „холт баба“! Ја сад већ у Трнаву ићи не могу нит посла имам; него сад гледај шта ћемо да радимо, немој да ме оставиш у овој невољи у којој сам сад, већем распитај сад здраво за Оденбург па да идеш кад свршиш твоје ту у Бечу нау(ке), да макар 8 школу положим ако ништ друго у могућству не буде свршавати.“ Из Пожуна му је писао 4 јула 1853: „Твоје сам писмо са Тестимонием мени послато примио, за које ми је особито мило да г. Штева то баш момачки изради на ком му труду благодарим... Ја, брате, нисам био у Трнави, и нећу ни ићи док не добијем новце,

пак ћу онда, јербо се 15 јулиа почиње, 22 свршава, то сам од г. Мите и Виловског, који су синоћ из Трнаве дошли, чуо, и Виловски ће помагати“... По ова два писма могло би се закључити, да је Дунђерски био обавезао Бошковића, да га некако помогне у полагању испита. Не може се знати какво му сведочанство шаље Бошковић из Беча. Да ли је Бошковић послао Стеву[28] у Шопрон да за Дунђерског изради какво сведочанство; или је реч, можда, о сведочанству из веронауке од грчког свештеника бечког. Закључујући по успоменама савременика, тада се ипак могло до сведочанства доћи на недозвољен начин.

Два следећа писма Дунђерског откривају колико су се наши ђаци вртели око Штура, да се за њих заузме ту и тамо, и колико су Бошковића сматрали за подесну и утицајну личност да их препоручи код Штура. „Твоје сам оно треће писмо добио — пише Дунђерски Бошковићу из Пожуна 16 јула 1853 — и о свему сам подпуно извештен о чем сам рад био знати, сад пак побојавам се да не би овамо у Пожун пре дошао, него што би те ово моје писмо стигло похитио сам опет да ти коју рекнем, те да гледаш што скорије, и то на тај начин да можемо у Модру (к) Штуру ићи; јер ја сам сад један план узео себи такови: да ја с тобом идем у Модру, пак да ме Штур препоручи Козачеку, да ме на испит пусти без 8 школе, пак ћу ја онда већем у Трнави с професори бригу водити. Даклем, Јово брате, то ће тако за нас обојицу добро бити, само ако ти то можеш мени сад овде учинити да ја на изпит пуштен будем; јер више вреди једна две препоруке нег готово, управ рећи, знање на садашње време; а опет најпосле, брате, ја теби остављам да решиш дал ће то тако добро бити. — Преко свег тог што ти пишем, ти само гледај да нам дуже до недељу дана овамо дођеш, макар ти каква обстојатељства била, и то на сваки начин пасиршајн узми до Модре, пак како нам се свиди; ако пак у новцу оскудјеваш, ти само толико узми, ил ти само нешто заложи да можеш жељезницу довде платити, а за друго не води бригу; јер ја кроз који дан новце добијам etc... Па дед преповеди о мени и тим славним Србљима, не би ли коју рекли, ослањајући се на част твоју, о мени добру Штуру, ако за добро налазиш; јер Штур све и сва код Козачека израђује... Сад гледај... да дођеш што скорије, да већ више не лажем овде фрајлама, јер кад год које писмо добијем већ питају кад ће Бошкрле доћи. — (А и то ти, брате, овде моју реч тврду дајем коју не сумњам да би ти и помислио да ћу ја од мог обећања одступити, и да ћу ја онда, ако Бог да те положим, на тебе заборавити)“ ...

Одмах иза тога пише му поново: — „Досад сам све од тебе писмо очекиво да бил што год чуо — ал сад добивши налог од г. г. Штура, да ти одма пишем и јавим о тим нашим знатним стварима које и чиним: — ја сам ти, брате, био у Трнави 12 јулиа п. р. мислећи, као што сам чуо, да ће изпити 15 јулиа светковати и хотео сам се одма уписа(ти) код директора да матуритет полажем, ал Скои (?), као што си чуо да нас Србе мрзи, није ме баш најбоље дочеко, и рекао ми је да морам најпре из 8 школе

изпит полагати, ја пак усудити се нисам смео, већ дођем натраг у тој намери да рекурирам на Атешеа (Калинчака), као што сам упућен био; ал после због многи узрока нисам се обратио на њега већем на Козачека писмено, које сам у његовој канцеларији предо, и које му је одма послато гди се онда налазио буде: — У тој мољебници молио сам га да би ми дозволио приступ к матуритету без 8 школе, које од њега зависи. Од г. Штура добио сам билету, с његовим именом, на којој ме укратко г. Козачеку препоручује; даклем, Јово брате, ја мислим 20 у Трнаву ићи и тамо Козачека чекати, јербо се почиње изпит 23 јулија, пак да би могао познати се барем с професори, и онда текем посао мој чинити кад ми дозвољено буде да полажем без 8 школе: — Акол ми пак не буде дозвољено без 8 cl, ја се онда бога ми не смем усудити најпре један пак онда други изпит полагати, а особито директора боим се јербо нас Србе здраво мрзи etc... Него, Јово брате, ти распитуј кад ће у Оденбургу изпит бити пак да се онда други начин узме, ако овамо све осујећено буде. — Гроф Палфи као изванредан ђак (приватиста) положи овде матуритет приватно и изашао је eximio modo; даклем, кад је њему допуштено да може приватно полагати, онда ће и мени морати бити допуштено да макар кад, као приватан ђак, приватно полажем буди гди? Ти сад спремај се и гледај шта ћемо да радимо ако овде помоћи не буде... Одпиши, брате, овамо у Пожун одма како писмо примиш, кад ћеш моћи овамо доћи“[29]...

Бошковићев отац умро је уочи Ђурђевадне 1857. То се види из писма млађег му сина Косте, тада ученика VI разреда гимназије у Бечу. Писао је мајци на Ђурђевдан, јављајући јој да су примили вест о смрти оца, и да Јован креће за Нови Сад, где ће остати до октобра, и спремати се за испит; полагаће тада први испит, и остати у Бечу, а од октобра (1857) до августа (1858) остала три испита, тако да ништа не изгуби. „Онда сместа може бити ухљебљен. Он нам је — пише Коста мајци — сада десна рука, и по својој дипломи, коју ће да извади, назива се у правом смислу Господин (Herr, dominus). — Охрабримо се, дакле, и захвалимо Богу, кад је нама изображеног, одрастног, и свуда чесно признатог брата, а Вама благодарношћу препуног сина поклонио, који ће нас свуда место родитеља милог заступати.“

Из писма Карла Кузмани, од 7 марта 1858, видимо да се Бошковић тада налазио у Новом Саду. Из Беча се јавља мајци у априлу и августу 1858, а 14 октобра јавља јој да ће имати испит 20 октобра, и да ће се моћи кренути на пут 23-ег. Свакако тада је завршио студије. Из његове коресподенције види се: да се налазио у Бечу од марта 1860 до априла 1861. У писму од 1 марта 1860 јавља мајци да се спрема за Беч с госпођом (Мише Анастасијевића?) и својим ђацима (њеном децом, коју је спремао) и да ће тамо остати 3—4 месеца. „Ово је за мене врло добро — каже — што идемо горе, јер и онако мислим на измак пролећа да полажем мој ригорозум.“ У наредном писму (8.Ш.) јавља да крећу 15 марта. „Мајор Миша је још у Француској — пише мајци

15 марта 1861 из Беча — због соли. Његова ће породица преко лета да живи у Бадну код Беча. Ово је за мене врло добро... бићу на миру, а то ми заиста треба.“ Анка Дејановић писала му је 31 маја 1860 на адресу Landstrasse, Waggasse, 667. Из Беча се јавио мајци и јула 1865, — и то је последње писмо мајци које се налази у његовој заоставштини. „Како ме људи на овом путу примају — пише он у том писму — довољна ми је накнада за оно што ми се у Београду чини неправда.“

II — ПРИЈАТЕЉСТВО СА ШТУРОМ И КАЛИНЧАКОМ

1 — *Модра.* За стари слободни град Модру, мали, чист, пријатан и тих, с романтичним горнатим залеђем, знали су српски ђаци још од времена Доситеја Обрадовића, који је ту учио Баумајстерову филозофију. Поред учења класичних језика у школи, Модра је пружала нашим ђацима могућност да практично уче словачки и немачки. Ту се није осећао никакав притисак на њихова национална и верска осећања. У доба Светозара Милетића, она је привукла једно знатније коло српских ђака, које је било нека врста подружнице знамените српске ђачке дружине пожунске. Тамо је наше ђаке привлачио тада ректор гимназије, Карло Штур, брат Људевитов, истакнути словачки родољуб, писац и јавни радник. Из Братиславе их је слао к брату Људевиг Штур. Модра није привукла Бошковића и Змаја толико својом традицијом, колико су их привукли Штур и Калинчак, који су тада тамо живели и делали. Управо тада, Модра је била везана коњском железницом с блиском Братиславом.

Осим Штура и Калинчака, Модра је имала још неколико истакнутих Словака. Вођа словачког устанка, J. M. Хурбан, писао је 1851 да словачки народ има у Модри леп број учених људи, на које Модра може бити поносна.[30]

За Људевитом Штуром померао се национални центар словачки. У том погледу, Братислава је за Словаке била изгубљена затада. Водећи Словаци, отуда, намеравају да Модру учине словачким културним средиштем. „Ја ћу све учинити за тебе — писао је Хурбан Данијелу Слободи 1851 — да добијеш за професора у Модри, где ће бити Академија наша, наш Вајмар, наша Атина. Тамо ће се згрнути и наша омладина, и све што је истакнутије. Људевит Штур ће такође конкурисати за професора у Модри... Професоре ће бирати диштрикт (евангелички), оне које ће сам плаћати. А на вишој гимназији све ћемо плаћати, као и на теолошком факултету... Што Словачка буде имала најодабраније згрнуће се у Модру.[31]

Да модранска гимназија, 1850, није претрпела тежак удар губитком права јавности, српска школска омладина нагрнула би тих година у Модру, као раније у Братиславу. Али, кад се већ то догодило, да тамо није било Штура и Калинчака, мање би их било.

2 — *Пријатељство Калинчака.* Ректор гимназије био је Јан Калинчак, истакнути словачки приповедач, горљиви родољуб и Славен, велики пријатељ српских ђака. За време његова ректоровања, многи су наши омладинци радо учили у Модри. Он је наставио традицију свога претходника, Карла Штура. Калинчаково име било је познато српској јавности, — преко ђака и преко литературе. Његова популарна новела *Србијанка* била је одмах преведена на српски језик. Превео је и објавио (1848) у *Летопису* Матице српске Сима Филиповић. Калинчак је уводио у своју школу словачки језик као наставни, и одржавао славенски дух, у времену кад је зурила мађаризација, а затим германизација. Тако је, у то време, модранска гимназија била једина у горњој Угарској, која се није тако рапидно стала мађаризовати, односно германизовати. У њој се није морао учити, нити полагати мађарски језик.

Као човек, Калинчак је по оцени Штура био „простосрдачан, добар и одушевљен.“ Био је изразит ученик и присталица Штура; хегеловских филозофских назора, као и Штур. Али, док је Штур био заносни идеалиста, некомпромисни и неустали борац, револуционар, Калинчак је био много реалнији, тиши, опрезнији. Отуда је једном и било дошло до Штурова охладњења према њему. Али убрзо, после неуспеха устаничког покрета, дошло је у Модри до најприснијег пријатељства и најтешње сарадње. Калинчака су називали „аташеом“ Штуровим.

Калинчак је студирао у Хале, где је претим студирао Штур. Ту је похађао предавања о санскриту.[32] Године 1843, узео је учешћа, са Штуром, на седници водећих Словака, на којој се одлучило: да се, наместо чешког, уведе словачки језик у књижевност. Био је пријатељ са Хаталом. Скупљао је материјал за словачки речник.[33] Године 1846, покренуо је са својом ђачком дружином забавник *Голубицу*, давши јој име Хаџићева београдског алманаха; а 1861, са кругом књижевника, часопис који је носио назив *Соко*, симболично име из српске народне поезије, као што су, за време његова школовања, издавали у Братислави српски ђаци рукописни часопис истог имена. Иначе, био је заносни обожавалац српске народне поезије, њених мотива и јунака.

Од свога ђаковања у Братислави (1839—43), где се кретао у широком кругу српских ђака, Калинчак је стално одржавао везе са Србима. По смрти Штуровој, када су деца Штурова брата Карла остала без старатеља, Калинчак је писао Хурбану, да се за њих заузме; да посети кнеза Михаила у Иванку, да пише својим пријатељима у Србији, и пријатељима Србима уопште; „и ја ћу им писати“ — каже Калинчак.[34] У друштву српских ђака, научио је доста добро српски. И доцније, као ректор школе, он је са српским ђацима одржао пријатељске везе. Из писма Јована Грујића, видели смо да је у Братислави отседао код Владимира Главаша, иако је ту имао доста пријатеља, међу Словацима и Немцима. У тешким приликама које су после Буне настале по њих, он им се показао прави пријатељ. Доласком у Модру, Бошковић се с Калинчаком упознао и спријатељио. Као

и Штур, морао је запазити његове личне вредности. Из писама Бошковићевих пријатеља, види се да је Бошковић, као пријатељ, био утицајан код Калинчака, и да је с њиме одржавао везе непосредно и посредно. То потврђује и Калинчаково писмо Бошковићу, од 14 јуна 1852, писано српским језиком, ћирилицом и старом ортографијом. Калинчак га назива својим драгим пријатељем; шаље му неку „инштацију“, да је, према обећању, преведе на српски језик; поздравља „сву браћу србску“, и шаље „особитни поздрав“ Владимиру Главашу и Стевану Араницком, захваљујући им за „пакељ турског дувана“ и за некакву слику.[35]

3 — *Пријатељство Штура.* Духовни препородитељ Словака, прослављени револуционар из 1848—9, велики борац за слободе свога потлаченог народа, Људевит Штур, живео је после револуције у Модри. Он је још увек био средишна личност словачке и великог дела српске омладине школске, — од четрдесетих година најпривлачнија снага њихова. Мађари су га, пред револуцијом, заједљиво називали „великим богом славенским“, а његове одушевљене присталице, који су изнад свега мрзели феудални систем мађарски, називали су „комунистима“.[36] Колики је био углед овог најзаноснијег и најактивнијег проповедника братства славенских народа у омладинским круговима и у свету, то најбоље сведочи Његошева песма *Људевиту Штуру*, испевана 1847, док још Штурова слава није била достигла свој врхунац, дакле пре Свеславенског конгреса у Прагу и пре револуције. Штур је и у Модри, као раније у Братислави, скупио око себе српску омладину. Приватиста је било пуно. Они су долазили к Штуру за савет, — и радили су како су им саветовали Штур и Калинчак.

Штур је тада живео под полицајним надзором, и једно време било му је ограничено кретање. Према томе, Бошковић га је први пут тамо видео. Тешко би било и замислити, да Бошковић и Змај дођу у Модру, а да се одмах не пријаве Штуру. Ни Штур не би пропустио, а да не позове и не упозна сваког српског ђака, као што је радио у Братислави, а камо ли у малој и мирној Модри. Он их је ту задржавао, или их је шиљао у Братиславу, Трнаву, Шћавницу и Шопроњ, давао им препоруке, старао се за њих, бринуо о њима. „Од Вуића опет — пише он Бошковићу 12 маја 1853 — ништа недобивам, акопрем сам му писао, а то је за мене брига велика. Јако се бојим за верстнога младога тога мужа. Из других Србљах Пожунских од Вашега одласка нитко си је ни пријавио, ни писао није, а они одлазећи у Штавницу обећали су, и нама до тога стало је, како су тамо примљени и одомаћени, будући смо ње тамо препоручили. Ну код наших људи доста бива на обећањих, а то је зло, веома зло!“ У другом писму (од 17 јуна 1853) јадикује за тешко болесним Стеваном Вујићем, питомцем кнеза Михаила, и својим младим пријатељем. „Писмо Ваше жалостно — каже — примио сам јучер. Што сам слутио, то се је онда жали боже, испунило! За Вуића даклем неима више помоћи! Јако жалосно је то у мене дирнуло. Ако Србљи и даље такове си-

нове, изгубивати ћеду, како је био Паја Поповић, Вуић и Влашакалић, не знам шта ће бити. Како да би провидност Божја нехтиела, да ступимо у лице свиета! Да Бог још̀те задержи Вуића."[37]

Бошковић је био угледан омладинац, и морао је на себе скренути пажњу Штурову. Штуру је он могао бити од користи, — било у погледу српског језика, било у погледу српске народне поезије. Постали су пријатељи, и остали у сталној вези све до смрти Штурове (1856). Наведена писма Бошковићева оца и Бошковићевих другова то потврђују, а нарочито сачувана Штурова писма Бошковићу. Штур га је ценио. „Мило ми је веома, да код г. Алексиевића сина његова млађанога учите. Јесте код поштеног мужа, помоћ за Вас је добра, а и млади тај има доброг учитеља" — пише му Штур 12 маја 1853 из Модре.

Њихово пријатељство и везе појачале су нарочито још две околности, — Бошковић је био посредник између кнеза Михаила и Штура, и преводилац Штурове књиге о народној поезији славенској.

Штур је одржавао сталне везе с кнезом Михаилом, од којега је добијао материјалну помоћ. „По завршеним студијама у Пожуну — пише у својим успоменама, 1904, Јосиф Подградски — Штур је помоћу кнеза Михаила наставио студије у Њемачкој. Као хонорарни суплент славистике на Пожунском лицеју није имао никакву плату. Ту је катедру плаћао кнез Михаило. Повјереником и благајником био је у томе пок. Јован Бошковић."[38] Разуме се, Бошковић то није могао бити кад је Штур држао катедру на лицеју (1840—44), али је могао бити доцније, почетком педесетих година, кад је Штур био под надзором и остао без средстава за живот, односно кад је Бошковић могао доћи у везу са њим. Јосиф Подградски, Словак, Штуров ђак с братиславског лицеја, живео је од 1882 стално у Београду, и био позната личност београдских кругова, могао је то чути и од самог Бошковића. Кад је то писао, био је врло стар, те се пребацио у времену. До 1850 године, Штур је често долазио у Беч, где је живео кнез Михаило. Исто тако, и кнез Михаило долазио је у Братиславу; посећивао је словачку студентску дружину Штурову, као и дружину српску, чији је био дародавац. Према неким извештајима који се налазе у заоставштини Метела Ожеговића, члана Пожунске дијете, Штурово студентско друштво бројило је 1848 године 66 чланова, „међу њима и кнез Обреновић, који долази у друштвене просторије; и недавно је тамо оставио потпору од 60 форината."[39] На потпору словачког устанка 1848, који су водили Хурбан и Штур, кнез Михаило је дао око 10.000 дуката, односно 60.000 форината.[40]

Кнез Михаило потпомагао је Штура и пре и после револуције. Да ли је до 1850 био потребан посредник, и ко је то могао бити, не знамо. Један од сталних посредника, ако не директних а оно индиректних, био је др. Карло Пацек, Словак, лични лекар кнеза Михаила, његов повереник и саветник по питању његових финансија. У времену 1851—3, лични контакт Штура и кнеза

био је онемогућен, ограниченим кретањем Штура. Године 1853, кнез се оженио, и отада повремено живи у Иванци, у непосредној близини Модре. Ту је долазило до тајних састанака са Штуром, — последњи је био 1855. Али у периоду 1851—3, посредници су били потребни. Један од њих био је Јован Бошковић, како за свог школовања у Братислави, тако и у Бечу. То потврђује и Ђ. С. Ђорђевић, који је то, такође, могао дознати од самог Бошковића, и од Стеве Тодоровића, сликара, Бошковићева бечког пријатеља, који му је дао низ података о Бошковићу. „Кнез Михаило — каже Ђорђевић — потпомагао је, док је живео у Бечу, сем Вука, Даничића, Св. Милетића, Бранка (овај је имао 800 фонината помоћи) и великог словачког родољуба Људ. Штура. Овај не живљаше у Бечу, стога је Бошковић носио припомоћ у Модру, у ком је месту становао Штур и мати му. Ову је припомоћ носио све док није Штур 1856 године умро. А Штур пак, када би год дошао у Беч, посетио би Бошковића. Једном су били у дворском позоришту у ђачким местима у партеру Бошковић, Штур и Тодоровић. У позоришту се тада десио и кнез Михаило, који, опазивши из своје ложе Штура с Бошковићем, дође, поздрави се и одведе Штура у своју ложу“[41]...

Бошковић је провео у Модри неколико месеци, у Братислави неколике године. Како је Модра близу Братиславе, као Карловци и Нови Сад, и у сличном односу и споју, то су лични додири Бошковића са Штуром били врло чести. Настављени су из Беча, узајамним посетама и преписком, као и преко пријатеља. Бошковић је — као што смо видели из наведене преписке — ишао из Беча у Модру. Штур је такође долазио у Беч, али ретко. То потврђује Бошковићев бечки друг Стева Тодоровић (наводи Ђорђевића). То се види из писама Штурових. „Кад се преселите — пише Штур Бошковићу 12 маја 1853 — објавите ми на сваки начин Ваше обиталиште. Боље је тако и писати, и могу доћи у Беч“. У другом писму (17. VI. 53), поздравља Алексијевића, да кажу пријатељу Р. „да на жељано врieме под нипошто доћи“ не може у Беч, него концем јуна или „почетком идућега миесеца сигурно.“

Из пет Штурових писама Бошковићу, писаних латиницом и на нашем језику, из којих се види како је Штур владао нашим језиком, избија срдачно пријатељство, и види се да је Бошковић био посредник између Штура и бечких Срба, у првом реду кнеза Михаила, Вука, Пацека и Јована Суботића. Узајамно су обавештавали један другога. „Хвала Вама — пише Штур у првом писму (12. V. 53) — на извјестјих које сте мени саобштили. Све нас је то овдие занимало. Сви познати Вас из Модре поздрављају.“ У другом писму (17. VI. 53) исто тако: „Из Модре Вас сви поздрављају љубезно.“ У четвртом писму (9. XI. 54) пише: „Хвала Вам на Вашем дару за Лацка, који сам примио. То нама је било нешто редкога! Ми смо овдие у старом реду, а неимамо ништа новога... Поздрављају Вас сви ваши овдашњи познати љубезно, а Ви поздравите сердачно опет моје тамошње

пријатеље и познате.“ А у последњем писму (14.VII.55) пише: „Ми смо сви здрави. Поздрављају Вас љубезно сви Ваши познати.“

У првом писму Штур поздравља „г. Вука и г. Субботића“. У другом писму, адресираном на Karoly Gasse No 367, пише између осталог: „Хвала на књигама сердачно, и даровательима, а именито г. Субботићу, и Вама за послање. Јако су мени миле, и за повиесницу, и како докази воље подупирања радње Славјанске. Од г. Вука још нисам примио „Приповиедке“, ну захваљујем њему за ње сердачно. Камо сриећа да би биле прие изишле; био би сам ње употриебити мого у диелу мојем. Главач наш био је ономаде овдие у Модри, и он мени саобшти већ и даде приповиедке ове... Поздрављам сердачно г. Вука, г. Субботића и г. Пацека, ако се ш њим састанете“. Треће своје писмо (22.VI.54) завршава речима: „Прикупљено писмо, молим Вас однесите госп. Дру Пацку с мојим сердачним поздравом. Јел... (нечитко) срећно дошли натраг?[42] Веома би мени одмах драго било кад бисте мени одговорили, да сте писмо примили и то, о што Вас молим, учинили“.

У својим писмима, Штур помиње и „Господина“. То је кнез Михаило. „Молим Вас — пише он Бошковићу 22.VI.1854 — јавите ово такођер (реч је о преводу Штурове књиге о нар. поезији на немачки језик) ономе Господину, кому сте били књиге „Нитре“ однели, а уз то кажите му с мојим поздравом да га веома молим, нека буде тако добар и мени важна диела Баутиш-Каменскога и Котларевскога о Малој России прибави, која веома требам.“ У свом последњем писму (14.VII. 1855), адресираном на Stadt No 680 (пред тим: на Schönlaterngasse No 680 Innernstadt) помиње српског ђака Костића. То је Константин Костић, из Београда, рођен у Свилајнцу, ученик модранске гимназије, који је становао код Штура.[43] Претпостављамо да је то брат Јанићија Костића, песника, и Симе, учитеља, авантуристе. Изгледа, он је примљен код Штура по препоруци кнеза Михаила, а можда га је и издржавао. Писмо почиње: „Предраги мој пријателју! Лиепа Вам хвала на извиестијама и послању новца за Костића, примио сам све 38 фор. ср. како сам искао. Сердачна хвала Господину на Sacharovu: то је мене, да га већ имам, јако развеселило... Нијели још Господин одшо? Ваљда ни неће? Препоручите мене тамо.“...

Док се Бошковић бавио у Модри и Братислави, Штур је радио, поред студије о народној поезији, на овећем делу, *Славенство и свет будућности*. Тада је написао и објавио (јануара 1852)[44] своју чувену критику на Бранкове епске песме, као и један приказ на књигу *Обреновићи*, где се похвално изражава о Милошу, нарочито о Михаилу, и о српском народу. Претпостављамо да је Бошковић био упознат са тим Штуровим радом, бар са радом о *Славенству*. По одласку Бошковића у Беч, Штур га и даље обавештава о свом раду. Из Штурових писама види се да је и Бошковић обавештавао њега. „Превод Ваш „Žitje narodah“ — пише Штур 12 маја 1853 — још није је изишо? А писали

сте . . . (?) и други пут? Немогу поњати узрока! У хистории Славјанској радим непрестано и неуморно“. А у другом писму (од 17.VI.53): „Ваш посао — каже Штур — скупити и издати Пајине[45] производе веома одобравам. Тако, тако, драги мој! Неимамо важности прама себи, ако њу неимамо к оним који су нас оставили и којих тежња била је за добро нас свиух. — Само да не олади младеж Ваша у томе послу, Ви знам да неоладите.“ „Учините — пише у четвртом писму — шта намиеравате, молим Вас. Увиерен сам, да учините то паметно.“...

Не знамо како је Бошковић ожалио Штура (1856), и да ли га је рањеног могао посетити. Али зна се да је с великим уважењем чувао успомену на њега. И вероватно у својој соби држао његову слику, као што су радили многи Штурови ђаци — другови Милетића, Змаја и Бошковића. Примера ради, да наведемо два дома у Врањеву, Мије Влашкалина и Владимира Главаша. Пишући о Бранковој поезији, 1878, Бошковић се, очигледно, старао: да у извесној мери оправда и ублажи Штурову критику, да пође златном средином у чувању успомене на Штура и Бранка. У часне изузетке који нису писали с противничком тенденцијом о Бранковој поезији, поред Даничића, Јагића и Ст. Новаковића, Бошковић убраја Штура. „Што Штур у својој рецензији — наставља Бошковић — замера језику и правопису Бранковом, то данас, према напреднијем знању нашем, отпада. Да је Бранко јачи у лирици но у епској поезији, то има право, али и његова јуначка песма има својих лепота; у осталом то је ствар критичке студије. На послетку, Штур хоће епску песму, према народнима, без увода и уметка. Томе је лако помоћи. „Гусле моје“, „Зоро бела“ и „Ао свете“ ваља само наштампати као увод за себе, па песму о Гојку почети са „Ох олује, ао грмљавине“. Тако исто ваља одвојено (опет као увод другоме делу) наштампати уметак: „Песмо моја, песмо од некада“ и „Даничићу тебе сад братимим“, па настављајући приповетку без прекида, почети лист са „Нојца оде, сину зора бела“. Иначе и Штур признаје вредност ових песама.“[46]

Из наведене студије Ђ. С. Ђорђевића, сазнајемо да је Бошковић имао озбиљну намеру да напише студију о Штуру, и да се одужи успомени свога знаменитог пријатеља и учитеља. Осећао се позваним. Ђорђевић, наиме, наводи да му је Бошковић говорио, како намерава припремити друго издање свог превода Штурове књиге. „Говорио ми је — каже Ђорђевић — да ће само ради тога ићи у Беч, да прочита живот Штуров што је изашао после смрти Штурове у Wiener Zeitung-у, јер од тог живота није бољег читао; поминьао је, да ће употребити и живот Штуров, што је од Хурбана изашао у словачком часопису Pohlădy. Овај рад свој мислио је штампати у трећој књизи, у 5 и 6 свесци „Скупљених списа“. Бошковић је о томе говорио и Јовану Туроману. „Кад би дошао ред — пише Туроман Ђорђевићу — на штампање превода Штура о народним песмама, оружао се Бошковић да напише што лепше живот тог великог словачког патриоте“. Али, Бошковића је у томе омела ненадна смрт (1892).

III — ПРЕВОД ШТУРОВЕ КЊИГЕ

1 — *Штурова књига.* Још као студент братиславског лицеја Штур је захваћен снажним таласом одушевљења за народну поезију. Показао је јако интересовање за поезију свих Славена, у првом реду српску. То интересовање појачано је присним односима са српском омладином, нарочито везама са српским кругом у Бечу, чија је централна личност био Вук Караџић. Као наставник славистике на лицеју, Штур је држао серије предавања о славенској народној поезији. Нарочиту пажњу посветио је српској песми. Осуђен, после револуције, на тихи живот Модре, решио се да среди своја предавања из тог подручја, и продуби своја запажања. То своје дело писао је у времену кад се Бошковић бавио у Модри и Братислави. За тај његов рад, знало се, — и владало је велико интересовање. Нарочито у Вуковом бечком кругу. Како се не би интересовао стари Вук, који је цео свој плодни живот посветио народној поезији; који је одржавао везе са Штуром, долазио у Братиславу, посећивао Штура и кругове омладине сакупљене око њега? Како се не би интересовала Вукова млада гарда српска, каква се још никад у једном времену није окупљала, која је била занесена народном поезијом, — Даничић и Бранко, Змај и Ђура Јакшић, Милетић и Полит-Десанчић, Јован (Илариoн) Руварац, Стеван Павловић, Ђорђе Поповић-Даничар, Корнелије Станковић, Стева Тодоровић, Славко Златојевић, Јулије Радишић, и други, од којих су већина били Штурови братиславски ђаци, и његови следбеници. Или кнез Михаило, пријатељ и мецена Штуров. Доласком Јована Бошковића у тај круг, интересовање за Штуров рад још више се појачало. Јер он је, без сумње, био с њиме упознат. Полит-Десанчић, који је с Бошковићем заједно становао, наводи како су њих двојица често ишли к Вуку.[47] Са Даничићем Бошковић се ту још више повезао и спријатељио. Вука, Даничића и Бошковића Полит је називао: „Дед, отац и унук српске филологије.“[48] У свом одговору на Штурову критику, која је неповољно одјекнула у Вуковом кругу, Бранко Радичевић је писао почетком 1852: „Као што поуздано чујемо г. Штур ради око хисторије словенског песништва и надамо се да ће ускоро на видело изаћи“.[49]

Штура је помагао у раду Калинчак. „Тако смо — каже он о својој сарадњи са Штуром — заједно прешли народне песме славенске писане ћирилицом, кад их он зими није могао прећи због слабости очију“.[50] Обојица су знали српски, обојица познавали српску народну поезију, али, свакако, могли су се корисно послужити и знањем младих пријатеља Срба, међу које спада и Бошковић. Калинчак је обрађивао у приповетку нашу народну песму о Предрагу и Ненаду. И преводио је *Прилоге ка познавању југословенских народних песама са становишта моралног“* од Ивана Радетића.[51] И Хатала је писао *О простонародној поезији уопште, а нарочито о славенској.*

Штурова књига *O národních písních a povêstech plemen slovanských*, посвећена кнезу Михаилу Обреновићу, „сину народа нашега мишљу и делом“ (како се каже у посвети), изашла је, на чешком језику, средином 1853, у Прагу. Била је завршена, у Модри, јуна 1852. Словачки рукопис почешио је Калинчак. Књигу је приредио познати чешки фолклориста Карел Ербен. „То је — рекао је Ербен — најлепши рад те врсте који сам икад читао.“ Књига је дочекана са великим интересовањем у славенским научним и књижевним круговима, нарочито у бечком Вуковом кругу, којему је већ тада припадао Јован Бошковић. Први је на нашем језику приказао Јован Суботић у бечком *Световиду*, у бројевима од 11, 15 и 18 јула 1853, који је уређивао Александар Андрић, а једно време (1855) Јован Бошковић и Стеван Павловић. „Ми пак — закључује Суботић — не можемо се с пером растати, док дело ово свима нашим књижевницима најтоплије не препоручимо, и било би заиста желети, да се исто дело на србски преведе.“[52] Други рецензент био је Јан Калинчак, такође у *Световиду* за 1854, у 2—4 броју. У *Извјестијама* II одељења Императорске академије наука у Петрограду, за годину 1853, стр. 294—5, такође је повољно приказана, и топло препоручена.[53]

2 — *Бошковићев превод.* За свог бављења у Модри и Братислави, Бошковић се, бар унеколико, упознао са Штуровом књигом у рукопису. Још тада се решио да је преведе. Можда се сам понудио, а можда га је на то потстрекнуо Калинчак или сами Штур. Стеван Барусковић пише Бошковићу, на св. Алимпија (26.XI.) 1852, о слободним духовима који су „увиђајући важност народног генија, туђинства се опростили и на сопственом свом пољу радећи основ цватуће литературе своје стању положили“. Даље, велича нашу народну поезију и „генија рода“. „Треба, дакле, да један другог — каже он — одобравамо, и да ми једанпут стопе за собом оставимо. Похвале је, дакле, достојна твоја намера, и ја ћу се здраво радовати кад будем чуо, да доста врли привржeника бројиш . . . Ја још нисам имао Вукову граматику у руци. Каква је литература српска од (Талви?) и може ли се добити? Зар си у Беч намјерио?“ Сматрамо да је овде реч о превођењу Штуровога дела. Барусковић се, очигледно, одушевљавао народном поезијом, и интересовао се за књижевне појаве, — и Бошковић му је, изгледа, писао о својој намери. „Моје диело — пише Штур Бошковићу 12 маја 1853 — ни ја јоште неимам, ну очекивам га и ја сваки дан. И самому то мени већ дуго траје. Печата се у 4000 комадах. Кад добиете диело, Ви учините како смо остали“. А 17 јуна исте године пише му: „Прекасно, или боље рећи за одвише дуго штампају моје диело у Прагу. Прие једне недеље добио сам одтуда писмо. Пишу мени да до конца овога миесеца хоће бити готово. Већ је мене прошло узтерпљење.“

Бошковић је с преводом био готов 1855, — две године пре него је објављен. У предговору са̂м напомиње: да му је превод

био „већ давно готов, али из разних разлога није могао досад бити штампан“. Штур му је писао 22 јуна 1854 из Модре: „Знадем да и за Вас занимљиво ће бити, да је мој спис „О народној поезии Славјанских племена“ у ниемачки језик, без да сам и мало о томе знао, већ преведен, а штампа се читав у „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ Шмалера у Budissin-у (Bautzen) у Саским Лужицама издаваних. Случајно сам то сазнао и сад Вам то јављам да Вас још веће на скори превод списа побудим. Они људи јесу тамо изображени, и одмах су боље поњали ствар, а закључавам из свега да они тамо и посебно спис онај издат ћеду.“ А у писму од 14 јула 1855 изражава своју радост што је Бошковић готов са преводом. „А развеселило је мене и то — пише Штур — да сте већ готов с приеводом. Жељно ћу ишчекивати даљега известиа о штампи.“

Из преписке Ђура Даничића с Бошковићем, такође се види, да је превод био готов 1855. „Чуо сам — пише Даничић 20 августа 1855 — да Штур преправља своју књигу о народној поезији славенској и о неким стварима рећи ће више. Биће добро, ако ти тај превод оставиш док то ново дјело не изађе“.[54]

У погледу превода Бошковић се саветовао с Даничићем. Даничић му је писао из Београда 16 октобра 1856, да се радује што се погодио с Медаковићем да штампа књигу; предлаже му да дода реч: *књига*, „дакле, *Људевита Штура књига*, итд.“ У једном писму Бошковић моли Даничића, да му пошаље своје преводе оних псалма који се цитирају у Штуровој књизи, ако мисли да их је лепше објавити на народном језику. „Јави ми твоје мишљење како их имам штампати“ — пише Бошковић. Даље га пита како ће превести реч *Wirklichkeit* („дејственост или како“). На то писмо одговара му Даничић 31 децембра 1856: „Што се тиче цитата из псалма мислим да би било најбоље, да их узмеш из србуља, а србуље ће ти дати г. Миклошић. Али ако хоћеш баш нови превод, јави ми, радо ћу ти послати, а за онај псалм којему не знам број запитај г. Кузманија.[55] Он ће ти то одмах рећи. *Дејственост*, ако би била добра, више би одговарала ријечи *Thötigkeit;* ако ти не одговара *истинитост*, реци ми цијелу фразу.“

Крајем 1856, Бошковић је издао *Позив на пренумерацију на Људевита Штура књигу о народним песмама и приповеткама славенским.* Изнео је садржај књиге, и да ће обухватити око 15 табака, с ценом од 1 форинте. „Пријатан задатак био ми је — каже преводилац — превести ову књигу, уверен будући да ће публика наша, којој је Љ. Штур као изврстан књижевник познат, радо читати ово дело његово, које интересантним разлагањем на свакој страни нове дражести даје“... Тражи од претплатника да се пријаве најдаље до 15 јуна администрацији *Српскога дневника*, и да ће се књига међутим штампати. Да је то реч о јуну 1857, види се из Даничићева писма од 18 децембра 1856, у којему честита Бошковићу „на објављивању дјела“, и даје му следеће језичне напомене: „На мјесто *саобраћа се с природом* било би љепше *дружи се или другује. Породична накло-*

ност или је *пажња* или ништа. Шта је то *наводник?* Да ли је то masc. од *подводница?* На мјесто *погребни обреди* дај *обичаји,* намјесто *погребни* било би боље *о погребу. Подложност љубави,* то уопште не разумијем. *Тужно одсењивање слав. пјесама* не знам шта је.“ Даничићев предлог за назив књиге Бошковић је, види се, примио, као и друге учињене језичне напомене.

Одзив на претплату био је задовољавајући. До Ђурђевадне 1857 јавило се на 400 претплатника. Тог дана писао је Коста Бошковић мајци о брату Јовану, између осталог: „Пак ће онда, (будући да има само 400 пренумераната) наново огласе да разпошље, на оне људе које је тек сад нашао, да му купе пренумеранте, (јер први ред није доста огласа имао, пак је зато само толико скупљено), да дâ књигу штампати“...

Колико се одазвало претплатника на други позив, и колико их је уопште било, не знамо. На десетак спискова сачуваних у Бошковићевој заоставштини, уведено је 240 претплатника. Међу првим претплатницима (још из 1856) долазе чланови српског Совјета, међу којима Стефан Стефановић, претседник, Алекса и Паун Јанковић, Јеврем и Александар Ненадовић, итд. (11 претплатника); на другој листи судије, адвокати и други (11); на трећој, из 1857, професори лицеја, са Јанком Шафариком, Милованом Јанковићем, др. Николом Крстићем, Костом Бранковићем и др. (11); на четвртој београдска гимназија (14). Коста Руварац скупио је 37 претплатника у Карловцима: 18 гимназиста, 12 богослова, међу којима Јован (Иларион) Руварац, и 7 грађана. Међу претплатницима гимназије у Будиму (16) налази се Лаза Костић. У Котору је Вук Поповић, Ришњанин, катихета и претседник Славјанске читаонице, скупио 17; у Крагујевцу Паштрмац 19, међу којима професори: Петар Кречаревић и Димитрије Тодоровић, преводилац Колареве књиге о славенској узајамности, а Мојсиљ Ђурић 16 претплатника, међу којима је Јосиф Веселић и Александар Вукомановић. Из Мостара је било 13 претплатника, међу којима Јоаникије Памучина; из Пакраца 11, од којих 3 трговца, 3 земљорадника, 1 лончар, 1 ковач; а из Дубровника Ђеоргије Николајевић. Остали су из Новог Сада (Јован Хаџић и др.), Вуковара (11), Чакова (14), Кетфеља (11), Сомбора (1), Турије (4), Ђакова (2), Темишвара, Петрова Села, Дарувара и Приботића.

Бошковићев превод изашао је крајем 1857, у штампарији др Данила Медаковића, у Новом Саду. У српским круговима очекиван је с радозналошћу, што сведочи одзив на претплату; и са похвалама, што истиче Скерлић у својој *Омладини и њеној књижевности* (I изд. стр. 318). О њему су писале београдске *Српске новине* (1858, бр. 9), и часопис *Седмица* (1858, стр. 112).

Средином јануара 1858, пише из Новог Сада брату Кости у Винковце, који је прешао у тамошњу гимназију, да му је послао књиге за претплатнике, једну да прода, а једну за њега „на поклон“, јављајући му истовремено, да ће кроз 14 дана кренути за Беч. — Словачки писац Михаило Годра, топло захваљује Бошковићу, на словачком, писмом од 31 јануара 1858, на послатој

књизи, изражавајући своје уверење да ће та књига српском народу бити од користи и од утицаја који ће уродити плодом. И препоручује му да би било добро превести са словачког песму Андреја Сладковича *Милицу*, која је „тако нежно и снажно, тако живописно и пластично написана“, да је тај „изврсни плод са великим уживањем читао“, као што би и српска читалачка публика, кад би се песма превела ... — Ђуро Даничић захваљује му, почетком фебруара, за примерке послате њему, Народној библиотеци и Ученом друштву српском. — „Поштарину за пакет с мојим књигама — пише Бошковић Кости 10 фебруара — не треба само на се да узмеш, него разрежи је, по обичају скупитеља, на све купце. Што добијеш отуда то нека је твоје“. — Александар Кириловић, апсолвирани теолог, јавља му 7 марта 1858 из Новог Бечеја, да му шаље 10 форината за послате књиге. — Из писма упућеног мајци из Беча, 26 априла 1858, види се да су се вратила два пакета његових књига послатих за Крагујевац и Шабац.

Бошковић је брзо разашиљао књиге претплатницима и пријатељима, а новац је пристизао споро. Брату Кости пише из Београда, 4 марта 1858, да би му радо послао штогод „осим месечне“, али не може, „докле год с које стране“ не добије коју пару за књиге. Два дана раније писао је мајци за сестру Јелену: „Ленка нека опрости али не могу јој ништа послати докле год ма с које стране не добијем новаца за књиге“. А у писму од 2 септембра из Беча: „Ви сте ми — пише мајци — одредили 30 форината за зимњи капут; ја их са хвалом примам, али не за капут, већ за мој ужитак докле сам овде ... Али осим тих тридесет требају ми још 20 ф. по моме рачуну ... Ја имам да примам новаца за књиге моје, али, једно што мени ваља још добар месец дана живети у Бечу (а ја сам већ ударио у она два дуката), а друго, што не знам хоће ли сви новци доћи, које очекујем, па и који дођу требаће ми на таксу за испит (42 фор.) и за путни трошак“. У истом писму моли Косту да рече Ђоки Путнику да му пошаље оних 14 форината за књиге. Исто понавља и у писму од 20 септембра. Крајем октобра опет је у Београду, и 2 новембра пише мајци између осталог: „Ја имам да примим овде за књиге, па ћу вам кроз који дан послати толико да можете бар полу вратити г. Суботићу“; а у писму од 4 децембра нуди Кости да му, ако му је тиме поможено, уступи дуг који има примити од „скупитеља уписника“ на његов превод у Будиму, јер Коста се тада налазио тамо, на студијама.[56]

Бошковић је имао великих тешкоћа да дође до наплате од претплатника и поручитеља његовог превода Штурове књиге. Повлачило се то годинама. Године 1860, имао је ненаплаћено више од 200 форината. За њега би, изгледа, било много корисније и самирније, да је рукопис уступио штампарији, да га изда у својој режији, као што је намеравао 1856. Средином те године тражио је од родитеља да позајме из „неприкосновеног фонда“ 30 форината, и да му их пошаљу.“ А да сам ја — каже у писму од 20 јуна — поуздан дужник вероваћете ми по томе, што сам

наумио продати о вакацију свој превод, и што могу за њега добити ако не 150 ф. ср. и више, а оно барем 100; али толико сигурно. И тада мислим 30 ф. тамо вратити, зато, јер је оно за мене „неприкосновено.“ У том случају, избегао би и суђење с Данилом Медаковићем. „Медаковић ме је тужио — пише он мајци из Београда 8 марта 1860 — за оно што има да тражи за штампање мога превода, и заклео се на суду да међу нама није било погодбе да ми штампа превод за 120 фор. — Сад ћу му по пресуди морати платити 220 фор. Ја истина имам на дугу за књиге преко 200 фор. да примим, али то док примим проћи ће времена и питање је колико ћу примити, а он ће јамачно међу тим водити ексекуцију против мене да ми се одбија од моје месечне плате. А ја опет велим: само кад се он заклео да има тих 70 фор. више да тражи, него што ја признајем, па ма ја како грцао.“ — Григорије Јорговић, учитељ у Кикинди, одговара му 18 фебруара 1861, да је новце за књиге „Људевита Штура превод“ одмах послао Медаковићу, чим је књиге примио, јер му их је штампарија послала. — „Лако је вама говорити — пише Бошковић мајци из Београда 1862 — што нисам пређе тражио новце за књиге. Ја сам писао и писао дужницима мојим, а они ме не удостојаваху ни одговора. Па и сад кад их будем тужио, требаће у сваком месту тражити адвоката, дакле дангубити и трошити док се дође до новца.“

Кад се упореди Бошковићев превод Штурове књиге с оригиналом, долази се до закључка: да је добар у сваком погледу. Понегде се нађе застарела реч. На неким местима могао би се употребити бољи и тачнији израз. Али тога је мало. Превод је штампан старим правописом, а не Вуковим, чији је Бошковић био присталица. У уводу се Бошковић оправдао. „Правопис — каже он — којим је писан тај превод, није према моме убеђењу, употребио сам га по нужди.“ Штурову посвету кнезу Михаилу, изоставио је. Није ни напоменуо коме је књига била посвећена, јер тада је у Србији било забрањено спомињање имена детронираних Обреновића. — Навешћемо и једно мишљење о преводу из Даничићеве и Бошковићеве филолошке школе. У наведеној студији, Ђ. С. Ђорђевић овако је оценио тај рад свога учитеља: „Превод овај тада — каже — пада у младићко доба Бошковићево, али на њем се то не опажа; пре би се рекло, да га је радио старац пун искуства. Свуда се опажа тачност. Слог му је чист... Врло је похвална ствар, што се не задовољава текстовима народних песама у делу, већ их пореди с оригиналима; ово је још похвалније, јер данашњи преводиоци на то слабо пазе, а Бошковић је педесетих година не само то чинио, већ се шта више правдао, што није имао неких зборника русинских и словенских песама. Ово дело... остаје и даље лепа лектира, нарочито у преводу Бошковићеву, у ком читаоци невешти славенским језицима налазе за се и вежбања.“

3 — *Значај Штурова дела код нас.* Штурово дело, оригинал и превод, било је од утицаја. Тада се код нас јављају први радови проучавања српске народне поезије. Иларион (Јован) Ру-

варац објавио је 1857 свој значајни *Прилог ка испитивању српских јуначких песама,* обрађен према Штуру, Колару, Шафарику, Срезњевском и Гриму. Лука Зима, Словенац, прашки ђак, професор карловачке гимназије, а затим београдске Високе школе, објавио је 1859 расправу: *Поређење Хомерове епопеје са српским народним песмама.* Јоксим Новић, песник, објавио је у новосадском *Огледалу српском* чланак под насловом: *О нашим песмама.* Новосадска *Словенка* за 1860 донела је чланак *О нашим народним песмама.* Чланак Јакова Игњатовића: *Србин и његова поезија,* објављен у новосадској *Даници* за 1860, „изашао је — како каже Скерлић — из Штурове књиге".[57]

Заслуга Јована Бошковића у том погледу није мала.

[1] Ђ. С. Ђорђевић, *Јован Бошковић,* „Просветни гласник", 1893.

[2] Васа Стајић, *Српска гимназија у Новом Саду,* 1949, стр. 241, 239.

[3] Verordnung des Ministeriums des Cultus und Unterrichtes.

[4] Архива лицеја у Братислави.

[5] О њима смо говорили у Чланку *Змајево школовање у Словачкој* „Гласник" Историског друштва у Н. Саду, књ. VIII (1935).

[6] Verordnung од 26 маја 1851.

[7] Dr. Albert Pražák, *Literární Slovensko,* v Praze, 1932, стр. 32.

[8] Ово као и сва остала наведена писма налазе се у заоставштини Јована Бошковића, Државна архива у Београду.

[9] Др М. Савић. *Млади Милетић,* Н. Сад, 1921, стр. 75.

[10] Verordnung, од 3 јуна 1851.

[11] Архива старе католичке гимназије, после Првог светског рата Масарикове гимназије, у Греслинговој улици.

[12] Архива Правне академије у Братислави. Haupt-Catalog der öffentlich und Privat-Studierenden an der K. K. pressburger Rechtsakademie in Studienjahre 1852—3.

[13] Dr. Ortvay Tivadar, *A pozsonyi kir. akademiának 1784—1884,* Budapest, 1884, str. 121—35.

[14] Мисли се на Српску Војводину.

[15] О осталим Бошковићевим друговима у чланку *Змајево школовање у Словачкој,* Гласник Историског друштва Н. Сад, књ. VIII, 1835.

[16] Nomina iuventutis in C. R. Archi-Status Gymnasio Posoniensi in Classe VIII-ava. Nomina Juris... in Caes. Reg. Academia juris Posoniensi anno scholastico 1842—3...

[17] Архива Еванг. лицеја.

[18] A. Pražák, *Literární Slovensko let padesatých až sedmdesatých,* v Praze, 1932, 26.

[19] Ibid. 71, 323.

[20] *Slovenská otázka v době J. M. Hurbana,* Bratislava, 1923, 141.

[21] Dr. M. Hodža, *Československý rozkol,* T. Sv. Martin, 1920, 321, 330.

[22] Rad, II.

[23] A. Pražák, *Slovenská otázka,* 140.

[24] *Змајево школовање у Словачкој.*

[25] Ово писмо, као и остала, не цитирамо с граматичким погрешкама, као прво.

[26] Не знам (словачки).

[27] Козачек је био инспектор школа за Трнавски округ.

[28] То ће бити Стева Лазић, којег Дунђерски поздравља у једном ранијем писму, јер Стева Вујић, Змајев и Бошковићев друг, био је болестан.

[29] Шта је било даље не знамо. Ујесен 1855, Дунђерски позива Бошковића на своју свадбу у Србобран, 1873 позива га у госте, 1877 шаље му 50

форината за Црвени крст, 1889 позива га на свадбу своје кћери Милке.

[30] *Slovenské pohlădy*, 1851.

[31] *Sbornik* Matice slovenskej, II, 1924.

[32] A. Mráz, *J. Kaničiak*, 42.

[33] Ib. 41, 50, 106.

[34] Ib, 78.

[35] Бошковићева заоставштина, бр. док 711, Државна архива, Београд. Ово писмо објавили смо у словачком часопису *Наш живот* VIII, 1940.

[36] Dr. Milan Pišút, *Počiatky básničkej školy Šturovskej*, Bratislava, 1938, 4.

[37] Сва писма Штурова у Бошковићевој заоставштини.

[38] *Бранково коло*, 1904, бр. 31—32.

[39] *Bratislava*, часопис. Učené společnosti Šafařikovy, 1927, I, 111.

[40] Karol Golaň, *Sam. Štefanovič*, *Sbornik Škultétyho*, Turč. Sv. Martin, 1933, 296.

[41] *Просветни гласник*, 1893, св. 3, стр. 148.

[42] Реч је, можда, о повратку кнеза Михаила и Пацека с пута.

[43] Архив модранске гимназије.

[44] *Slovenské pohlădy*, 1852.

[45] Павла Поповића-Шапчанина, брата Милорадова.

[46] *Песме* Бранка Радичевића, Панчево, 1880, Предговор.

[47] Михаило Полит-Десанчић, *Покојници*, стр. 45.

[48] Ib. 42.

[49] *Песме* Бранка Радичевића, С. К. З. Београд, 1924, стр. 491.

[50] A. Mráz, *Ján Kalinčiak*, 70.

[51] Ib. 104, 118.

[52] Бошковићев *Позив на пренумерацију*.

[53] Ibidem.

[54] *Летопис* Матице српске, књ. 187—8, 1896—7.

[55] Karol Kuzmány (1806—66), словачки песник и теолошки писац, тада професор на еванг. факултету у Бечу.

[56] Коста (Стојан) Бошковић почео се већ тада бавити проучавањем српске историје. У писму од 15 септ. 1860, пише Јован из Беча: „Читао сам „Смрт деде Немањина“... Зашто не пишеш Х? (Хрвати). Нашто тај сепаратизам? И докле ћемо ми за љубав какве год лепе мисли најлепшу мисао о јединству забацивати? Једва смо дочекали, да слепци прогледају, сад опет окати хоће да се цепају... За језик читај Даничићев превод Мајкова, и опет га читај. Толико као Ђура нисмо ни један напредовали у језику.“ — Бави се и пореклом Бошковића. У писму после Духова 1861, пише из Пеште: Покојни отац причао је „како су четири брата Бошковића, бегајући из Србије у Војводини се настанили били. *Један* у Бечкереку, *други* у Жабљу, *трећи* у Н. Саду, и *четврти* не знам више где“... Говори о неком Зори Бошковићу, који се за време сеобе половином 18 века преселио у Русију. Он је имао 4 сина, који се прозваше Зорићи, који су били „ђенерали, другови Потемкинови, под Катарином II Великом“.

[57] *Омладина и њена књижевност*, I изд. 318.

R. Kovijanić

JEAN BOCHCOVITĆH DANS LA JEUNESSE

R é s u m é

Jean Bochcovitch (1834—92), le philologue connu serbe e l' érudit notoire, héritier de Danitchitch dans l' enseignement de la langue serbe et de la littérature à la Haute Ecole de Belgrade, ministre de l' instruction publique serbe, étudia à Modra et à Bratislava (Tchécoslovaquie), dans la patrie du célèbre Paul Chafarik, qui s' est distingué dans le déploiement de la

science et de la culture de Novi Sad, lieu de natalité de Bochcovitch. A Modra il a fait connaissance, et s' est lié d' amitié avec le bien connu homme de lettre slovaque, Jean Kalintchak et avec le chef national des Slovaques, Louis Chtour, l' infatigable champion contre la féodalité hongroise et le chef du soulèvement slovaque dans la révolution de l' année 1848—9. Chtour a alors travaillé à son oeuvre bien connue *O národných povestiach a piesnach plemien slovanských (Du poème national slave et des contes slaves)*, qui a provoqué un grand intérêt auprès du monde slave, et dans le cercles de tous les amateurs de la poésie nationale serbe. Dans le travail de Chtour, Bochcovitch lui a été utile, en qualité de bon connaisseur de la poésie nationale serbe et de la langue, comme on le voit de leur correspondance (Archives d'Etat de Belgrade) Chtour avec ses vues sur l'avenir de Slaves du Sud, et avec ses vues philosophiques et hégéliques (Heggel) sur le monde et sur la vie, a eu une grande influence sur Bochcovitch. En partant de Modra Bochcovitch a porté avec lui son grand intérêt pour cette oeuvre de Chtour, dont il fera plus tard la traduction en lange serbe.

A Bratislava il a étudié la philosophie dans un lycée protestant, et le droit dans l'académie catholique de droit. Là il a suivi l'enseignement, et a finí son baccalauréat, ensemble avec le célèbre poète serbe Jean Iovanovitch-Zmaï, chez le professeur Martin Hattala, le bien connu slaviste-philologue, qui fut plus tard professeur de la langue tchèque et slovaque de Prague. Hattala juste dans ce temps jetait les fondements de la grammaire de la langue slovaque, dont l'introduction dans la littérature grâce a Chtour avait commencé. Là il devint l'ami de Hattala, qui a réveillé chez lui un grand intérêt pour la slavistique, à laquelle il se consacrera encore comme étudiant de droit. Il a influé sur Bochcovitch dans la tâche de l'épuration des barbarismes de la langue littéraire.

A côté de la langue latine, allemande, hongroise et slovaque, Bochcovitch a Bratislava a appris encore la langue grecque. Il a été un des distingués membres de l'association des élèves serbes auprès du lycée de Bratislava. Il a voyagé en Slovaquie, afin de s'initier sur place à la langue et au folclore.

Au printemps de l' année 1853, il a passé a l'université de Vienne, où il a resté cinq ans. Il a étudié le droit et a approfondi la philologie chez le célèbre Slovène Miclochitch. A côté des langues slaves, il a appris encore le français et l'anglais. A Vienne il entre en liens d'amitié avec Vouk Karadjitch et son entourage, en premier lieu avec ses fameux et renommés patriotes: le philologue Georges Danitchitch, l'historien Ilarion Rouvaratz et les chefs nationaux Svetozar Miletitch et Michel Polit-Desantchitch. Vouk, Miclochitch et Danitchitch ont contribué beaucoup à ce que son intérêt pour l'étude de la philologie soit plus grand.

De Vienne il entretenait de liens animés avec Chtour et Kalintchak, et visitait Modra et Bratislava. Il entra en relations plus proches avec le prince Michel Obrenovitch, qui vivait a Vienne, et devint son homme de confiance pour l'entretien des liens et le transport de l'aide pecuniaire a Chtour, lequel est, apres la révolution, resté sans les moyens nécessaires pour son existence et sa vie. Ainsi de même, il a été le médiateur entre Vouk et son entourage avec Chtour et ses collaborateurs.

A Vienne Bochcovitch a traduit le livre de Chtour *O narodnim pesmama i pripovetkama slavenskim*, qui a paru a Novi Sad en l' an 1857. Le livre a provoqué un grand intérêt chez les Slaves du Sud, et a eu une grande influence sur l'étude de la poésie nationale serbe.

Д-р Стеван Јосифовић

О БАНАТСКОМ АЛМАНАХУ ДИМИТРИЈА ТИРОЛА

Пре 125 година покренуо је Димитрије Тирол у Темишвару свој *Банатски алманах*, од ког су изашла два годишта: за 1827 и 1828 годину. Појава, како ћемо показати у току ове расправе, значајна и карактеристична у двоструком погледу, иако није забележена ни у Скерлићевој *Историји нове српске књижевности* ни у Станојевићевој *Енциклопедији*.

Међу старијим српским периодичним издањима заузимају годишњаци или алманаси, календари са забавним и поучним штивом, нарочит положај. Пресађени у нашу литературу из страних литература, нарочито немачке и мађарске, они ће у нашој сиромашнијој, задржати свој историски интерес, док је у страним, богатијима, овај мањи и ефемернији, а сами ти алманаси тамо, сем ређих изузетака, већ заборављени. Ти су алманаси за нас важни не само као огледало свог доба и његових прилика, већ и зато што су они, чинећи један прелазни ступањ ка литерарним творевинама у правом смислу те речи, задовољавали у извесном смислу потребе своје публике и могли стога рачунати на приличну прођу. У кући сваког иоле писменијег човека тадањег доба, календар - алманах налазио се уз оних пет-шест облигатних књига његове „библиотеке“ - Библије, молитвеника, песмарице, кувара, Савршеног виноделца и сановника - јер је садржавао оне ствари потребне најширој публици у оно доба када се просвета тек почела дизати.

Тако и овај алманах садржава све оне обавезне делове које и други алманаси, али исцрпније, богатије и опширније но и један други српски алманах. Тај део обухвата 82 стране у првој години, а 94 стране у другој. Ту се налази прво календар, па преглед колико је година прошло од ког знаменитог историског догађаја, затим претсказивање времена, „родословије садашњих владетеља у Европи“, „виша духовна достоинства восточне цркве“, списак вашара („тргова“), хронолошка табела српских владара од великог жупана Војислава до кнеза Милоша; „статистика австријскога царства“, статистички преглед држава и народа на свету, „преглед у Русији живећег народа“ и „Преглед славенског народа у Европи живећег“. Овај последњи преглед прештампан је из *Летописа* (за 1825 г.) који је испрва, како се види по придодатом календару и шематизму, био замишљен такође као алманах, а затим претворен у тромесечни часопис по

угледу на тромесечник Wiener Jahrbücher (Јосифовић, Летопис Матице српске 365, 1950, 212). Пред књигом се налазе и бакрорези; од њих онај у првој књизи претставља женску особу са грбом у левој руци а десном наслоњену на стуб, док онај у другој књизи претставља Сибињанина Јанка како са својим четама 1456 јуриша на београдску тврђаву.

Од чланака заузима највећи простор *Историческо описание Баната* које се протеже кроз обе године Алманаха (I, 83—104 и II, 95—127). Чланак је истина рађен по немачком спису Франца Гризелинија,[1] али он није само прост превод како би то могло изгледати на први поглед. Тирол, преводилац *Живота и подвига генерала Милорадовића* (Београд 1841), *Доказивања да су славенски народи примили христијанство...* (Београд 1841) и епитоматор Венелинове *Историје Словена* марљиво се и стално бавио историјом и радио на њој — већ према тадањем стању те науке — те је и овај чланак на много места пропратио и допунио својим додацима. Тако, бранећи теорију о словенској припадности Сармата, он наводи Рајићеву *Историју разних славјанских народов*, I, 1, 7. Рајића уопште наводи често да би тврдње Гризелинија било поткрепио било проширио указивањем на националну историју (тако I, 92 — Рајић I, 1, 1, 7; II, 105 — Рајић II, 7, 11; II, 108 — Рајић III, 7, 5; II, 113 — Рајић III, 9, 2). На једном месту тог чланка (I, 94) Тирол полемише са Савом Текелијем који је у свом делу Erweis dass die Walachen nicht Römischer Abkunft sind (1823; II изд. 1827) порицао римско порекло Румуна, те каже да је то Текелијино тврђење неосновано, а као доказ за њихово римско порекло наводи слаб аргумент да и архиепископ Василије у писму папи Инокентију III вели како су Румуни од римске крви (Gesta Innocentii III, 31). Кад Гризелини прича како је Пипин победио Аваре и протерао их из Панониje, Тирол додаје како се и „данашњи дан могу развалине тог града супрот Тителa преко Тисе видети". (I, 99).

На једном месту (II, 104) где је говор о Карансебешу, у чијој се близини налази нека кула, названа Овидијевом кулом, јер би ту тобоже Овидије био преминуо, Тирол са пуним правом и познавањем ствари побија то тврђење, исправља га, и износи да је Овидије умро у месту Томи, а то је данашња Констанца на Црном Мору. Уједно видимо да Тирол познаје и најновије публикације на том пољу, јер на том месту наводи и Мразовићев превод Овидија, као и његов предговор уз тај превод. — Тамо где Гризелини говори о Жигмундову поразу код Никопоља (1396), Тирол додаје (II, 109) по Рајићу (III, 8, 6) како се Жигмунд пред битку хвалио као Ксеркое да ће својим копљима замрачити небо; уједно хронолошки утврђује дан када је Сибињанин Јанко победио и ухватио турског војводу Каранбега (II, 117 — Рајић II, 9, 4). — Где Гризелини каже да је Сибињанин Јанко после својих победа почео да зида свој чувени замак у Темишвару, Тирол умеће (II, 118) овај свој додатак: „Овај се замак налази и данашњи дан; али је чрез честог оправљања сасвим други вид добио. У њему пребива данас тобџиски комен-

дант са својим подчињенима, и ту држе млоге древности и оружија.“ То је међутим важило само до доба Буне јер је 1849 услед последица тадање Револуције тај замак демолиран и место њега 1851 подигнута друга зграда која је још деценијама служила као војни арсенал (A. Barát, Die kgl. Freistadt Temesvár 102). Као што видимо, Тирол је правилно схватио свој задатак, давши толики простор историји Баната, своје уже домовине.

Остали део *Алманаха* сачињавају приче, писма знаменитих људи и краћи поучни чланци, већином моралистичног и дидактичног карактера. Таква је на пример *Женска дражест*, старинска прича у псевдокласичном тону и стилу која велича женску стидљивост и уздржљивост (II, 128 и д.), као и *Совјет отчин*, дидактично-алегоријска приповетка у стилу алегориских „моралних повјести“ Доситејевих. Ту нам се намеће питање: Како то да у овом алманаху Димитрија Тирола који је био такође родсм из Чакова, нема више (сем прештампаног чланка Кепенова) спомена о његову великом земљаку? Како ћемо мало доцније видети, Тирол је био велики пријатељ Вуков, који се није увек најповољније изражавао о Доситеју (чему је свакако био узрок Вукова суревњивост јер се већ тада постављало питање о оснивачу наше новије литературе који је положај Вук себи виндицирао), те стога није хтео да се Вуку замери (о великом респекту који је Тирол гајио према Вуку, чије је чак и оштре прекоре смирено отрпео, ср. Љуб. Стојановић, Живот и рад Вука Ст. Караџића 461).

На крају и прве и друге књиге *Алманаха* налазе се *Смесице* које су, како изгледа, такође задовољавале врло скромне духовне потребе већине тадање читалачке публике. Из њих сазнајемо, на пример, да је „Лондон у Европи највећа варош, и находе се у њему 10000 фацирајући служитеља, 20000 људи који у јутро незнаду како ће и у чему онај дан провести; 15000 просијака, 36 модопродаваца, 26000 шнајдера и 370 печататеља новина“, да је „псећија палата Херцога Рихмонда (тако!) коштовала 114000 талира, и пси обитавају тамо боље, нежели на неки места гдикоји отмени чиновник. Они имају и њиове собствене илице“ (I, 160) као и да „Папина Ватиканска палата у Риму има 11246 соба и у њој могла би једна армада от 300000 људи стати.“ (I, 161). Тирол, који се и иначе бавио географијом — написао је *Политическоје земљеописаније*, (Београд 1832) — испунио је ове *Смесице* већином географским подацима. Неки од њих узети су из Вујићева *Земљеописанија* — врло непоузданог, уосталом, разуме се.

У погледу узора Тирол се повео за немачким алманасима, као што су то били Frauentaschenbuch (1815—31); Urania (1810—38), по којој је несумњиво и назвао своју *Уранију* коју ће доцније (1838—39) издавати у Београду, Клауренов Vergissmeinnicht (од 1819) и немачки календар Vaterländischer Pilger (за 1825) из ког су преведени *Преглед различни народа на земљи* (I, 73 и дд.) и *Статистика Австријскога Царства* (II, 61).

Овакав какав је био, *Банатски алманах* је несумњиво задовољавао скромне духовне потребе нашег тадашњег живља, с чему сведочи обилан број његових претплатника којих је било за прву годину око 300, а за другу око 450. Међу пренумерантима налазе се и Вук Караџић, Арнеј (тако) Копитар, Јован Стејић, Јован Берић, Павле Трифунац, Павле Кенгелац, Димитрије Фрушић, Димитрије Владисављевић, Сава Текелија, Герасим Зелић, Лаза Зубан, Платон Атанацковић, Михајло Витковић, Хаџић-Светић и други.

Према овом обилном одзиву изгледало би да је даље излажење *Банатског алманаха* обезбеђено и он би без сумње био излазио и даље. Међутим он је после друге године престао да излази, а разлог је томе тај, што је Тирол 1829 године отишао у Србију где је постао учитељ у кући Јеврема Обреновића (Милићевић, Поменик 713) — такође једног од претплатника на његов *Алманах* — и тамо остао дванаест година.

По тада уобичајеном начину Тирол је сам испунио свој алманах, једино што поред њега налазимо још и име темишварског градског физика Д-ра Георгија Чокрљана, као аутора *Примјечанија о бузијашким целителним источницима*, један од најранијих чланака из области хигијене на нашем језику. Ту се опширно разлаже како ова бања лечи болести „органа сварења, болести рахитическе, скрофулозне, хроническе реуматизме, полуције и гоноreју".

У чему је литерарно-историски значај Банатског алманаха и његова уредника?

У доба излажења *Алманаха* постојала су у нашој литератури два правца, чији су претставници ратовали један с другим: Један, Вуков, који је имао свој годишњак, *Даницу* (1826-29: 1834), а други, Хаџић-Светићев, коме је стајао на расположењу други један периодични спис, *Летопис*. Тирол је са својим *Банатским алманахом* пошао новим, трећим и то средњим путем. Он истина не прекида потпуно са традицијом и пише старим правописом, али стоји на Вуковој страни и заузима према њему наклоњен став. Очевидно, Тиролов *Алманах* има да истицањем Вукових заслуга и његових радова припреми терен за продирање Вукових принципа. То је и природно, јер је Вук Тиролов лични пријатељ. Кад је Вук 1822 путовао из Земуна за Беч, сместио је своју жену код Тирола који се старао о њој и њеној деци и Вуку јављао да за њих ништа не брине (Вукова преписка I 500; IV 565). Тирол се са дивљењем изражава о његовим публикацијама и одликовањима (Вукова преписка IV 576); Тиролову *Славенску граматику* наводи Љуб. Стојановић (спом. дело 458) као „прву књигу штампану Вуковом ортографијом". Када Вук жели да своју *Граматику* штампа на немачком, Тирол ју је превео на немачки (он је стално у писмима Вуку и назива „моја граматика", Преписка IV 589; 604; 829), а Грим је тај превод само исправио и допунио и написао уз њу свој увод (Љуб. Стојановић, спом. дело 240-1). Према томе ваља исправити и навод који се налази у Скерлића (Историја нове српске књижевности, II изд.,

259) и у многим другим нашим и страним делима, да је Вукову *Граматику* сâм Грим превео на немачки. Најзад, познато је из многих места у Вуковој преписци да је Тирол био ревностан скупљач претплатника за Вукове књиге и да је скупљао и речи за Вука (Преписка IV 576).

Како се Вуку није допадало што га у *Летопису* отворено не хвале,[2] он је преписао два чланка из руских часописа, у којима се са признањем говори о њему и његову раду и послао их још 1827 ради публиковања Тиролу који их је и отштампао у свом *Банатском алманаху* II 197—219 стр. под рубриком *Књижество Србско*. Све ове чињенице према томе јасно потврђују наше схватање става и значаја *Банатског алманаха*.

Први је од ова два припослата чланка Кепенов, објављен 1825 у часопису *Библиографическіе листы* поводом Вукових *Огледа из Светог писма на српском језику* и у њему Кепен са највећим похвалама говори о Вукову раду на *Речнику, Српској граматици* и скупљању народних песама. „Неуморна ревност Г. Караџића," каже ту Кепен, „заслужује нарочиту пажњу и захвалност, коју му већ сад изјављују сви беспристрасни и без предрасуда књижевници... *Речник, Српска граматика* и *Српске народне песме* могу се сматрати као богат архив језика и обичаја његове отаџбине и многи њихови трагови би без њега ишчезли из сећања људи."

Други је чланак узет из *Московског телеграфа* за 1827, а написао га је његов уредник Н. А. Пољевој; ту се опширно пише о Србима уопште и даје читав кратак преглед њихове историје, вере и државног уређења, као што се опширно говори и о српској литератури, Рајићу, Доситеју, Мушицком, Давидовићу и самом Караџићу, његовој реформи азбуке, раду на прикупљању народних речи и песама и о преводима наших народних песама на стране језике. „Рад В. Караџића", вели ту Пољевој, „чију је вредност већ признала учена Европа, заслужује пажњу и одобравање свију Словена... он је стекао највише заслуга за српску литературу. Његови су радови многобројни и важни, а његови *Огледи* нов доказ његове неуморне марљивости." Напокон изражава жељу, да би неко Вукову збирку народних песама превео и на руски.

Колико је Тирол уопште био велик не само пријатељ, него и присталица Вуков, најбоље се види из самих Вукових речи у писму Копитару (Преписка I 283): „Од наше партије у Темишвару нема готово никога осим Тирола... али је велик јунак у нашој партији". И Чокрљан, ког смо споменули, такође је пријатељ Вуков, и кад је Вук на путу, он пише својој жени која је у Темишвару, да се на њ обрати, ако наиђе потреба (ср. Љуб. Стојановић, спом. дело 255). Питајући у једном писму Вука како му се *Алманах* допада, каже: „Ја сам се Вас држао." (Вукова преписка IV 586).

Појава *Банатског алманаха* значајна је још у једном погледу. Дотадања периодична издања и већина српских књига изашли су у главном у Бечу и Пешти, нешто и у Млецима, да-

кле у једној страној средини. *Сербске новине, Славеносербске вједомости, Новине сербске, Забавник* и *Даница* су излазили у Бечу, а *Летопис, Сербски народни лист* и *Сербске народне новине* у Пешти. Тирол пак први преноси центар своје издавачке делатности из туђинске средине у Банат, на територију Војводине, у Темишвар, тада највеће место у Банату и седиште српског владике, а од 1849-60 главно место „Војводовине српске", у онај Темишвар, за који сам каже у свом *Алманаху* (I 164) да је „после Пеште и Пожуна најлепша у Мађарској варош, те га гдикоји, особито горњи Немци, и Малим Бечом зову" и на насловни лист свог *Алманаха* свесно и гордо ставља натпис: БАНАТСКИ АЛМАНАХ за годину 1827 Димитријем Тиролом состављен. У ТЕМИШВАРУ. На овај годишњак ће се после надовезати обилна и разноврсна издавачка делатност на народном језику у књигама и повременим списима на домаћем тлу, на територији саме Војводине.

Такво наше тумачење Тиролова смера и значаја *Банатског алманаха* подупире и чињеница да је он 1828, дакле баш у доба излажења *Алманаха*, основао у Темишвару *Друштво љубитеља књижества српског*. Циљ Друштва је био „говорни српски језик образовати, ...полезне књиге сочињавати... прилику и начин дати српском роду просвештавати се и књижевну културу колико се више може подкрепљивати и подпомоћи". Покретање овог друштва дитирампским је стилом поздравио Б. Михајловић на крају своје књиге *Крстоносци* (1830): „Радујте се Србљи и нараштају српски, јер умилни глас прелатке надежде... Србљем проговара, и сјајна звезда Даница дивно нам над српским Оризонтом осијавајући, тамне облаке разгоњавајући, и благодатне зраке своје на српско Просвештеније ниспуштајући, радост и олакшање с тим предвозвјешчава, што... проницава и у Темишвару тако једно друштво... за отлакшање Списателима, Издатељима и целом Совршенству књижевне културе служи..." Приликом покретања овог литерарног друштва у Темишвару указао је помоћ Друштву и Тиролу и сâм Вук у погледу састављања друштвена Устава (Вукова преписка V 598; ср. и Тирол, Начертаније Устава СУД, Предговор). Ово друштво је имало намеру и да издаје један књижевни часопис, али ту своју намеру није привело у дело. И само Друштво је 1831 престало са радом, пошто га угарско министарство није одобрило. Овом приликом напомињемо узгред да је Тиролу и у *Банатском алманаху* неке ствари избрисала будимска цензура. Поред тог узрока Скерлић (спом. дело 126) наводи и недостатак материјалних средстава и људи, способних за тај рад. Међутим, најјачи разлог ће бити несумњиво тај, што се Тирол, који је био душа целог Друштва, отселио у Београд. Члан тога Друштва био је и споменути Д-р Георгије Чокрљан, такође пријатељ и присталица Вука и Тирола; у *Српском родољупцу* В. Чокрљана пак, од ког је изишао I део у Будиму 1832, налазе се неколико чланака који су штампани Вуковим правописом и без дебелог *јер*. Очевидно је да је и ово друштво имало да заступа Тиролов правац, о коме

смо говорили, те да постепено, прво упознавањем шире публике са Вуковим радом, резултатима и заслугама на књижевном пољу (првенствено његовим скупљањем, обрадом и објављивањем народног блага) полагано пређе на усвајање његових реформи у погледу језика и правописа. Са тога гледишта мора се зажалити што је бистри и предузимљиви Тирол (Копитар га у Augsburger Allgemeine Zeitung 1840, 1318 ставља чак уз бок Гриму, Ранкеу и Мушицком) оставио своје дотадање место рада; да га није напустио можда би неке ствари пошле другим током.

На крају још једна појединост. Говорећи о Тиролу, Миличевић, Поменик 713 пише ово: „Кнез Милош, расрдивши се једном на оне који остављају своја презимена и узимају туђа, написао је [како? то Милићевић не каже] (Српске новине 1836, бр. 1) за Тирола ово: Димитрије П. Тирол није из Тирола, па да се зове Тирол, но Влах из Чакова, и тако треба да се зове. Или, будући да му је оцу име Панта, треба да се зове и пише Димитрије Пантић, Влах из Чакова.“

Ми смо напоменули да је Тирол превео за Вука његову српску граматику на немачки. Како је Вук ретко кад означавао шта је од ког добио, то се Тиролово име у том преводу нигде и не спомиње. Приликом једне полемике изјавио је пак неки Милан Љубиправдић у *Летопису* 8, 1827, 175 ово: „За дужност држим на утјешеније преводчика јавно казати, да је Вукову граматику Немцима један Србин из Баната превео.“ Да се под тим Србином из Баната подразумева доиста Тирол, види се из Тиролова писма Вуку од 18 IV 1827 у ком се извињава Вуку због тога и каже да је тај Љубиправдић учинио ту изјаву без његова, то јест Тиролова, знања. Онај пак који је то изјавио, па било да се ко крије под псевдонимом Љубиправдић, сигурно је то чуо од самог Тирола и боље је познавао Тиролову народност него кнез Милош, и кад тај Љубиправдић назива Србином Тирола, који је целог века радио на српској књизи, писао само на српском (осим превода Вукове граматике и по једне књиге на руском и немачком), на броју око двадесетак дела и основао *Друштво љубитеља књижества српског*, онда је јасно, да је и ова Милошева изјава коју је он тобоже „написао“ (!) само једна од његових многобројних интелигентних шала[3] на рачун оних који су силом прилика морали да зависе од њега.

[1] Geschichte d. Temesvarer Banats.

[2] Ни Тирол није сарађивао у *Летопису* тога доба (једини његов прилог штампан је тек 1841 у 54 књизи), иако је Магарашевић, бар извесно време, био наклоњен Вуку. Једино је у *Летопису* 6, 218 објављен позив на претплату на *Банатски алманах*, а 7, 184 јављено да је *Алманах* изишао. Приказа о њему није *Летопис* никаква донео.

[3] „Ко уме са самим собом и са другима спрдњу терати тај тамо код њега [Милоша] може остати. У свакој спрдњи он је коловођа и нико ту

мајсторију не зна боље од њега. Што је спрдња коме на већу срамоту, то је славнија и повољнија и дуже се спомиње и другима приповеда.“ (Вук, Особита грађа за историју нашег времена).

Сем тога, да је Тирол био Румун, њега би у румунској литератури ревиндицирали и прибрајали својима, што међутим није учињено, колико нам је познато.

D-r Stevan Josifović

ÜBER DEN BANATER ALMANACH D. TIROLS

(Zusammenfassung)

Eine der ältesten Erscheinungen auf dem Gebiete der serbischen Almanachliteratur ist der *Banater Almanach (Banatski almanah),* herausgegeben (und grösstenteils auch verfasst) von dem serbischen Schriftsteller Dimitrije Tirol (I-II, 1827-28). Als Muster dienten Tirol deutsche Kalender und Taschenbücher, wie z. B. der Vaterländische Pilger (aus dem er Einiges entnahm) und Urania, nach der er zweifellos seinen anderen Almanach *(Uranija,* Beograd 1838-9) benannte.

Die literaturgeschichtliche Bedeutung des Banater Almanachs liegt meines Erachtens im Folgenden: Tirol erfasste richtig das Wesen eines Heimatalmanachs, indem z. B. darin von allen Beiträgen die erweiterte und verbesserte Bearbeitung von Fr. Griselinis Geschichte des Temesvarer Banats der umfangreichste ist. Ferner sollte dieser Almanach unter anderem die Reformen Vuk Karadžićs stufenweise einzubürgern helfen; zu diesem Zwecke suchte Tirol seine Leser zuerst für Vuks Verdienste und Werke zu interessieren. Dafür spricht Folgendes: Tirol war mit Vuk persönlich befreundet; auf seinen Wunsch übersetzt er Vuks *Serbische Grammatik* ins Deutsche und diese Übersetzung (in Tirols Briefen immer als „meine Grammatik“ bezeichnet) wurde von Grimm bloss durchgesehen, verbessert und mit seiner Einleitung versehen (Lj. Stojanović, V. S. Karadžić 240-1). Demnach ist also die Angabe, welche man vielerorts findet, Grimm hätte die Grammatik selbst übersetzt, zu berichtigen. Ausserdem wird Tirol von Vuk brieflich als sein tapferer Anhänger bezeichnet. So hatte Vuk auch zwei in russischen Zeitschriften erschienene Beiträge Köppens und Poljewojs (worin über Vuks Arbeiten ausführlich und mit der grössten Anerkennung berichtet wird) an Tirol eingesandt, der sie auch im II Jahrgange seines Almanachs veröffentlichte.

Auf den Titelblättern der beiden Jahrgänge finden wir den Titel: „BANATSKI ALMANAH ... Dimitrijem Tirolom sostavljen. U TEMIŠVARU”. Durch Tirol wird also die serbische Verlegertätigkeit auch nach Temesvar (wo sich von 1849-60 der Sitz der serbischen Wojwodschaft befand) versetzt. Er gründete daselbst auch eine serbische Literaturgesellschaft, deren (begeistert begrüsste) Gründung jedoch von der ungarischen Regierung nicht bewilligt wurde und die nach Tirols Übersiedlung nach Beograd auch gänzlich einging. Auch bei der Gründung dieser Gesellschaft erwies sich Vuk seinem wenig bekannten, aber fleissigen und unternehmenden Freunde behilflich, der von Kopitar (obgleich übertrieben) sogar Grimm, Ranke und Mušicki an die Seite gestellt wird.

Првош Сланкаменац

ЈОВАН СТЕРИЈА ПОПОВИЋ, ТВОРАЦ ПРВОГ ЗАКОНА О ШКОЛАМА У СРБИЈИ

Животно дело Јована Стерије Поповића није довољно познато у целини. Стерија је познат, признат и достојно оцењен као творац српске реалистичке драме. Али поред књижевног достојно се уздиже Стеријино културно просветно дело, које није ни довољно познато ни довољно оцењено и цењено. Његов рад у Србији за време од 1840 до 1848 године многострук је и врло богат плодовима. Нема скоро ни једне области културно-просветног живота тога времена, а да он није у њој радио и много урадио било као покретач или оснивач, или организатор, или као главни сарадник, помагач, саветодавац итд. Његово име сретамо свуда где је што ваљано и корисно предузето за српску просвету и културу. Зато је потребно упознати се поближе и с тим Стеријиним радом и правилно га оценити.

Овај део Стеријиног рада је врло обиман. Пуна слика и правилна оцена овога плодног рада може се дати пошто се подробно испитају поједине области ове Стеријине радиности. Предмет ове расправе ће бити његов рад на првом школском закону у Србији.

Организовање школства у новоослобођеној Србији није ишло брзо. Томе је било више узрока. Први и најважнији узрок је била околност да је политичко формирање Србије као државе ишло тешко и споро. Уз то Србија је била искључиво сељачка земља, без грађанског сталежа и без школски образованих људи, који би могли јаче покренути и развити школски живот. Србија је била упућена у том погледу на помоћ са стране, на Србе из Аустро-Угарске.

Тридесетих година прошлог столећа Србија има већ знатан број основних школа, гимназију и Лицеј. Ове школе су оснивање и организоване по схватањима, по знању и по умешности оних лица којима је поверено да школу оснују и воде. Школство у целини зависило је од изолованих, индивидуалних акција појединаца, организатора и руководилаца школа. Није било никаквог школског закона, школски живот није био систематизован. Покушало се, истина, почетком тридесетих година да се изда општи закон о школама. Међу списима из 1833 године нашли смо у Државној Архиви у Београду један спис с оваквом насловном страном: Устав народни школа у Књажеству Србије,

Правителствујућим Књазем Милошем Теодор Обреновићем I одобрен и потврђен. У Београду 1833 године.[1] На полеђини списа стоји белешка: ад № 682 године 1833, и у заградама реч „штампарији". Евидентно је да је овај Устав био спремљен да се објави. Нисмо могли да утврдимо досада да је објављен, исто тако ни то како је настао, јер је архива из тога времена најмање сачувана. Међутим извесно је да није никада уведен у живот.

До доласка Стеријиног у Србију школски живот је упућен правцем по узору на школе у Угарској, јер Срби из Угарске су оснивали и водили школе и радили у њима онако како су научили у школама које су сами свршавали.

Школство у Угарској организовано је у Другој половини XVIII столећа. Органска уредба о школама у Угарској носи наслов Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Има је у две редакције: прва је бечка, штампана 1777 године, друга је будимска, штампана 1806 г. Ratio educationis. . . је школска система настала у доба просвећености, за владе Марије Терезије. Створена је по принципу да је просвета и школство politicum и да држава има да се брине о школству и просвети и да управља њима. Она обухвата сва питања школског живота: организацију, наставу, дисциплину, наставни статус и издржавање школа. У облику књиге изашла је ова система 1777 у Бечу. Уредба је још увелико у традицијама хуманистичког, латинског школства. Нова, друга редакција, која је објављена 1806 године у Будиму, пошто је у угарском сабору и његовим комисијама вођена више од десет година дискусија о реформи школства, већ је нешто измењена. Види се на њој утицај национално пробуђене грађанске класе.

По угледу на ову школску систему стваране су прве школе, почев с Југовићевом Великом школом.[2] Нарочито јасно се види утицај ове системе на споменутом необјављеном Уставу из 1833 године.

Напредак школства био је узрок преласку Стеријином у Србију. Проширење Лицеја био је непосредни повод да Стерија пређе у Србију из Вршца, где је био адвокат и професор латинског језика у приватној гимназији. У својој аутобиографији каже: „Кад се правословне науке у Лицеуму Крагујевачком заведу, Правителство Српско позове га за професора права природног године 1840, у ком је званију две године пребивао."[3]

Кад је прешао у Србију, политичке прилике су биле врло бурне. Борба уставобранитеља и кнеза Милоша завршила се његовом оставком и одласком из земље. Борба се наставила и под његовим сином Михајлом и трајала је док није и он отишао из земље. Уставобранитељи су узели тада сву власт у своје руке. Познато је да су одмах прегли на посао да законодавним путем организују судство и школство. Прво је ваљало уредити као основу правног поретка и правне сигурности у земљи, а друго ради стварања ученог кадра за разне врсте државне службе; тежња им је била да добију писмене и учене чиновнике из своје средине, од домаћих синова, како се тада говорило. Јер

главне позиције у државној управи и државним установама држали су Срби из Угарске, против којих је била жестока повика, кад с више кад с мање оправдања.

Стерија долази у Србију као готов човек, изграђена личност с великим књижевним именом и утврђеним и неоспорним ауторитетом. Цео његов живот и рад сведоче да је у Пешти, у српско-мађарској средини, примио коначни свој интелектуални и морални лик и да је отуда понео идеје које ће касније у животу остваривати. Интересантно је читати Стојана Новаковића кад пише о овим чињеницама и о Стеријином животу.[4] Констатује да је преокрет од магловитог романтизма ка књижевном реализму збио се под утицајем Пеште и у њој, иако није познавао толико културни живот Мађара да би могао своју правилну констатацију и чињеницама објаснити.

И заиста Стерија се интелектуално и политички обликовао у Пешти. Његово школовање ту пада у време најживљег периода мађарске обнове. У Мађарској обнови разликујемо две струје: романтичарско литерарну и реално економску. Првом почиње обнова и у њој превлађују језични и литерарни проблеми; друга струја се нешто касније јавља па иде паралелно с првом, да се најзад обе струје стопе у покрет који је обухватио све гране јавног живота, и излио се у револуцију 1848 године. Прва струја је родила мађарску класичну књижевност. С већином њених твораца долазили су Срби и лично у додир у кући Михајла Витковића, која је била стециште свих савремених књижевника и јавних радника. На челу друге струје, односно касније на челу општег културно-политичког покрета стојао је гроф Сечењи Иштван, „највећи Мађар“, како га је прозвао Кошут. Пошто је народни језик продро у књижевност, он тражи мађарски језик и у науци и ради неговања науке на народном језику и у народном духу удара темељ Мађарској академији наука, дајући једногодишњи приход свог огромног имања у ту сврху. Поборник је мађарског народног позоришта и уопште се бори за увођење мађарског народног језика у све установе државног и друштвеног живота. У политичком погледу тражи слободу мисли и штампе, уређење положаја кметова, принцип општег опорезивања и т. сл. На економском пољу дао је иницијативе и спроводио велике радове: на унапређењу пољопривреде, на регулацији река и њиховом оспособљавању за пловидбу, на унапређењу трговине итд.

Све ове чињенице биле су познате нашим људима и несумњиво је да су и утицале на њих. Тако Јаков Игњатовић говорећи о Сими Милутиновићу Сарајлији наводи ово: „Грофа Стевана Сечењија врло је узвишавао због тога, што је све дјеловање своје управио на потребне за мађарски народ уредбе и поправке.“[5]

Чињеница да је Стерија припадао мађарској партији, како се тада говорило за људе који су били за тешњу сарадњу Срба и Мађара, сведочи о његовом реализму и у том погледу. Такво држање није било мађаронство. Мађаронство је појам настао ка-

сније и њиме се обележавало политичко измећарење Мађарима после дуалистичког уређења Аустро-Угарске Монархије. Стерија је трезвено гледао на положај српског народа у Угарској и кад је већина Срба некритички прихватила борбу с мађарским револуционарима. Имамо о томе директно сведочанство. Димитрије Станимировић, повереник Главног народног одбора у Карловцима 1848 године буде изаслан да придобије Вршчане и цео јужни Банат за борбу против Мађара. У том својству учествовао је у бици код Вршца где је заробљен од Мађара и одведен у Темишвар где му је суђено пред преким судом. У записник преслушања унесен је и његов исказ да је у Вршцу, пре битке, имао дискусију с многим Вршчанима, а нарочито с Јованом сином Стерије Поповића, који су одбијали да се прикључе покрету Срба. Поповић је највише инсистирао на сарадњи с Мађарима.[6] Догађаји су касније оправдали његово становиште.

Високо образован, реалан и трезвен почиње одмах, чим је прешао у Србију, да ради на унапређењу просвете. Још у Крагујевцу, као професор Лицеја, преговара са својим другом Атанасијем Николићем, професором математике, о оснивању једног ученог друштва. У Београду 28 IX 1841 године подносе њих двојица и Димитрије Исајловић писмени предлог Попечитељству просвештенија да се установи Српска академија наука. Главни документат за оснивање ове установе је стварање и неговање народног научног језика, а затим рад на народној науци уопште. С предлогом поднесу одмах и разрађен Устав. Законом од 7 XI 1841 све се усвоји и пропише, само се назив промени. Назив установе није остао Српска академија наука, него друштво Српске Словесности (тј. књижевности).

Чим је извршена промена на престолу Кнежевине Србије и уставобранитељи дошли до пуне власти у земљи, влада позове Стерију за начелника Попечитељства просвештенија. То место је заузео 26 X 1842 године. Попечитељство просвештенија било је тада у саставу с Попечитељством правде. На челу оба ресора стојао је један попечитељ, министар. Начелничко место у ресору било је најодговорније. Стерија је, дакле, заузео место, са кога ће моћи да изврши отсудни утицај на српску просвету. Кад се узме у обзир да је скоро за цело време његовог начелниковања попечитељ био Паун Јанковић-Бања и кад се прегледа шта је све остало у Државној Архиви у Београду од Стеријине руке може се тврдити да је Стерија био врховни управник просвете у Србији. Паун Јанковић прво није био попечитељ само просветног ресора, него и правде; друго, он је био политичко лице високог ранга међу уставобранитељима; човек политичке акције који је дизао буне, водио политичке преговоре, отправљао поверљиве политичке послове, те није могао стизати да се много бави просветним питањима. А кад се почну отварати фасцикули у Државној Архиви с дивљењем се констатује шта је све оставио Стерија за собом, као живо сведочанство његовог великог дела. Не само да задивљује множина докумената, него и множина иницијатива, идеја, потстрека и пројеката о којима они

сведоче. Сем школа много ради на оснивању музеја и на прикупљању старина, на стварању Народне библиотеке, на позоришту, глумачкој школи, на школском и сиротињском фонду, на унапређењу државне штампарије, на унапређењу Подунавке итд. У својој аутобиографији скромно каже: „Премда од природе слабог тјелесног састава и управо болешљив, развије дјелатност у великој мери. Сва важнија представленија и пројекти и наредбе за школе и учитеље из његовог су пера проистекле. Његовим дјејствовањем положи се темељ Српско народном музеуму године 1844, а год. 1846 Фонд сиротињски, у слједству којег изчезло је просјачење у Београду.“[7] Међутим архива сведочи да су његовом руком писани не само сви пројекти, уредбе и начелне наредбе, него и административна акта разне врсте, све до формулара.

Ушавши у Попечитељство просвештенија Стерија одмах приступа главном послу: законском организовању целокупног школства. Ни месец дана није прошао од указа о његовом постављењу (26 X 1842), већ 19 новембра под бр. П. № 141 позива све професоре Лицеја да поднесу извештај „какве науке да се предају од тривијални класа почињући па до Лицеума закључително“ ... Како је успео овај покушај, колико и како су се одазвали професори овом позиву засада још нисмо могли да утврдимо из докумената, али међу списима из 1842 године налазимо један концепт Стеријином руком писан под овим насловом: Покушеније за план школски какве би отприлике школе засада у Отечеству завести требало.

По овом плану се предвиђају: I нормалне школе, селске и варошке, II окружне школе, III гимназије и IV Лицеум. И овај пројект задржава разлику између сеоских и варошких школа, као што је у системи Ratio educationis... Ове школе треба да трају 3 године. Окружне школе се овако карактеришу: „Ове школе да буду средње што између нормалне и гимназије. Теченије њиово да траје две године, а по томе да се у две класе састоје.“ Гимназија се састоји из пет класа, Лицеум из два одељења, филозофског и правног са по две класе. Карактеристично је за реализам Стеријин „Примјечаније“ на крају овог пројекта: „Од велике би ползе биле девојачке школе и школе недељне са катихизацијама, школа трговачка и школа начертанија, а нарочито школа музикална но заведеније ови школа принадлежи позднијем времену.“ Главна карактеристика, и поред тога што извесни пасуси потсећају на Ratio educationis... и друге школске системе, истиче се чињеница да се српски језик ставља увек на прво место у настави. Тиме истиче Стерија национални карактер школа, и дух либерализма се опажа у томе што науку о вери ставља увек на последње место.

Према овом пројекту израђен је „Пројект о устројенију јавног училиштног настављенија“ у пролеће 1843 године. Попечитељство обећава 10 маја Совјету да ће пројект о устројству школа и наставе „сочинити, који ће се најскоријим временом Високославном Совјету на разсмотреније поднети“. И заиста,

28 августа (П. № 936) са извештајем о стању у школама подноси попечитељство Совјету пројект који је сачинио Стерија.

Овај пројект је био два пута пред комисијом. Прва комисија је образована 20 III 1844 и у њој су били: Паун Јанковић, попечитељ, Јован Хаџић-Светић, Стефан Марковић и Јован Стерија Поповић. Комисија није одобрила пројект, јер у њему није било предвиђено „послено трговачко училиште“ и пошто га је Стерија допунио образована је 3 VI нова комисија у коју су сад ушла ова лица: „Од стране Совјета Г. Совјетник Лазо Зубан, Г. Хаџић и секретар Совјета Мариновић, од стране Попечитељства Просвјештенија Началник одделенија Г. Поповић, Директор школа г. Исајловић и профессори Лицеума Г. г. Исидор Стојановић Шаффарик, а к тому и Началник Одделенија санитета Доктор Стејић.“ Рок за састанак комисије стављен је на 6 јуни пополдне у 6 сати, а за претседника је одређен Лазо Зубан.

Пред овом комисијом добио је Стеријин пројекат дефинитивну форму под насловом: Устројеније јавног училиштног наставленија. Озакоњен је 23 септембра 1844 године. Први пут је штампан у *Србским Новинама,* у броју 84 од 18 XI 1844, а потом је штампан у 11 части *Сборника закона и уредаба и уредбени указа* издани у Књажеству Србском, Београд 1845, на стр. 314—345. По овом закону оснивају се у Кнежевини Србији ове школе: а) основне, б) послено-трговачка школа, в) гимназијална школа и г) лицеум или велика школа. Поред ових закон предвиђа у чл. 7 у Београду још и богословско училиште, које се даје у надлежност митрополиту.

Основно начело Устројенија је да су школе државне установе: стоје под надзором и старањем попечитељства просвештенија (чл. 6) и све их издржава држава и општине (чл. 8). Сем тога у чл. 10 предвиђа се опште школовање. У чл. 10 где се говори о општем цињу народних школа каже се о томе ово: „Зато је нуждно, да се овакова општеполезна училишта с временом по свим мјестима отечества нашег установе, како би деца свију жителља Српски прилике имала овога првоначалног воспитанија участницима бити.“

И Стерија је имао пред собом Ratio educationis. . .; о томе сведоче извесни карактеристични изрази у његовом Пројекту и у самом Устројенију, само што је Стерија самосталан доста према тој системи. По просветилачкој фразеологији и просветилачкој тенденцији се слажу. Разликују се у овоме: Стеријин закон је више световњачки, док је Ratio educationis. . . више религиозног, црквеног карактера. У поређењу с првим Стеријиним пројектом, споменутим Покушенијем, закон је дао више места у настави латинском на штету српског језика.

Ако упоредимо текст закона с пројектом, видећемо да у закону није ништа измењено што је битно. Већином је Стеријин више литерарни језик и стил претворен и сажет у законски, с кратким и прецизним изразима и понека мисао више правнички формулисана. Далеко би нас одвело упоређивати цео текст

Устројенија са Стеријиним Пројектом. Доста је навести само неколико примера. 1 члан Пројекта који гласи:

> Као што је цјел јавног наставленија воспитаније и изображеније нараштаја народа Србског, и као што се иста цјел оснива на заниманију и начину живота, који се по склоностима и по определенију предузети могне: тако и училишта у отечеству нашем, соображена истој цјели и определенију, или су за оне, који се са земљодјелијем и тјелесним пословима занимају, или, који се каквом занату, рукодјелију или трговини одати намјеравају; или на последак за оне, који се учевно изобразити и за правитељствену какову службу приуготовити желе;

замењен је овим текстом у Устројенију:

> Да би се нараштај српски воспитати, изобразити и полезнима наукама за своју и Отечества свога срећу обогатити могао, рјешили смо тога ради поставити сљедујуће Устројеније за училишта, која су: а) основна, б) послено-трговачка, в) гимназијална, г) лицеум, или велика школа.

Члан 2 и 3 Пројекта сажети су у закону у један.

> § 2. Првог рода училишта јесу основна (народна), обкључују првоначална знања сваком Србину нуждна, као што и свим другим училиштним заведенијама за темељ и предуготовљеније служе.
>
> § 3. Училишта ова по уредби од 12 Септ. 1839 год. в. № 1159/С № 1595 дужне су општине из својих општински прихода издржавати, докле установљени главни фонд школски, сходно опредјеленију своме до стања не дође, да овим потребама притећи може.

Ова два члана Пројекта сажета су у један, други члан Устројенија:

> У основним училиштама предаватће се првоначална знања, која су сваком Србину нуждна, и која осталим училиштама за основ и преправу служе. И ова ће по Уредби од 12. Септемврија 1839 године В. № 1159/С. № 1595 Општине из своји прихода издржавати, докле установљени главни Фонд школски, по своме опредјеленију, у стању не буде, општинама у томе притећи.

Члан 7 Пројекта је изостављен, јер је иста мисао, само у позитивном облику речена у 1 и 10 члану Устројенија итд. Код основних школа у мањим местима закон одређује три место две године, а у варошима четири место три као што је у Пројекту итд. Устројеније регулише организацију школа, наставу, положај учитеља и професора, управу школе и надзор.

Око послено-трговачког училишта је било више расправе у комисијама за израду закона. Напоменули смо да у првом пројекту није био унесен овај тип школе. Пошто је пројект враћен с напоменом да се и таква школа предвиди Стерија јој је предложио овакво устројство:

> § 31. Училиште ово опредељено је (по § 4) за оне, који се на рукодјелија и художества; на трговину и на пространије земљодјелије опредјелити желе.
>
> § 32. У училиште ово примају се такови, који су основна училишта свршили; шегрти и калфе различни рукодјела и из трго-

вине, и у опште сви они, који српски течно читати и писати знаду, и који су из рачунице четири проста вида извикли.

§ 33. Послено-трговачко училиште састојаће се из три разреда и њима пристављају се 5 учитеља, које ће наименовати Књаз и који ће по расположенију Попечитељства просвештенија предписане предмете предавати. Сваки разред дели се на два полугодија.

§ 34. Учитељи на властито мотрити имају, да учевне предмете више практично и к срцу, него суво и теоретично предају, дужни будући на склоност и опредјеленије своји ученика пазити и у призренију они наука, који ће им за темељ њиховог будућег занимања служити, веће вниманије обратити.

Из аката се не види како је текла дискусија, тек у дефинитивном тексту Устројенија овако је одређена ова школа:

§ 33. Училиште ово отворено је за све, који Српски точно читати и писати знаду, и поред тога су и четири вида рачуна извикли, неизкључујући из тог ни оне, који се другим каковим послом, као трговином и занатом итд. занимају. Слушање наука биће редовно и ванредно, то јест, моћи ће се слушати све науке прописане редом, или само неке од исти наука.

§ 34. Послено-трговачко училиште састојаће се из три разреда за која се одређују четири учитеља, које ће Попечитељство Просвештенија бирати и постављати, и који ће по предпису истога Попечитељства прописане науке предавати. Сваки разред дјели се, као и код остали училишта на два полгодишта.

Ако упоредимо ова два текста видећемо да је Стеријин одређенији. Сем тога, Стеријина школа је више стручна, док по тексту општег одређења и по наставном плану послено-трговачко училиште Устројенија расплињује се у неку школу врло неодређеног карактера. Нарочито је нејасна друга алинеја 33 члана: избор појединих предмета из наставног програма.

Гимназије су организоване углавном по угледу на Ratio educationis . . . Предвиђа се једна гимназија у Београду и три полугимназије. Пуна гимназија има четири граматикална и два разреда човечности, реторику и поетику. Полугимназије имају четири разреда. За разлику према ранијем типу уводи се предметна настава место разредне тј. професори предају поједине предмете, а не један професор да предаје све предмете једне класе. После наставног програма дају се прописи о професорима, о управи и снабдевању школе.

Највиша школа је Лицеум. Има два одељења по две године. Једно је за филозофске науке, друго за науке „правословне“. Устројеније предвиђа и проширење према потреби. О општој намени лицеја говори чл. 5 Устројенија:

У Лицеуму предаватће се науке филозофијске и Православне, као и друге овима сродне или спомагателне, с којима ће се изображеније младежи у отечеству нашем закључити и савршити.

Ова последња мисао, управо одредба да се овом школом завршава школовање у Србији, не налази се у Стеријином пројекту. Стерија је знао да Лицеј није завршна школа, да више њега стоји још универзитет. Тип Лицеја је позајмљен из Ratio educationis . . . У првој, бечкој редакцији од 1777 године лицеја нема;

место његово заузима краљевска академија с два отсека: филозофским и правним. У редакцији 1806. будимској, академија се дели на две школе: лицеј и академију. Прва школа је филозофска, друга правна. Лицеј је прелазна школа за универзитет. Друга је исто тако прелазна, али се може с њом и завршити и стећи квалификација за чиновничку службу, јер се на њој предавало само мађарско право. Поред Стерије био је у комисији и Јован Хаџић Светић који је исто тако добро познавао Ratio educationis и систем школства у Угарској. Пре свог доласка у Србију да пише законе управљао је 7 година новосадском српском гимназијом. Иако су обојица били правници, Стерија је био више књижевник и професор те није могао овај штури систем да прогласи завршеним, мислећи стално на универзитет: томе насупрот Хаџић је практичан правник, законописац и по његовој правној логици сваки систем треба да се ствара према одређеним потребама средине за коју се ради и према томе и да се завршује. Србији и њеном Правитељству били су потребни школовани чиновници и како систем који су они начинили, доносећи Устројеније, ту потребу задовољава, може се потпуно завршити, без обзира на узоре који постоје у другим земљама с посебним традицијама и потребама. У овом случају преовладао је утилитаристички моменат. Он се утврђује као општа карактеристика школовања у академији. У Ratio educationis. . . од 1777 године каже се за академију: Praecipuum caput literarii huius instituti in eo vertitur, ut utiles cives effingantur (стр. 277); а још одређеније изражена је утилитаристичка тенденција кад се наводи да је задатак те школе: ut aptos formet Regi et rei publicae administros (стр. 329). После одређења о настави следују, као и код основних школа и гимназија, одредбе о професорима и управи завода.

Овде ћемо учинити неколике напомене о називу велика школа. У првом члану Устројенија Лицеум се назива Велика школа, а у 48 чл. за Лицеум се употребљава назив Велико училиште. О овом називу било је дискусије у нашој науци. Први пут се сретамо с овим називом у XVIII столећу. Гаврило Витковић међу исписима из будимских и пештанских архива наводи ово: Јосиф Ненадовић, Будимац, пише 12 јуна 1732 из Осека, где се послом бавио, свом брату Павлу, митрополитском Јексарху, и вели за свог сина Петра: „Закгевам га у Белиграду наместити у Велику школу“.[8] Овај назив могао се односити само на неку средњу школу. Проф. Радослав М. Грујић мисли[9] да се тај назив може односити на постојећу латинску школу у Београду, коју је основао митрополит Викентије Јовановић. Иако је ово врло вероватно, због неодређености и штурости Витковићевог списа не смемо искључити могућност да се, можда, тај назив односи и на језуитску гимназију коју је тамо основала аустриска администрација и у то време, 1732 године имала већ шест разреда. За ову школу каже д-р Драг. М. Павловић: „Изгледа да су и Срби Београђани били склони, сигурно ради учења језика, слати децу у немачку школу, и да се на тај факат при-

јатно гледало у Администрацији“.[10] Заиста Србима је било врло потребно знање немачког и латинског језика. Администрација је, пак, мислила само на унију православних Срба с римском црквом.

После овога сретамо се с тим називом код Југовићеве школе, која се често назива и Доситејевом школом. Подаци које имамо о њој од Вука и Баталаке нису прецизни, али се ипак може ишчитати из њих да Југовићева Велика школа није била висока научна установа, универзитетског карактера, него више стручна, али ипак средња школа.

Као што напред изложисмо, не можемо тачно одредити карактер школе која се спомиње у Уставу од 1833 године под именом велика школа. Али ни у ком случају није то школа универзитетског карактера.

Последњи пут пре Устројенија сретамо назив велика школа у једном извештају који је послало министарство просвете децембра месеца 1841 године о стању школа у Србији Герасиму В. Вашченку, руском генералном конзулу у Београду. Извештај носи наслов „Краткиј изводниј чертеж стања школског у Књажеству Сербији“. Говорећи о оснивању прве гимназије у Србији каже се: „Основана буде велика школа у Београду која се наведене (1835) године у гимназију која у Крагујевцу суштествовати отпочне, преобрати, да се сваке године с једном класом умножава, док се сасвим не попуни“ . . .; а на другом месту у III одељку стоји: „У отечеству има две гимназије: једна у Крагујевцу друга у Београду. Она у Крагујевцу основ је свој узела од 833-е године, када се велика школа називала . . .“ Из до сада наведеног евидентно је да се назив велика школа није употребљавао за високу научну установу, него за заводе средњешколског и нешто вишег типа. Можда је Стерија имао то у виду и Лицеј сматрао средњом школом, кад му је дао тај назив и није предвидео да буде завршна школа свег школства.

Далеко би нас одвело да набрајамо и аналишемо многе т. зв. спроведбене уредбе и наредбе које је Стерија написао уводећи Устројеније у живот. Може се рећи о њима уопште да су врло исцрпне и прецизне, стручно увек на месту и у духу Устројенија.

У вези с увођењем у живот Устројенија најважније је било питање уџбеника и зато ћемо укратко говорити и о Стеријиним уџбеницима. Без добрих уџбеника није се могао очекивати добар успех ни у једној школи. Зато Стерија одмах напочетку своје начелничке службе (11 XП 1842, П. № 264) предлаже Совјету да се распише конкурс за најбоље уџбенике. Писце чији се уџбеници приме треба награђивати. Предлаже да се у ту сврху одреди 100 цесарских дуката. Совјет одговара 15 XП под No 307 да за сада „ово предложење неможе уважити због тога што још није формално постављено и утврђено по ком ће се основу и начину јавна воспитања устројити, а кад то у своје време учињено буде, онда ће се и о овом вопросном предмету надлежно промислити“. Сасвим је оправдан и уместан овакав одговор. Да није

Стерија имао у плану већ цео систем школства, онако како га је касније озаконио, могли бисмо се заиста запитати како је Стерија могао пренаглити у овом предмету. Али он наставља акцију за уџбенике. Први и најплоднији писац уџбеника је он сам. Из разних докумената утврђујемо да је за школе написао 7 уџбеника. Од ових 7 штампано је само четири:

1) Прва поњатија изчислителног и јестественог земљеописанија за употребљеније учеће се младежи у књаж. Сербије. Београд, 1843;

2) Латински буквар за гимназијална училишта у књажеству Сербије. Београд, 1844;

3) Латинска граматика за употребљеније гимназијалне младежи у књажеству Сербије. Београд, 1844;

4) Њемачка језиковка за употребљеније гимназијалне младежи у књажеству Сербије. Београд, 1844.

Сви ови уџбеници рађени су у духу и по плану Устројенија чији пројекат је Стерија већ имао готов. О њему се већ дискутовало у комисијама, како је напред изложено. О уџбеницима је дискутовано у Друштву Српске Словесности. То се види из друштвених записника. Из једне белешке у Српским Новинама бр. 95 од 25 XI 1844, где је објављен рад Друштва Српске Словесности види се да је Стерија поднео друштву *Српску Реторику* „да се развиди“ и да је у заседању од 20 XI Друштво и почело читање тога уџбеника. Зашто није штампан, до сада се није могло утврдити.

Други уџбеник који је остао нештампан има наслов *Општа знања свакому Србину нуждна*. То је управо читанка. Стерија му је овако одредио програм: „1) Најважније из Српске историје, 2) нешто из земљеописанија, 3) кратку јестествену историју, 4) кратко земљедјелије, 5) нешто из физике, 6) најнуждније из технологије, 7) преглед обште историје, 8) најважније из црквене историје, 9) кратку соматологију и психологију, 10) о дужностима уопште и наособ о дужностима поданика према владјетељу, 11) краткоје изложеније Устава, 12) преглед закона Српски.“ Овај тип школске књиге настао је у XVIII веку, у знаку општих просветилачких идеја а под утицајем т. зв. просвећеног апсолутизма. Била је врло омиљена књига вулгарног просветилаштва, боље рећи малограђанске просвећености. До нас је дошла преко терезијанске школске реформе и задржала се дуго у животу.

Историја овога уџбеника је врло дуга. На питању тог уџбеника сукобили су се интереси Стеријини са интересима Петра Радовановића, секретара Одбора Просвештенија, тадашњег Просветног савета, који је доносио одлуку о важности уџбеника и одобравао их. И Радовановић је имао намеру да напише такав уџбеник, али га је Стерија претекао. Стеријин уџбеник није добио одобрење Одбора, јер је референт Радовановић дао неповољно мишљење о њему, пошто га је „савесно и темељно“ проучио и нашао у њему ништа мање него 222 погрешке. Због тога је настала дуга и по кад и кад и оштра дискусија између Сте-

рије и Одбора, управо Радовановића. Спор је прекинуо Стерија 1 I 1846 године. Пошто је одбио све 222 погрешке, завршио је овим речима: „У осталом ја сам и као чиновник при Високославном Попечительству Просвештенија и као књижевник Српски списао честоспоменуто дело, желећи, да дјеца имају шта учити, и да не дангубе; но кад је Одбору Просвештенија повољније препоне полагати да се дјело не печата, нежели да се, колико је могућно исправи и на ползу младежи час опредјели, ја перем моје руке, нити се могу приволети, да и друго дјело моје, сирјеч второрују част Латинске Граматике, коју сам за гимназијална училишта списао, Високославном Попечительству поднесем, и подобној критики дјело моје изложим". Радовановићева „Општа знања сваком човеку нуждна" штампана су тек 1850 године. Уџбеник је доживео и друго издање 1856 године.

Малочас наведеним речима објашњена је и судбина Стеријиног седмог уџбеника, другог дела Латинске граматике, спремљеног за српске школе.

Од интереса би било с овим што је изложено приказати и рад Стеријин на пројектима за проширење овог школског система и његово држање према предлозима са стране за отварање нових школа, чак и таквих које је он сам предвидео у свом Покушенију и оставио за каснија времена, али то је поглавље за себе.

Завршујући поново напомињемо да је све овде изложено само један мали исечак из Стеријиног рада као начелника Попечитељства просвештенија. Сматрамо га најважнијим, јер је Устројенијем дао чврст темељ и основицу на којој је изграђено школство Србије.

[1] Преписали смо овај наслов данашњом азбуком. Тако ћемо поступати и даље у овом раду.

[2] Види о том опширније: Првош Сланкаменац, Оснивање и карактер Београдског Лицеја. Savremena škola, 1952, бр. 3—4.

[3] Наводи Стојан Новаковић у Гласу СКА, 74, стр. 37 (Чланак Јован Стеријин Поповић).

[4] На истом месту стр. 23/24.

[5] Дјела Јакова Игњатовића, књ. 1, Нови Сад, 1874, стр. 26 (Чланак Три српска списатеља.)

[6] Сви списи о суђењу Димитрију Станимировићу пред преким судом у Темишвару чувају се у Државном Архиву у Будимпешти. Фотокопије ових аката налазе се у архиву Историског института Српске академије наука у Београду.

[7] На наведеном месту, стр. 56.

[8] Споменици из Будимског и Пештанског архива од год. 1728—1748. Гласник Ученог Друштва, 11 књ. IV стр. 132.

[9] Српске школе (од 1718—1739 г.). Београд, 1908, стр. 155.

[10] Административна и црквена политика Аустрије у Србији (од 1718—1739) по обрађивању бечких архива. Глас СКА, 62, стр. 173.

Зора Симић-Миловановић

БОРБА ЂОРЂА КРСТИЋА ЗА РЕАЛИЗАМ У ИКОНОГРАФСКОМ СЛИКАРСТВУ

Иконографски рад Ђорђа Крстића није био тако обиман као рад сликара Стеве Тодоровића. Али због своје специфичности и оригиналности заслужује да се о њему посебно говори. Јер тек преко овог сликарства (као једне друштвене потребе онога доба), за које је постојало, преко црквене организације и њене дисциплине, још врло велико интересовање, може се најјасније видети нагли преокрет и бунтовни став Ђорђа Крстића према устаљеним схватањима.

Ђорђе Крстић је приступио сликању икона на нов начин дотле непознат у нашој иконографији. Његови радови ове врсте немају ничега сличног са нашим средњовековним сликарством, ни по техници, ни по колориту, најзад ни по самој концепцији. А немају ни барокно-католичку црту која се нарочито била испољила у сликарству на северу наше државе, а која се донекле осећа и у иконографији Стеве Тодоровића. Крстић је отишао даље. Он је при сликању икона, као и у световној уметности, применио нов минхенски начин рада, то јест употребио је мрке боје и применио проблем светлости и сенке, clair-obscur, најглавнији проблем у уметности уопште, са тежњом да постигне што пластичнији израз, што јаче ефекте. Његове иконе нису ни шаблонске, ни занатске. Оне су праве слободне уметничке замисли и творевине, кроз које се осећа извесно религиозно уверење и одушевљење, на бази чистог Доситејевог рационализма, који је одбацивао све оно што није доступно здравом разуму. То га је неизбежно повукло да и у овој врсти сликарства спроведе реалистичку методу рада и уметничког изражавања. Он је желео да дâ и одомаћи један нов тип светитеља насликаних чисто уметнички, методом школе где је студирао, не запостављајући легенде и упутства старих зографа и црквених образаца. Он је хтео да наслика православну икону не златом искићену и сребром оковану, шарену, бљештаву, којом се рачунало на засењивање верних, него икону која ће у исто време бити и уметничка слика на којој су третирани сви проблеми модерног сликарства: техника, боја, светлост и сенка, и тонски однос, — и икона која ће претстављати стварне људе, историске борце и мученике за веру.

Ђорђе Крстић је идентификовао хришћанске светитеље са историским личностима. Отуда је у његовој иконографији честа појава мотива и тема чисто историске садржине, сасвим оригинално и слободно замишљених и изведених: Слепи Стеван Дечански (сл. 1), Постриженье Растка Немањића (сл. 2), Смрт кнеза Лазара (сл. 3), Мајка Ангелина (сл. 4) и тако даље. А на самим иконостасима, поред обавезних икона празника, падају у очи претежно светитељи са историском прошлошћу, познати из историје хришћанске цркве: Свети Ђорђе, Свети Димитрије, Јован Златоусти, Салома, и тако даље.

У уговору који је нишка црквена општина закључила 1884 године са Ђорђем Крстићем о живописању иконостаса у великој Саборној цркви у Нишу постоји једна врло карактеристична реченица која показује како су у оно доба многи напреднији људи почели да нагињу новим схватањима у уметности. Та реченица казује услов под којим Крстић мора сав рад да изврши „по правилима православне цркве, а по науци модерне сликарске школе“.[1] Овај захтев сасвим је одговарао природи Крстићевој, његовом погледу на иконографију и спремности да приступи новој и оригиналној обради иконографског сликарства код нас.

Крстићев поглед на иконографију, а специјално на нашу средњовековну уметност, одговара погледу једног великог уметника. Иако је био по начину рада далеко измакао унапред и васпитан у сасвим другом добу, у другој идеологији, он је ипак као прави уметник и познавалац уметничких дела и уметности осећао огромну вредност наших фресака и био је одушевљен њима. С обзиром на концепцију он је сматрао да су његове иконе ближе нашем средњовековном живопису, него ичије друге. Јасно је и недвосмислено рекао у књижици, јединој коју је написао, „Неколико речи као одговор г. Стевану Тодоровићу, сликару и професору“ (Београд, 1887) да „у нашим фрескама има толико материјала за инспирацију и по замисли и по композицији, да га само треба прерадити на савремен начин и савременом техником“. Ове речи тачно означавају пут и будући рад Ђорђа Крстића.

Дакле, за Крстића који је правилно гледао на развој културе уопште, јер није одбацивао традицију ни корисне тековине прошлости, наша велика средњовековна уметност у новим друштвеним условима треба да послужи само као инспирација за нова остварења. Овим је Крстић истакао највећу истину и свој напредни став и поглед на развој уметности уопште.

У наведеној књижици, образлажући и описујући своје иконе, он се позива, у вези са композицијом, на наше средњовековне цркве и манастире, а нарочито на Жичу, и каже: „Ја сам са одушевљењем пошао изабратом стазом, која води обновљењу старосрпског живописа у нашим црквама. Чинило ми се да сам дужан, да својим радом одам пошту старим српским зографима и да вратим дуг прадедовима и дедовима, који нам манастире тру-

дом и крвљу очуваше. И даље... на зидовима наших манастира заиста има образаца који се могу назвати лепим како по замишљају, тако и по склопу... ту има толико градива... да ваља само изабрати и прерадити спољност у цртежу по данашњем ступњу сликарске вештине. Кад год сам гледао по зидовима манастирским слике старих сликара, мене је поглавито занимала мисао у њима. Несавршеност у облицима није ми сметала у изучавању мисли и њене претставе у целини. Нашавши и схвативши мисао, лако ми је било оденути је данашњом суврменом техником."[2]

Крстић је узимао исте теме које се налазе и у нашем средњовековном сликарству и обрађивао их је слободно уљем на платну по своме нахођењу.

Али било је изненађења: у оно време тражили су иконе „по науци модерне сликарске школе", али кад су биле готове, нису могли одједном да их приме и схвате.

Прави уметници, сликари, песници, књижевници, увек иду испред својих савременика, дубље осећају и даље виде. И мали је број оних који могу одмах да их прате. Стари и, за оно време, напредни Михаило Валтровић бранећи Крстићеве иконе нападао је слике и иконе сликане дотле по учењу католичке цркве. На једном месту он пише: „И тако би то, како се је од двадесет и толико година упутило, ишло и даље по блаженом сиромаштву духовном, да није у један мах изашао г. Крстић својим радовима, те пореметио калупе. Али се зато и дигла вика на њега."[3]

Студирајући иконографски рад Ђорђа Крстића на први поглед могло би се помислити да је он у оскудици инвенције и идеја целога века обрађивао једне и исте композиције. Међутим чињенице говоре друго. Кад се посматрају хронолошки његови иконографски радови, исто као и световни, опажа се на њима један сталан квалитативан успон, који је постигао неупоредивом истрајношћу и упорношћу у раду и борби да пронађе стварни тип и израз који је желео. Због тога постоје међу његовим радовима на разним иконостасима, и ван њих, по неколико икона исто компонованих и обојених, само различне по величини и различне по квалитету. Тако су исто насликани: Свети Стеван породице Татића, сада у Народном музеју у Београду (сл. 5), и Свети Стеван на иконостасу у Чуругу, Свети Јован породице професора Ч. Петровића и породице Д. Јанковића. Такве су и све његове иконе које претстављају Архангела Михаила, Светог Николу и друге. Крстић је сам на једном месту написао: „И паштићу се да на предузетом правцу што боље утврдим и да што боље схватим дух наших старих сликара... У том свом раду нећу се освртати на неразложну вику и нападање, но ћу се управљати по оном што изискује права вештина... уверен да ће свест и истина једном морати да победи."[4]

Ђорђе Крстић је истрајао и победио је. У овој врсти сликарства једна идејна скица за њега је била новорођенче за родитеља, које треба гајити и неговати целога века, да би на крају достигло свој узраст и циљ за који се родило. Због таквог схва-

тања Крстић своју прву идеју, своју прву скицу није напуштао. Он ју је неговао беспрекидно. Почевши да ради у већем обиму са иконостасом у Старом Селу (Ацибеговцу, око 1883—1885 године),[5] прешао је на нишку цркву (1884—1891 године). Затим је радио иконе за иконостас цркве у Лозовику (1894 године)[6] и најзад свршио са иконостасом у цркви у Чуругу (1895—1897 године).[7]

Иконостас цркве у Старом Селу (Ацибеговцу), први, био је новорођенче у иконографском раду Ђорђа Крстића, које је, даље неговано преко иконостаса у Нишу и Лозовику, достигло свој узраст и пуну животну снагу у иконостасу у Чуругу. Отуда се на свима његовим иконостасима јављају скоро увек исте композиције са врло малим изменама, као „Тајна вечера“, „Вазнесење“, „Ваведење“, „Васкрсење“, „Апостоли Петар и Павле“, „Сретење“, и тако даље.

Али колика разлика, само један пример, између „Васкрсења“ на иконостасу у Старом Селу (Ацибеговцу) и „Васкрсења“ у Чуругу (сл. 6). Једанпут рођена идеја о некој слици добијала је своју основу у компонованоме цртежу, на коме ће даље да се изграђује велико дело Ђорђа Крстића. Треба упоредити „Васкрсење“ из цркве у Старом Селу (Ацибеговцу) и „Васкрсење“ из цркве у Чуругу. То је једна иста замисао. Фигуре су исто распоређене. Али шта је ту учинила боја, та поступна и сјајна квалитативна градација бојеног изражаја у раду Ђорђа Крстића! Рођена и дуго негована идеја композиције „Васкрсења“ у Старом Селу (Ацибеговцу), кроз дуги низ година порасла је у погледу колорита до циновског дела на иконостасу у Чуругу и у чудном контрасту, савлађујући тешку пластично обликовану фигуру Исуса, прелази скоро у натурализам који помало вређа тананије укусе.

И оно што је најнеобичније, Ђорђе Крстић у иконографији снажно истиче пластичност фигура, покрет, струјање ваздуха и живот насупрот идеализираним мотивима у профаном сликарству где се претежно јавља таман тон, мир, склопљене очи и разливене меке форме које су га одвлачиле често у романтизам и лирику.

На „Васкрсењу“ у чурушкој цркви боје су толико живе и свеже, и хармонично зрачне, на највишем ступњу колористичке изражајне могућности да показују једну екстазу и триумф уметника.

Захваљујући снази и таласању свога колорита Крстићу није било потребно да у иконографске композиције убацује много предмета, као што то није радио ни у историским и другим композицијама. Он је носио у себи огромно плаво небо изнад бескрајно пространих равница свога завичаја, испод кога и у најведријим данима круже огромне сомотске гужве облака, као тела сама за себе, одвојена у простору. Ти стварни узаврели и меки облаци послужили су Ђорђу Крстићу за величанствена постоља на која је уздизао фигуре својих светитеља. Он је стално њих видео пред собом и транспоновао на платно, беле,

сиве, мрке и тешке, пуне влаге да се с времена на време нагло провале и пропусте огромне беле, зрачне траке преко широких поља разливених у бескрајном нијансирању спектралне светлости. Отуда поред реализма који избија из ликова са његових икона, осећа се и извесна колористична мекоћа живе природе и прозрачност неба, огромно отстојање и перспектива у простору која се види као кроз треперaву евапоризацију боја. То је доживљеност уметника.

Али идући ка што изразитијем реализму Ђорђе Крстић не прелази у грубост. Иако некад форма на његовим иконама избија у свој својој чврстини, као у „Васкрсењу“ на иконостасу у Чуругу, он се не служи никад јевтиним средствима за постизавање ефекта. Одлучно је против језиве претставе распетог Христа у ранама. У образложењу икона сликаних за чурушку цркву каже: „Овакве представе не само да неће оплеменити, но ће свака душа подивљати гледећи призоре од којих се сваки мора гнушати. То је пакосна језуитска измишљотина“.[8]

Иконостас цркве у Чуругу је круна Крстићевог рада. Замисао је била величанствена. Требало је да цео иконостас претставља једну целину, једну радњу, оживљавање прошлога и страсну молитву верних. Због тога су и све фигуре и композиције на њему постављене тако да су упадљиво окренуте централној композицији „Васкрсења“ — као победи Христовој. А као награда за веру и истрајност светлосни зраци, чисте беле, небеске, светлости просипају се обилно из облака, из неба, и крунишу главе светитеља. И као да је била жеља да се та жива и јака бела светлост, ваздух, са иконостаса пренесе даље, овамо у цркву, на верне. Зато су и Крстићева визионарна Богородица (сл. 7), у богородичином столу с леве стране, и Свети Сава у владичином столу с десне стране у цркви, обмотани и озрачени истом белом и чистом светлошћу, којом је озрачен и цео иконостас, те тако чврсто и нераздељиво везани за њега.

Што се тиче појединих фигура на овоме иконостасу, оне снажно делују на гледаоца својом бескрајном мирноћом душевне уравнотежености и сконцентрисаности, и изнад свега својим ликовима пуним питомине и благости из којих зрачи бескрајна топлина, нарочито постигнута отсуством хладних тонова, што му је професор сликар С. Зорић, и поред све хвале, замерио у *Српском прегледу* од 1895 године.[9] Лепа глава Јована Златоустог и Светог Николе (сл. 8), трагична фигура слепог Стевана Дечанског, визионарни пророк Јован и пуни екстазе Свети Стеван, Мајка Ангелина, Света Петка и Богородица у богородичином столу, око којих се прелама жива светлост и као да струји ваздух, сасвим су у складу са његовим снажним композицијама.

Поводом овога иконостаса, свестан свога успеха, па ипак скромно, сам Крстић пише 1896 године: „Кад сам поменуте иконе (иконе Св. Петра и Св. Павла) поставио на одређено место, а поред иконе *Васкрса* с једне и с друге стране, пријатно сам био изненађен успехом, да све три иконе заједно са *Тајном вечером* као четвртом, праве једну целину, а потпуно сам задовољан и са скла-

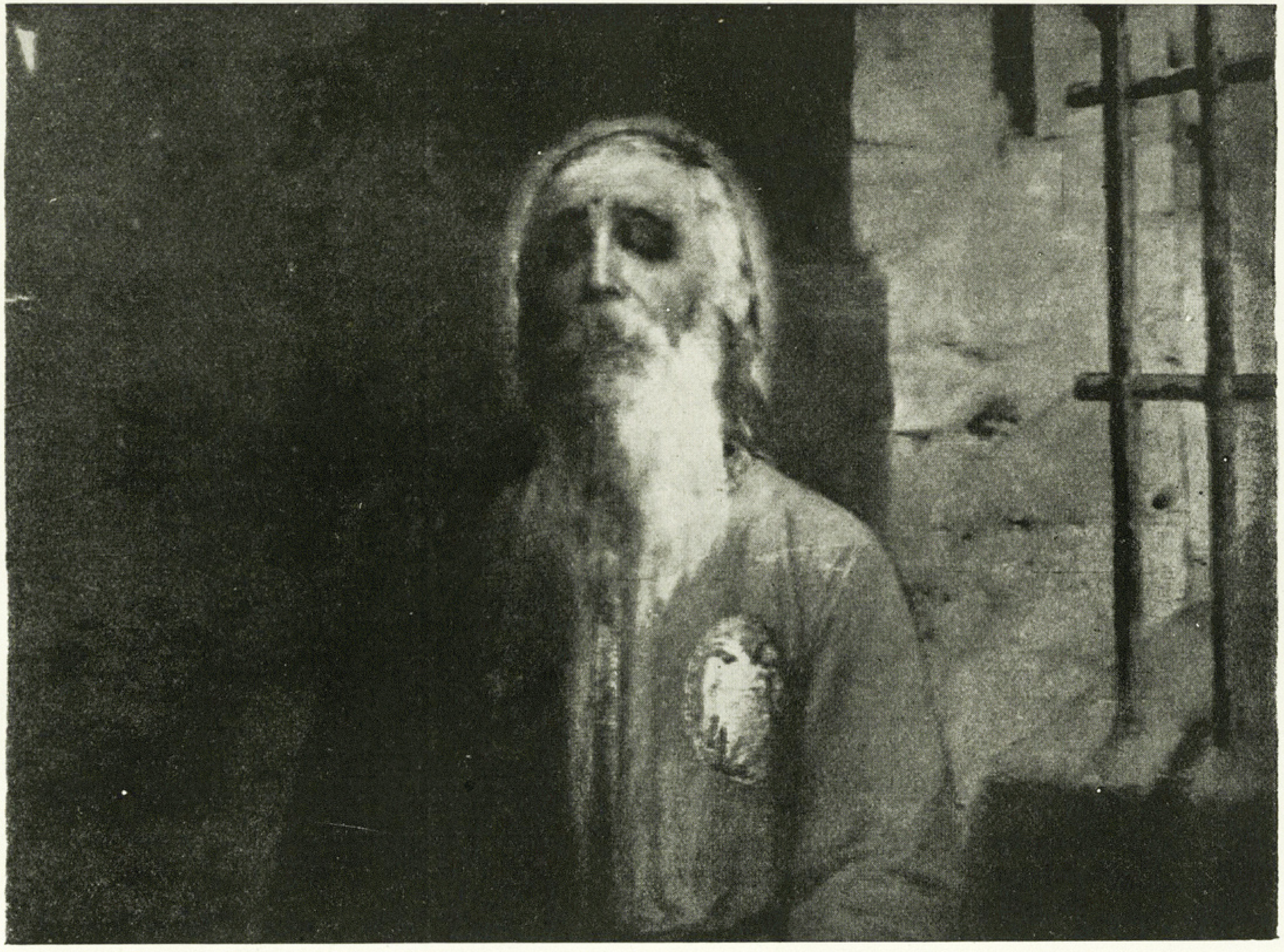

Сл. 1 — Стеван Дечански

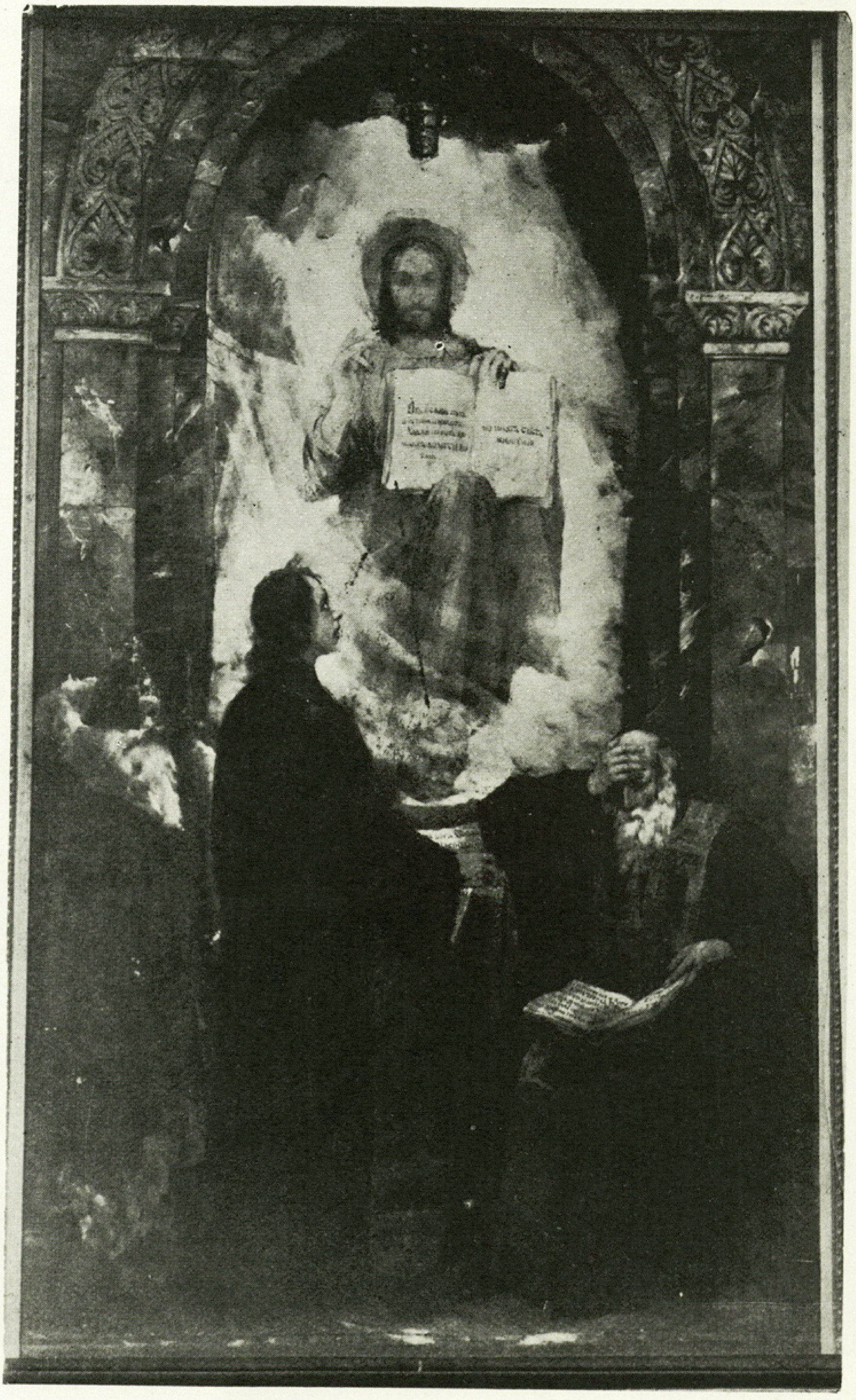

Сл. 2 — Растко Немањић

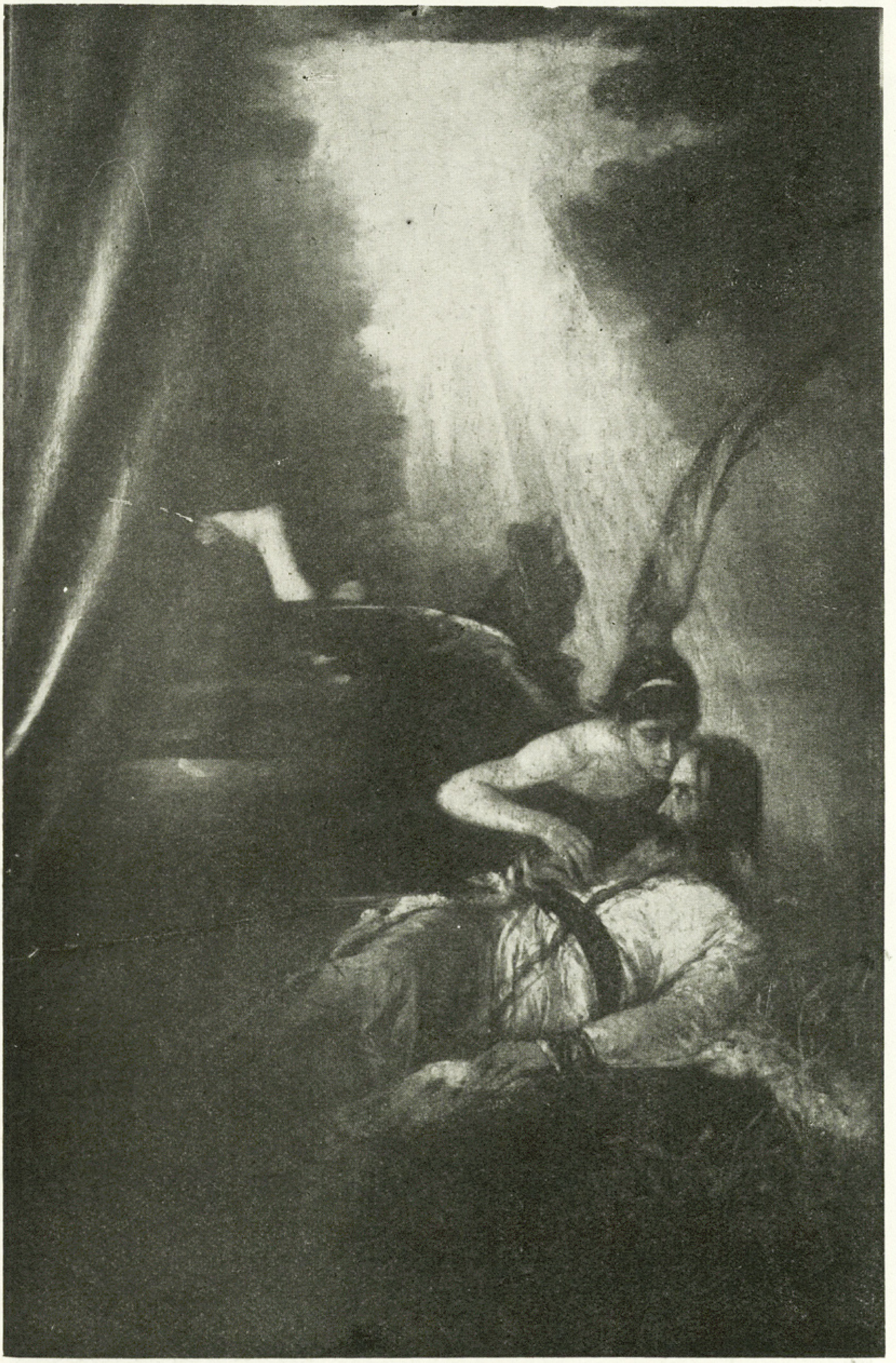

Сл. 3 — Смрт кнеза Лазара

Сл. 4 — Мајка Ангелина

Сл. 5 — Архиђакон Стеван

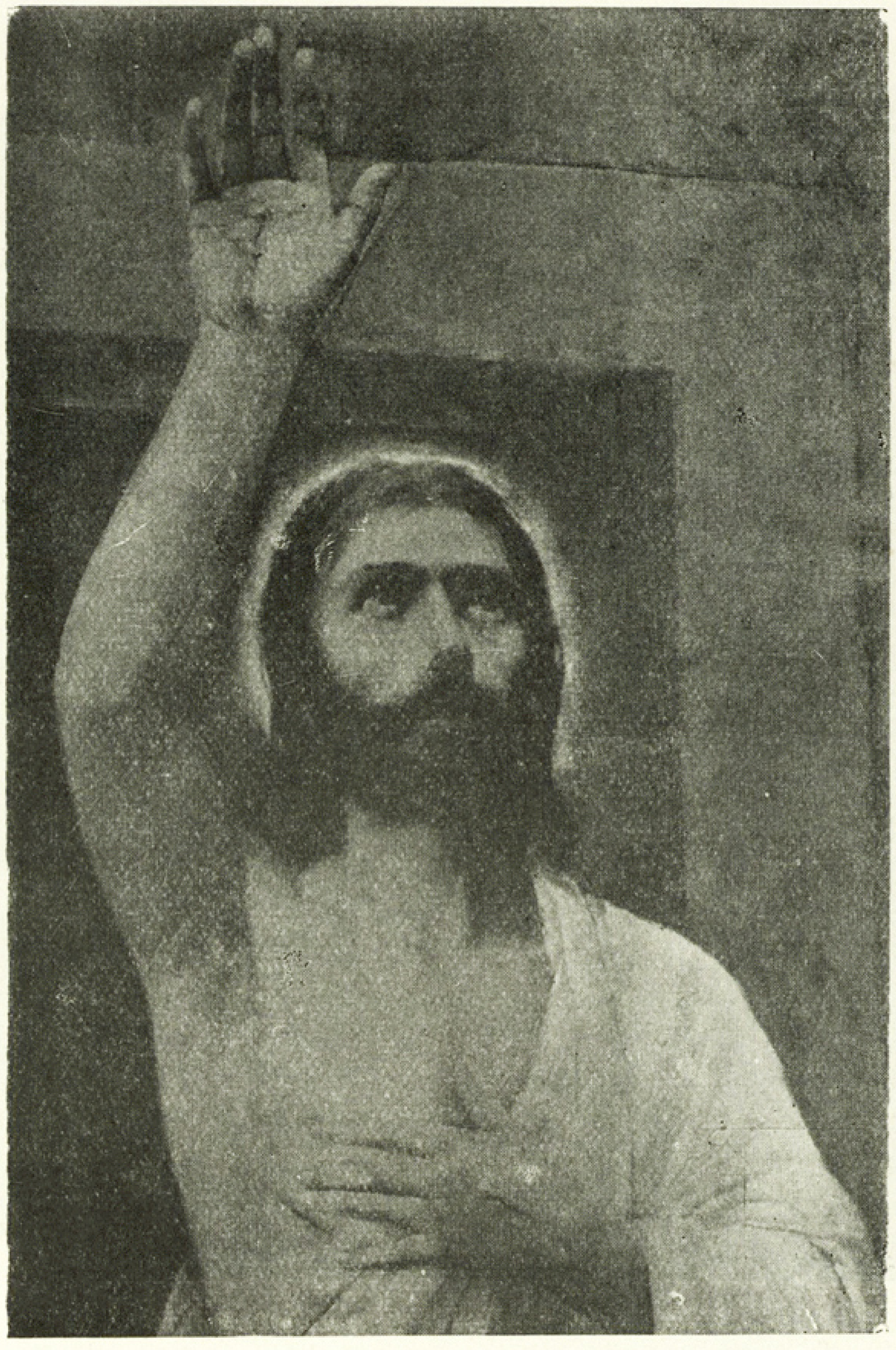

Сл. 6 — Исус Христос

Сл. 7 — Богородица

Сл. 8 — Свети Никола

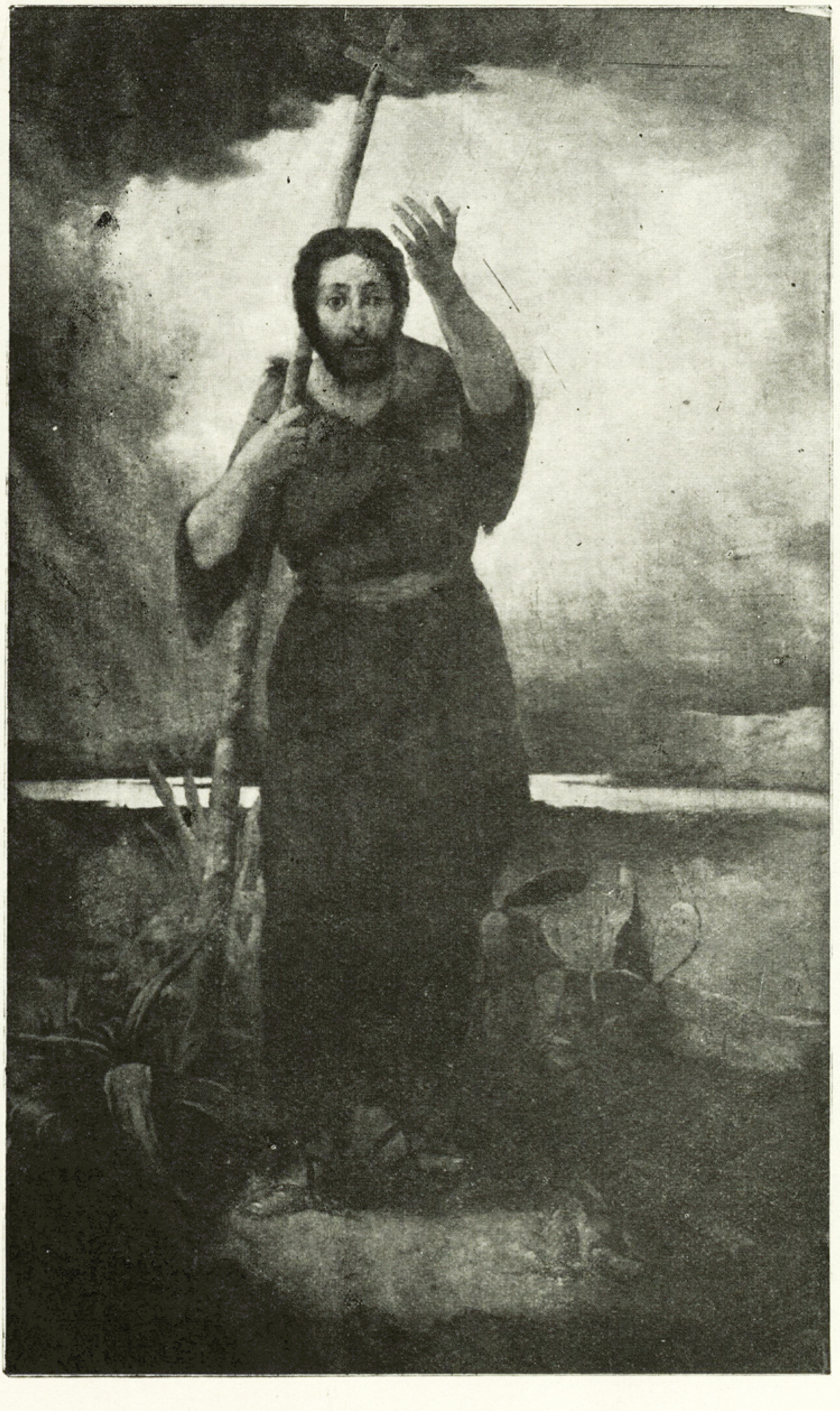

Сл. 9 — Јован Претеча

Сл. 10 — Сретење

Сл. 11 — Вазнесење

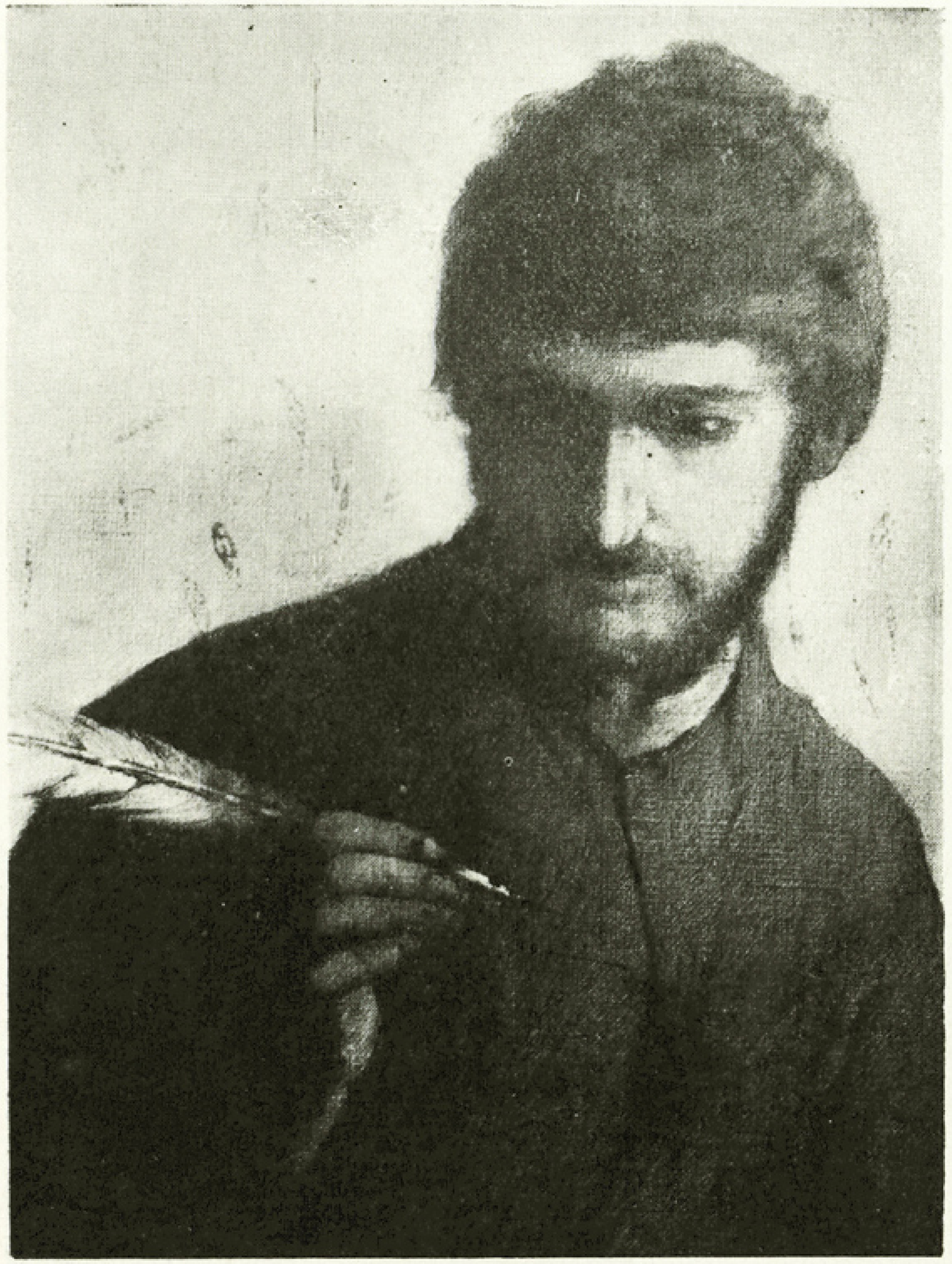

Сл. 12 — Апостол Лука

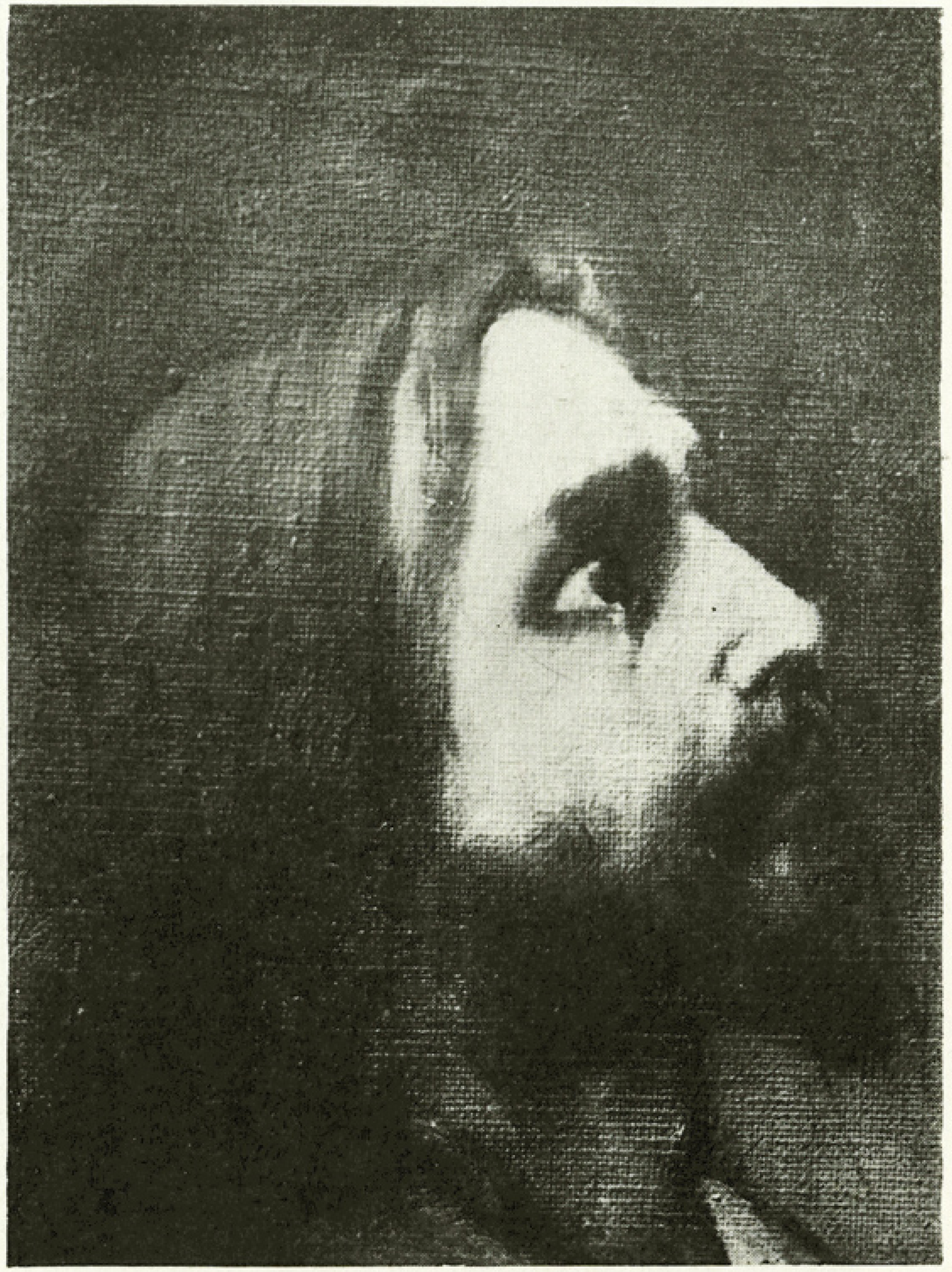

Сл. 14 — Исус Христос

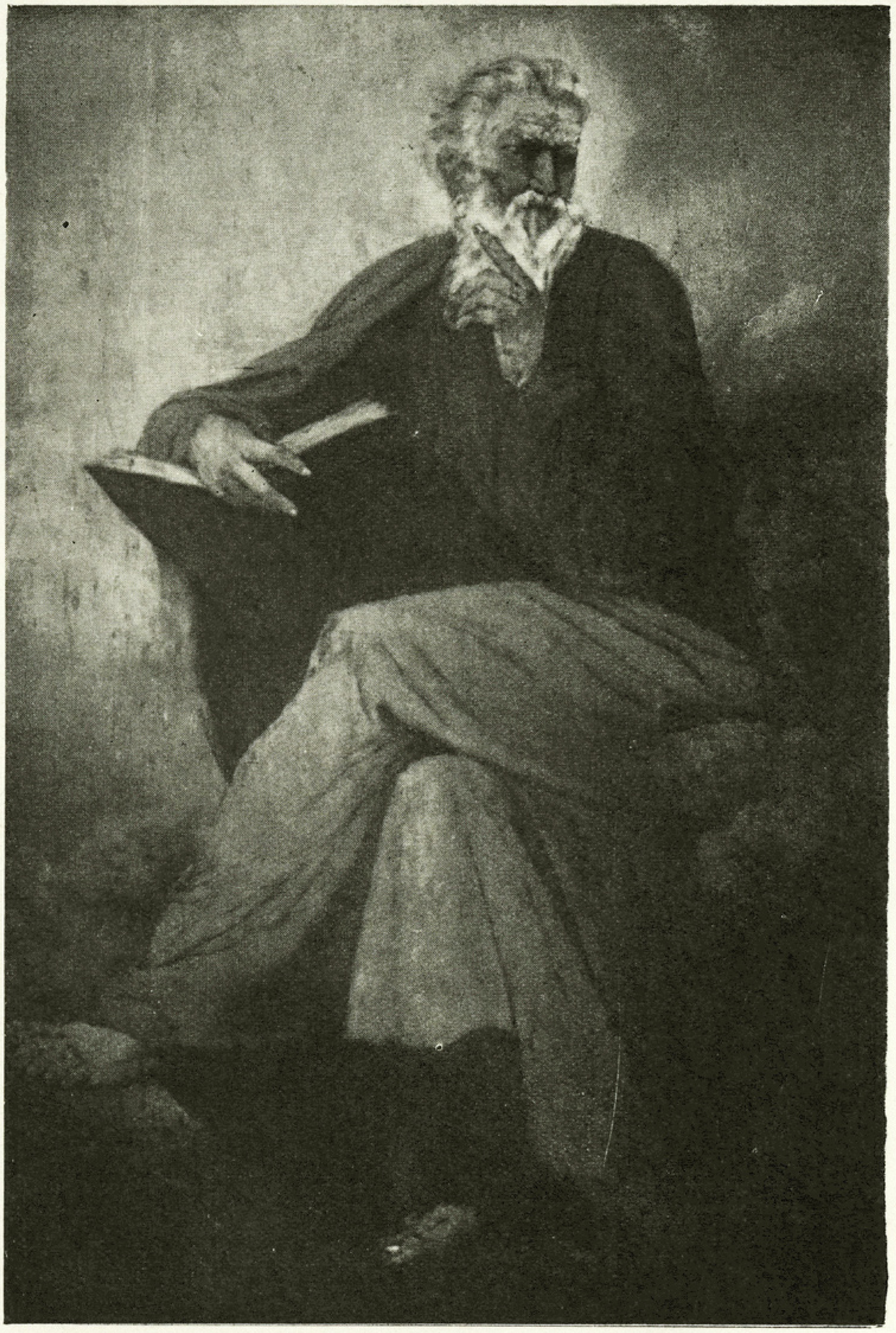

Сл. 13 — Пророк Илија

Сл. 15 — Свети Ђорђе се заклиње за веру

(Фотоснимци Народног музеја у Београду)

дом, који је на сликама изнесен.“ А мало даље каже за слику „Мајке Ангелине“ на своме иконостасу: „Признајем да се оваквом претставом нисам довољно одужио заслугама ове светице — српске мајке Анђелине.“[10]

Сликар Марко Мурат, кад је био позван да као стручњак да своје мишљење и суд 1897 године, дао је најбољу оцену о Крстићеву иконостасу у Чуругу. И не само да је дао такву оцену, него је био одушевљен и задивљен концепцијом, бојама и начином израде овога иконостаса и „свежином духа самога умјетника“. Мурат назива Ђорђа Крстића „вјештаком“ и „великим сликаром“, који „са мало детаља дубоким умјетничким осјећајем обраћа нашу пажњу на оно што треба“. Поред осталог Мурат каже да Крстићеве слике „говоре души божанственијем неким говором“.[11]

Сам начин рада и Крстићева концепција иконографије, па чак и боје које је употребљавао при сликању икона тамнијих тонова с наглашеним контрастима светлих и тамних површина изазвале су велику полемику, и чак сукоб, међу нашим истакнутим уметницима и критичарима онога доба.

Да би нам овај сукоб био јаснији, потребно је да се укратко осврнемо на развојни пут српске иконографије од пропасти наших средњовековних држава до Крстићевог времена.

После сјајног периода средњовековног сликарства у нашој иконографији настаје јак преокрет. Политичка пропаст наших држава у петнаестом веку, економско исцрпљење и осиромашење народа утицали су да овај високи полет у уметности нашег средњег века у ово доба почне опадати. Материјалне и изражајне могућности у уметности под тешким животним условима јењавале су. На фрескама се радило и даље. Али фреске сликане по скривеним црквама дубоко у шумама и планинама наше земље, око Рудника, планине Јелице, у Овчару и Каблару, као и оне у Фрушкој Гори, иако каткад досежу до високих квалитета наших старих фресака, ипак у многоме заостају иза ових и по техничкој и по уметничкој вредности.

Међутим потреба за иконографским радовима постојала је и даље. Не могући се ижившљавати на стари, традиционалан начин и традиционалним средствима, тражене су нове методе рада, нова средства и нова техника. Стална жива веза између Србије и јужног и северног приморја, која се нарочито појачала за време турског периода у шеснаестом и седамнаестом веку, врло је много утицала да се крене новим путевима. Уз то, на десетине хиљада икона свих могућих праваца, грчко-византиске, руске, западњачке и друге, убачене у нашу земљу као пропагандни материјал од стране папске курије и шпанских, аустриских и руских агената који су у то доба интензивно потстицали покрет за ослобођење од Турака, вршиле су свој утицај на нашу иконографију на специјалан начин.

Од свих ових икона кроз цео шеснаести, седамнаести, осамнаести, па чак и до половине деветнаестог века, нашим сликарима, са малим изузетком све анонимним, биле су најближе грчко-византиске. Техника ових икона, која је много експери-

ментисала златом, била је врло привлачна и врло тражена, јер је својим сјајем макар и у маломе претстављала и замењивала богатство и раскош монументалне средњовековне уметности.

Пребродивши барокне утицаје, који су долазили у наше сликарство и са југа, и са севера, из Македоније и из Војводине, крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века у ближем додиру са војвођанским сликарима који су све чешће прелазили у Србију, и у нашу иконографију се увлачи чисто западњачки утицај и то онај бечке школе, у којој су студирали скоро сви први војвођански сликари. И тек у ово доба и у Србији се почињу јављати иконе са забележеним именима аутохтоних уметника са специфичним карактеристикама индивидуалног изражавања.

Процес је исти као и у Војводини, само са малим закашњењем. Као у Војводини што су Теодор Илић-Чешљар, Крачун, Орфелин, браћа Ђорђе и Димитрије Поповић, затим Стефан Гавриловић, Димитрије Бачевић, Арса Теодоровић, и други, у прво време сликали иконе на грчко-византиски начин, или руски, украшене златом, тако су и у Србији мање више сликали Јеремија Михаиловић, прота Јанко Михаиловић и његов син Сретен Протић, затим Димитрије Посниковић, Милија Марковић и други, чак до половине деветнаестог века, па и даље, и исто као код наведених војвођанских сликара, кроз радове ових мајстора, иако на први поглед изгледају шаблонизирани, продире лични израз уметника каткад и вишег степена. И док се наведени војвођански сликари ослобађају брзо, још у другој половини осамнаестог века, грчко-византиског утицаја и потпадају сасвим под утицај бечке школе, дотле ова група у Србији за све време свога рада остаје верни следбеник традиције, то јест иконе сликане на дасци, украшене много златом. И тек после ових сликара, који су углавном радили за Милошеву Србију и искористили његову велику обнову цркава и манастира, наступа нова група радника на овом пољу. У новим условима политике обреновићеваца и њиховог одржавања добрих односа са Аустријом, и са све већим приливом културних радника из Војводине и њиховим сталним настањењем у Србији, иконографско сликарство и овде потпада под утицај бечке школе и усваја поред осталог технику уљаних боја и платна. Управо тек у ово доба у нашем иконографском сликарству потпуно се стапају оне две гране које су за време турске владавине издвојене од главног стабла наше средњовековне уметности расле посебно, једна у Србији, друга у Војводини, те је тако целокупно иживљавање наших народа опет постало на овоме пољу једно и недељиво. Уосталом, скоро исти уметници у ово доба радили су и у Војводини и у Србији.

Сликари ове нове групе обично су употребљавали благе, златасте и ружичасте боје у духу бечке школе. Њихови идеализовани светитељи често су на себи имали католичке ознаке. На челу њиховом стајао је сликар Стева Тодоровић. Највећа делатност ових сликара пала је у време припајања источних кра-

јева Србији, после ратова за ослобођење 1876-78 године, у којима се одмах појавила потреба за подизањем нових и обнову старих цркава.

Портрети и други мотиви у сликарству овога доба били су спорадична појава, бар у Србији, и тицали су се само појединаца и њиховог личног укуса и прохтева, док су иконе још увек биле ствар заједнице. Зато је и сваки покушај да се учини нека измена у иконографији, да се усвоје нови принципи и нови погледи у духу времена наилазио на оштар отпор.

Утицај бечке школе се увукао у нашу иконографију постепено, кроз дужи низ година, преко бароцизираних западњачких икона и неприметно је освајао у првом реду својим романтизмом, својим свежим бојама и извесном цртом малограђанске сентименталности. Тај утицај се учврстио делом и зато што су носиоци његови код нас били утицајни људи, на које се рачунало и којима се веровало. Иначе свако новачење, нарочито на пречац, нагло, било је опасно. Свако удаљавање од овог идеализовања које би одвлачило у грубу стварност није било препоручљиво за сликаре, ако су мислили да од свога рада зараде себи за живот. Ђура Јакшић је узалуд лутао без посла по Шумадији, јер су његови светитељи личили на све могуће људе из народа, само не на оне које црква признаје за светитеље, и могао је само да добије оправку неког старог иконостаса, или да слика историске мотиве и јунаке за галерију слика тада напредног игумана Вићентија Красојевића у манастиру Враћевшници, на подножју Рудника. Међутим романтичар Стева Тодоровић, који је задовољавао савремено схватање о иконографији, са својим сарадницима имао је пуне руке послова. Реномиран као добар сликар, свуда је тражен, и у Србији и у Војводини.

Идући његовим примером и остали сликари у ово доба полако су напуштали све остале правце у иконографији и приближавали су се концепцији Стеве Тодоровића. Једино се њој није приклањао и од ње се издвајао одбацивањем сваких правила и наметнутих норми једног малограђанског правца Ђура Јакшић, који уосталом, може да се каже, није ни радио на иконографији. Својом методом реалистичког сликања он је био измакао унапред за неколико десетина година и везивао се директно са сликарском методом Ђорђа Крстића.

Али док је Ђура Јакшић сликао своје светитеље реалистички снагом свога темперамента, скоро несвесно, изјављујући да не зна „какав је од прилике изгледао Свети Алимпије“,[12] дотле је Ђорђе Крстић свесно тражио један одређен лик светитеља, истинит, који је идентификовао са историским личностима.

Са појавом Ђорђа Крстића, двадесет година млађим од Стеве Тодоровића, и сликарство бечке школе у нашој уметности показало се убрзо не као прогрес, него као регрес.

У то доба, око седамдесетих година прошлога века, извршила се снажна културна обнова у нашој земљи. Победа Вукове реформе језика и књижевности наметала је спонтано и реформу

на другим културно-уметничким пољима. Сликарство, на коме се дотле толико радило, логички је морало и само узети један одређенији правац, чистији у сликарском смислу изражавања, ближи народу, аналогно језичном, књижевном и музичком изражавању које је исто тако у ово доба доживело преображај. Иако су још романтичарске идеје лебделе у ваздуху, под утицајем напредних идеја које су струјале са запада и из Русије, освајао је реализам у свима културним манифестацијама. Сликарство није могло да не иде у корак. Појавили су се нови људи, са новом идеологијом. Сукоб је био неминован и избио је између претставника сад већ старе бечке школе и нове минхенске, која је дотле већ била освојила цео запад, односно између Стеве Тодоровића и Ђорђа Крстића.

Овај сукоб је врло карактеристичан и значајан у развоју наше уметности новијег доба као последица оштре супротности и погледа на уметност тадашњег нашег друштва. Јер у суштини овај сукоб између два уметника, Стеве Тодоровића, који је већ био на гласу и без чије се делатности у општем културном животу Београда није могло, и Ђорђа Крстића, на чије је студије доста уложено, означава почетак борбе између старога и новога схватања, почетак борбе за реформу српскога живописа, као што се, мало раније, водила борба за реформу књижевног језика.

Иако ова борба за реформу српског живописа није имала, нити је могла да има због своје специфичности, мањег круга заинтересованих, најзад мање продорности у народу, оне размере које је имала реформа књижевног језика, ипак је пробудила и заинтересовала наше људе и за ове проблеме.

Стева Тодоровић у својој аутобиографији не говори ништа о овом сукобу. Али из оне две три књижице, написане у то доба од стране Стеве Тодоровића, Михаила Валтровића и Ђорђа Крстића, као и из дневне штампе онога времена, види се да тај сукоб није био само њихова лична ствар. Целокупно јавно мњење било се заталасало, и у том сукобу учествовали су многи критичари и интелектуални радници, поделивши се на двоје: једни уз Стеву Тодоровића, други уз Ђорђа Крстића, односно једни за стари метод рада у сликарству, други за нови, напредан у оно време. У томе је била суштина овога сукоба. Никако то није била борба против католичког утицаја у нашој уметности, односно у иконографији, ни борба за православност, како су то главни јунаци ове борбе, Стева Тодоровић и Ђорђе Крстић, наглашавали.

Пале су оштре речи и грубе увреде, нарочито у погледу оригиналности иконографских радова Стеве Тодоровића, али не од стране Ђорђа Крстића, него од стране Михаила Валтровића, ватреног браниоца Крстићеве уметности. Свакако зато овај сукоб Стева Тодоровић није хтео ни да спомене у опису свога живота.

У то време између осамдесетих и деведесетих година прошлога века романтизам са академизмом био је већ прохујао у уметности на западу. Али се код нас из чистог романтизма, који је у суштини поникао из академизма, полако прешло на реали-

зам, код нас још и специфично назван „академски реализам“,[13] са својим великим претставницима Урошем Предићем и Пајом Јовановићем. Они су га држали још на великој висини. Романтичар Стева Тодоровић је још радио, али не више са оним замахом као раније. Он и наши реалисти, Урош Предић и Паја Јовановић, остали су доследни до краја својим принципима у уметности, иако је дах нове француске школе и Париза, макар и посредно, преко Минхена, почео да струји у наше крајеве и да осваја наше уметнике.

Између њих, старих академичара, којима се завршава један правац наше уметности, и нових, младих, који су неодољиво надирали са новим погледима у уметности, стајао је Ђорђе Крстић са својим великим делима, као документима који оцртавају у развоју наше уметности наставак скретања и, сад већ не више притајене, борбе против укоченог академизма у нашој земљи, која је почела још са Ђуром Јакшићем. Преко Ђорђа Крстића, уз прилив нових, млађих, сад школованих и у Паризу, ова борба је довела до Прве југословенске изложбе у Београду 1904 године, историске изложбе, јер су на њој први пут јавно иступили и учврстили своје позиције словенски сликари на Балкану, Срби, Хрвати, Словенци и Бугари, са очигледном тенденцијом не само национално-политичком, у погледу уједињења свих Јужних Словена, него и у чисто уметничкој тенденцији: против академизма, а за усвајање и одбрану новог гледања на уметност у духу француске школе и Париза, која је после Запада захватила и наше крајеве.

У прво време критичари су скоро у већини случајева давали позитивно мишљење о делима Ђорђа Крстића.

Његови први радови, још ђачки, пре студија у иностранству, одговарали су уметничком нивоу и укусу друштва онога времена и вештији људи покушавали су одмах да праве пазар. Септембра месеца 1872 г. „Застава“ је објавила оглас Стеве Ратковића, трговца из Новог Сада, у коме препоручује „Нову слику“ „Кнез Милан М. Обреновић IV“ са девизом „Босна, Херцеговина и Србија Стара моја бити мора“, као „посао једног млађаног вештака Србина“, не усуђујући се да наведе и име његово, свакако што је био још „млађан“.

Међутим када је Крстић дошао из иностранства са новим схватањима у сликарству, новом техником и новом скалом боја, мишљења критичара о вредности његових слика била су поколебана и подвојена, јер западне тековине на пољу уметности које су сукцесивно избијале нису равномерно продирале у нашу земљу. Кад су се појавили први радови Ђорђа Крстића, по његовом повратку са студија, били су заиста у нашој средини једна новина. Изгледали су страни, туђи, нешто што се код нас дотле није видело. Нису били „национални“, и на сваки начин не оно што су дотле наши људи знали и тражили од сликарства. Они су изазвали међу културним радницима у прво време забуну, а затим читаве дискусије и полемике. Иако често недорасли проблема у који су се упуштали, критичари су давали и детаљну

анализу, и док су једни хвалили једно, други су то оспоравали, и обрнуто. Било је потребно крчити пут, отворити очи људима и убедити их. Колико је мука видео Крстић за време рада икона за нишку цркву, знали су само он и његова најближа околина. Па ипак може да се каже да је критика све до појаве иконографских радова, до 1886 године била релативно објективна. И његови пријатељи и његови најжешћи противници не само да су признавали лепоту и богатство боја на његовим сликама, него су се чак често и одушевљавали и истицали за пример „реалност насликаних ликова и вешто спровођење тонова“ кроз цела платна.

О сликама Ђорђа Крстића писао је стари Михаило Валтровић, Стева Тодоровић, велики противник Крстићев, затим професор Зорић, Ђорђе Малетић, Стеван Ћурчић, Света Јакшић, Драгутин Илић, Божа Николајевић, Богдан Поповић, Влад. Р. Петковић, Вељко Петровић и многи други. Његове су слике упоређивали са сликама Габријела Макса, Ота Сајца и Лефца, чији је ученик био Крстић у Минхену, затим са сликама немачких мајстора Ханса Макарта и Плокхорста.

Михаило Валтровић, на страни девет наведеног дела, резимира укратко зашто су нападали на Крстића: „застранио, те тиме руши једном постављени ред. Ударио у неке своје композиције, о којима ни код Рубенса, ни код Овербека, ни код других познатих сликара трага нема; прекраја типове које су ранији сликари у нас укалупили, потрза старе иконе византијске и српске, па са њих узима обрасце за рад свој! Не држи се досадање практике при предаји икона црквеним општинама, но пристаје у уговору да г. Министар просвете одређује пријемну комисију; шта више заводи досадни услов да се при стечајима за сликање иконостаса, општинама подносе ранији сликарски радови за мерило и уверење о способностима уметничким, а да не вреди више већ стечено име!“

Професор Зорић је чак осумњичио Крстића да се у својој композицији *Васкрсење* угледао на Плокхорста. Том приликом Светислав Јакшић узео је енергично Крстића у заштиту. И сам Плокхорст је доцније демантовао Зорића, рекавши да Крстићев рад нема никакве сличности са његовим. Спомињани су и Тиеполо, и Рембрант, и Курбе, и Делакроа, и Мане, и Бона, и сви редом већи мајстори прве половине деветнаестога века, који су у Европи у то време били на гласу. Критика је била захватила и остала Крстићева дела, ван иконостаса.

А Ђорђе Крстић је гутао, често се и гласно љутио, бунио, претио и батинама. Али је зато и даље истрајно радио, спремао и радио слику по слику за будуће генерације које ће га боље разумети. Сачуван је један мали аутопортрет Крстићев, скица писаљком израђена коју су његова деца доцније „мало преправљала“.[14] На њој је Крстић својом руком исписао речи: „Човече, не једи се“, — као најбољи одговор на сву критику и нападе који су упућивани на рачун његових слика.

Нарочито је критика поводом Крстићевих радова била бурна када је сликао иконостас Саборне цркве у Нишу од 1884 до 1891 године, све док није раскинуо уговор о раду са овом црквом.

У први мах изгледало је да је црква повела борбу за одбрану старог начина сликања икона, а против Крстића. Али чињенице доказују друго.

У уговору који је нишка црквена општина била склопила с Ђорђем Крстићем за израду икона за њену велику Саборну цркву био је постављен услов „да се сав рад изврши по правилима православне цркве, а по науци модерне сликарске школе". Даље у уговору је стајало да ће радове примити комисија и да „оцена комисиска вреди и за једну и за другу уговарајућу страну".[15] Прву комисију која је требало да оцени Крстићеву слику „Смрт кнеза Лазара" сачињавали су архимандрит Нићифор Дучић, бивши библиотекар Народне библиотеке, сликар Стева Тодоровић и Михаило Валтровић, професор реалке, а доцније чувар музеја и професор археологије на београдском Универзитету.

У атељеу Крстићевом Стева Тодоровић и архимандрит Дучић изразили су се најповољније о слици. Али ван атељеа оцена је испала сасвим друкчија, испало је да је икона „само којешта", да у њој „нема естетике" и да она „никако у црквуући не сме".[16] Стева Тодоровић је рекао да „нити је оно кнез Лазар по историји, нити је оно кнез Лазар по народној песми, већ је оно карикатура у црквеном живопису", и да „овакву песму не би никакав свестан живописац могао да изабере за предмет оваквој икони". Критика је замерала што се анђелу који целива кнеза Лазара на самрти види десна нога гола, што је „женскога пола" и што има „љубавнички положај тела", што су му крила тамна и што има у глави белу траку. Стева Тодоровић критикује „простачку лепоту" и „наказан цртеж": „оваква се композиција не да оправдати ни с естетског ни с религиозног гледишта".[17]

Последица овога је да слика кнеза Лазара никад није унета у цркву. До недавно је чувана у црквеној канцеларији. Данас се налази у музеју у Нишу.

Полемика се била отегла и проширила и на остале радове. Богородица сликана за нишки иконостас по оцени Стеве Тодоровића „по цртежу и покрету претставља просту жену". Исус на њеним рукама „потсећа на какво ружно сељаче... израз би хтео да је озбиљан, али је више одвратан. Глава је рђаво цртана, а дугуљаст облик очију није леп особито кад је још и израда таква, да изгледају дрљаве". Каже да „Крстић није водио рачуна о борама", да „марама личи на глави Богородице на крпу", а „пелена Исусова на врећу". За Светога Јована Претечу речено је да „личи на лудака" (сл. 9). А бела боја као нимб око главе светитеља није могла уопште да се прими. [18]

Ова полемика се водила и писмено. С једне стране стајао је Стева Тодоровић, углавном, а с друге Ђорђе Крстић и Михаило Валтровић. Она је била заталасала целокупно јавно мњење и даље преко овога и све културније грађане у оно доба. Наравно да ни сама београдска чаршија није остала по страни. Михаило

Валтровић пише 1886 године: „И отпочеше загрижени жесток рат против опасних новачења. Једни тихо и неопазно, према приликама и стратегиском раду свом, а други бурно и јавно по обичном попришту духовног рада свог, — по пивницама и кавanама.“[19]

Интересантно је да су у прво време између ових људи постојали најприснији другарски односи. Одржавани су пријатељски састанци и посете. Чињене су узајамне другарске услуге. Било је заједничких путовања, заједничког рада и студија. Заједно су се фотографисали. Валтровић је радио нацрт за чувену кућу Стеве Тодоровића у некадашњој Господској улици, данас Бранковој, у којој се налазио дуги низ година његов атеље и која је служила као стециште некадашњег културног Београда.[20]

Али се одједном све изменило. Почела је свађа оштра и непоштедна, јавно. Писане су брошуре и чланци. Говорило се. У Српском ученом друштву долазило је до бурних сцена и сукоба. Било је критике директно, у очи; али је било и заобилазне, „приватно“, како су се онда изражавали, и „иза леђа“.

Чика Јовин шаљиви лист „Стармали“ 1887 донео је белешку у којој пише да „овом полемиком сликари молују жалосну слику“ и на крају завршава са: „Полемика се водила све масном бојом.“ А „Јавор“ 1887 године објављујући књижицу Михаила Валтровића „Православност у данашњем црквеном живопису у Србији“ која је написана као друга у одбрану Крстићевог сликарства, бележи да је она „наставак немиле полемике, што се међу нашим ваљаним сликарима у Београду изродила, да је једна брука више на свету“.

При одбрани Крстићевих слика Валтровић је безобзиран према Стеви Тодоровићу. Правећи алузију на друштвени живот Стеве Тодоровића он пише да се „складности у бојама и лепоти облика не учи око, а и не васпитава се осећај за лепо, гледањем пуба, даме и краља . . .“[21] То доводи до беса Стеву Тодоровића и он узвикује: „То се говори нашим читаоцима у засебној књизи. То се говори нама живописцима! То говори професор археологије који ће мучно умети правилно да нацрта и једно ухо. Заиста ће се потомство дивити тако мудрим саветима и таквој скромности!“ — и даље каже као оправдање: „У Раловој школи радио сам множину попрсја тела човечијих, које сам све донео у Београд, где су ми их продали за храну и стан, а само осам комада изиграх лутриски, али без користи.“[22]

Интересантан је био став двојице главних јунака у овој борби. То су била два човека у свему супротна. По годинама између њих била је велика разлика. Стева Тодоровић је био око двадесет година старији од Крстића. Али су се они на пољу уметности нашли као вршњаци и супарници. Ђорђе Крстић корпулентан, иако мало недотеране спољашњости и неуглађен, изгледао је импозантно. Темпераментан у раду и сав у снажном сликарском изливу, био је увек спреман за борбу без уступка, био је спреман и физички да се обрачунава. А у уметничкој критици био је уздржан и учтив. Бира речи. Супротно њему Стева

Тодоровић сувоњав и висок, лепо васпитан, аристократа, у сликарству тих и одмерен, сав у златастом тону, али у уметничкој критици био је прек и оштар. Он не одговара Крстићу, због чијих се радова и дигла бура, него Валтровићу, браниоцу Крстићевих слика, и јетко каже: „Не знам како бих назвао ову књижицу у нашој књижевности, оцењујући је и по садржини и по тенденцији. Док се у једном њеном делу огледају лепи резултати, испитивање и изучавање старинске уметности, кратки податци из нашег црквеног живописа итд, те тако измамљују у читаоцима признање и хвалу — дотле се у другом делу преламају жалостне слике од којекаквих сањарија, слике незнања, празне охолости, смешног разметања и вредљиве партајичности, те изазивљу у читаоцима немилу одвратност, горко презрење и неуздржљиву љутњу.“[23]

Дакле Стева Тодоровић признаје јавно да се љути „неуздржљиво“. Међутим Крстић је сигуран у себе и достојанствен у одговору. Он прима добронамерну критику и чак даје самокритику. Каже: „Не уображавам себи да сам непогрешив, али одбијам кривљење и нападе учињене из злог расположења и зле намере.“ Без икаквог колебања, храбро, свестан својих радова, Крстић позива Стеву Тодоровића да приреде заједничку изложбу и пише: „У цељи нашег зближења, у цељи одужења дуга нашег према публици, која се сад живо заинтересовала за црквени живопис, ја вас, г. Тодоровићу, најозбиљније и најучтивије позивам да изволите са мном заједно приредити изложбу од ваших и мојих икона.“ И даље каже: „Публика (на изложбама[24]) види колико јој уметници знају и умеју, и учи се при том познавати и оцењивати њихове радове, а уметници из публикине оцене и суда црпе поуке и упутства за идуће радове своје.“ Још даље: „Ви сте тако срећни да можете из великог броја ваших досадашњих црквених слика да изаберете све најлепше и најбоље. У мене је број слика мален још, па морам изложити оно што имам. О избору код мене још речи бити не може. Та околност може да послужи само у вашу корист. Ви можете, по вољи бирати из ваших толикогодишњих радова.“

„Ја пристајем дакле на зближење, разуме се на пољу оног рада којим се обојица бавимо, на пољу сликарства. Најлепши и најкориснији корак у томе биће, ако на једном месту и у исто време заједнички изложимо наше сликарске радове исте врсте, дакле иконе. Из тога корака увидеће публика да нам заиста истина и уметност лежи на срцу и да обојица знамо што смо дужни према свету, који се сад толико заинтересовао за нови црквени живопис у нас. Књижица г. Валтровића, а нарочито ваш критички написан одговор, учинио је да се у свету пробудила жеља за сазнањем истине, и да жељно чека прилику да се о истини наших навода увери, сравњујући ваше већ давно признате сликарске радове са мојим, који тек треба да зараде места и положаја.“[25]

Као и све, и погледи на уметност се мењају. Оно што је за нас данас најинтересантније, то је да је Стева Тодоровић оспо-

равао чак и валер Крстићевих боја и критиковао „силно прелама-ње светлости“. Он каже: „Ту нема оне класично равно поде-љене светлости, као што се то види из старих уметника петна-естог века. Тако на Крстићевим неким сликама светлост се фор-мално таласа на пример на слици Свети Сава. Ту посматрач мора замислити изван слике нека тела која стоје пред фигуром па на њу бацају сенку. Није ли то тражење ефекта онде, где је потреба не иште. Не иде ли се тиме на забашуривање старог цр-тежа, ваљане израде у борама.“[26]

Али ипак као лепо васпитан и културан човек он има и хвале за Крстићеве слике и каже: „Уосталом Лазарева фигура, у слици „Кнез Лазар“, из Ниша, има и својих добрих страна, на пр.: целина у боји, у лаком начину рада, који показује извежба-ност руку.“[27] И пошто је прво навео све мане код Богородице на иконостасу у Нишу, хвали: „ваздух у зачељу“, који је „леп у боји и доста вешто изведен“.[28]

Архимандрит Дучић, нашавши се између два супротна гле-дишта и не могући да се одлучи ни за једно, најзад је дао оставку у комисији за оцену Крстићевих радова.

Критика је била врло строга, а игра речима била је достигла кулминацију, и у тој критици у којој се нису штеделе речи ни изрази, у којој је избијао бол због неразумевања и још неоства-рених жеља и амбиција, с једне стране, и бојазан за престиж и славу, с друге стране, заборављале су се и добре особине Крсти-ћевог сликарства, које се апсолутно нису могле оспорити. Забо-рављали су Крстићеве боје и Крстићеву велику сензибилност за тонове и нису видели Крстићеву виртуозну технику, његове велике, сажете и чврсте композиције (сл. 10 и 11) и снажно по-стављене фигуре Светог Луке (сл. 12), Светог Николе, пророка Илије (сл. 13) и пророка Јеремије. Нису ни приметили главу Светога Николе и Исуса Христа у слици „Исус на Гори“ на ико-ностасу у Нишу, ону његову крупну и чисту сузу на ивици оч-ног капка и онај његов израз потпуног предавања делу и за-датку који је био узео на себе (сл. 14).

После велике буре и борбе, и неодлучног става нишке црквене општине, интервенцијом Министарства просвете и суда, Ђорђе Крстић је 1891 године ипак продужио уговор са нишком црквом о даљем раду на њеном иконостасу. У свему је био на-сликао тридесет икона. Међутим погодба је била да Крстић изради педесет и четири иконе у року од пет година. Овај рок је доцније био по други пут продужен за још две године. Значи требало је да ради до 1893 године и за цео овај посао да му се плати тридесет и две хиљаде динара, што је за оно време била прилична награда.[29]

Црква је имала намеру да опет продужи уговор, али Ђорђе Крстић није пристао.

У архиви нишке црквене општине забележено је да је по-сле Крстића био позван да продужи сликање иконостаса сликар Живко Југовић, па 1895 г. Димитрије Андрејевић, наставник цртања у гимназији у Београду, затим 1897 г. црква је позвала

Милутина Марковића, наставника гимназије у Нишу, и најзад, 1898 г. лицитацијом је добио да доврши иконостас Павле Чортановић. Са свима наведеним сликарима ишло је тешко, нарочито када се тицало рока предаје икона и исплате која је била више него скромна. Скоро увек је морао да интервенише суд.

Ми данас друкчије посматрамо и анализирамо сликарство Ђорђа Крстића. Ми га меримо по његовом највишем уметничком домету, с обзиром на технику, цртеж и композицију, меримо га по колористичкој снази и животној истини која избија из њега посматрајући га комплетно и недељиво. Друго је то прићи сваком његовом делу понаособ, рашчлањавати га, или груписати на развојне етапе. У сваком раду, у сваком субјективном давању има тренутака расположења и нерасположења, успеха и неуспеха. И дела највећих светских генија нису сва на истој висини, и најзад немају сви људи истовремено исти поглед на уметност и исти укус. И сам Стева Тодоровић на једној истој Крстићевој слици поједине партије хвали, а друге куди.

Имајући у виду целокупан Крстићев иконографски рад, задивљује његова доследност и упорност да нађе нови израз, да постигне што је могућно виши квалитет. Почетни рад у овој врсти његовог сликарства и завршни толико се разликују да, без хронолошке студије, познавајући његов иконостас у Чуругу, врхунац његовог уметничког стварања у овој врсти сликарства, никад не бисмо рекли да је он сликао иконостас у Старом Ацибеговцу или Лозовику. Наравно, савременици, па макар и најдобронамернији и најмеродавнији, не могу јасно да запазе у перспективи развојну линију једнога уметника, а још мање да сагледају и осете могућност и време његовог највишег домета. То остаје за позније генерације.

Иконографско сликарство Ђорђа Крстића је последњи покушај да се оно код нас подвргне променама и реформама аналогно осталим научним и уметничким манифестацијама, да се извуче из утврђених црквених канона, да би пошло у корак са друштвеним развитком народа у новим условима дотичног времена. Његов „Свети Ђорђе који се заклиње за веру“ кулминација је те слободе у нашем иконографском сликарству. Ова икона по своме третману залази чак у импресионистичку методу рада, иако не и у импресионистичке боје (сл. 15).

После Ђорђа Крстића један мали покушај сликара Милана Миловановића у овоме правцу остао је само на студијама глава за апостоле Светога Павла и Светога Луке, истина одличним. Он скоро није ни запажен. Сликар Коста Миличевић је сасвим разочарао на иконостасу цркве у селу Железнику код Београда, јер није ни покушао да примени на иконама импресионистички метод рада и импресионистичке боје. Он је само копирао Крстићеве иконе, и то без успеха.

О реформама у овоме правцу на западу или истоку у сво доба није могло бити ни говора. Па и сви покушаји доцније Ван Гога, Матиса, Брака, Руоа оштро су осуђени од стране цркве.

С обзиром на ово, успех Крстићев да са новим схватањем и концепцијом продре и у цркву, да разбије утврђена црквена правила и шаблоне, добија много шири значај. Његове иконе красе данас четири цркве. Пада у очи да од те четири цркве три припадају Србији у којој су слободоумне и демократске идеје могле у то доба лакше да се спроводе.

Једно је јасно и неоспорно да је Крстић и у овом случају успео зато што није даље отишао од природе и стварности, што је сачувао истину у својим делима.

[1] Архива црквене општине у Нишу. Оригинал није сачуван. Цитирао М. Валтровић, Православност у данашњем црквеном живопису у Србији, Београд, 1886, 3.

[2] Ђорђе Крстић, Неколико речи као одговор г. Стевану Тодоровићу, Београд, 1887, 7.

[3] Михаило Валтровић, Православност у данашњем црквеном живопису у Србији, Београд, 1886, 60.

[4] Ђорђе Крстић, наведено дело, стр. 7—8

[5] У Старом Аџибеговцу, данас Старом Селу, црква је врло светла. Сунчеви зраци падају директно на иконостас. Због тога, а и због многе употребе асфалта ове су иконе скоро пропале. Али има на овим иконама једна ствар која је мало дирљива: асфалт пуца на сликама скупљајући се, тако да на платну образује површинице као неједнаке вишестране мозаичке коцкице. Између тих површиница остају каналићи кроз које се види платно. Кроз те каналиће на овим иконама и испод горњих избледелих слојева боја, врло се често опажа да одједном избије нека друга рука, или нога, неки други покрет тела или фигура. То је првобитно тражење и компоновање Ђорђа Крстића, његово још младалачко колебање.

[6] Иконе за иконостас цркве у Лозовику поред Крстића радили су још и сликари Стева Тодоровић, Петар Раносовић, Живко Луговић и Ђока Милсвановић.

[7] Цркву у Чуругу желели су да сликају и споља. О томе је остала забелешка на једној визит карти, којом 1905 године Крстић једноме своме пријатељу лекару у Чуругу не наводећи његово име честита Нову годину и обећава да ће „датом приликом посетити Чуруг и чути жеље г. г. свештеника за декорисање спољних дувара црквених".

[8] Оригиналан рукопис Ђорђа Крстића упућен бачком епископу са образложењем и описом икона за цркву у Чуругу, фрагменат без датума.

[9] Српски преглед, 1895 г. стр. 92—193.

[10] Наведени оригиналан рукопис Ђорђа Крстића упућен бачком епископу.

[11] Оригинално писмо Марка Мурата од 12/24 августа 1897, својина цркве у Чуругу.

[12] Писмо Ђуре Јакшића из 1862, оригинал у Музеју града Београда бр. инв. 1347/11.

[13] Вељко Петровић, Каталог изложбе слика Уроша Предића и Паје Јовановића. Уметнички музеј, Београд, 1949.

[14] Својина Народног музеја, Београд.

[15] Архива црквене општине у Нишу, оригинал није сачуван. Цитирао М. Валтровић, „Православност у данашњем црквеном живопису у Србији", Београд, 1886, 5.

[16] Михаило Валтровић, „Православност у данашњем црквеном живопису у Србији", Београд, 1886, стр. 7.

[17] Стева Тодоровић, „Одговор г. Михаилу Валтровићу на његову књижицу Православност у данашњем живопису у Србији," Београд, 1887, стр. 9—38.

[18] Стева Тодоровић, наведено дело стр. 40—42.
[19] Михаило Валтровић, наведено дело, стр. 10.
[20] Ова кућа срушена је 1933 године.
[21] Михаило Валтровић, наведено дело, стр. 24.
[22] Стева Тодоровић, наведено дело, стр. 48—49, 51.
[23] Стева Тодоровић, наведено дело, стр. 3.
[24] У загради додао писац.
[25] Ђорђе Крстић, Неколико речи као одговор г. Стевану Тодоровићу, сликару и професору, Београд, 1887, стр. 14.
[26] Стева Тодоровић, наведено дело, стр. 36—37.
[27] Стева Тодоровић, наведено дело, стр. 41.
[28] Стева Тодоровић, наведено дело, стр. 41.
[29] Из записника са седнице црквене општине у Нишу од 12 априла 1893 године види се да је одбор решио, пошто је уговор о изради икона продужен да прода „црквену њиву на Горици, црквене винограде на Горици и дућански црквени плац“ у Нишу, да би могао исплатити дуг Ђорђу Крстићу. М. Валтровић, погрешно наводи „двадесет и четири хиљаде“.

(Фотоснимци су својина Народног музеја у Београду.)

Zora Simić-Milovanović

LA LUTTE DU PEINTRE DJORDJE KRSTITCH POUR LE RÉALISME DANS L'ICONOGRAPHIE

Résumé

L' oeuvre iconographique de notre grand peintre Djordje Krstitch (1851—1907) a dans l' histoire de l' art serbe une importance toute exceptionnelle.

Tandis que le portrait et les autres genres qui étaient traités à l' époque récente de notre peinture étaient plus ou moins des apparitions sporadiques qui satisfaisaient les désirs et les exigences des particuliers, les icônes, elles, demeuraient l' incarnation de la vérite, de la Loi, un tabou pour la communauté toute antière. Toute les tentatives pour introduire des changements et des innovations dans leur exécution se heurtaient contre la désapprobation formelle de l' opinion publique. Hardi, possédant une vaste culture dans le domaine artistique, des justes vues sur l' évolution de l' art, — il jugeait que l' art dans son évolution devait suivre celle de la société, — Djordje Krstitch a appliqué dans son oeuvre iconographique des méthodes nouvelles et des couleurs inusités à cette époque, celles de l' ecole de Műnich où il avait fait ses études, et qui dans la seconde moitié du XIX eme siècle était à la tête du mouvement artistique en Europe.

Ainsi, sans l' avoir consciemment désiré, son art s' est soudain trouvé en violente oppisition avec l'art consacré de cette époque qui était sous l' influence de Vienne. Les critiques dont ses oeuvres ont été l' objet, se sont transformées en véritables polémiques qui se livraient entre lui et les représentants de l' ancienne école de Steva Todorovitch.

Cette lutte entre nos deux éminents peintres de cette époque peut être considérée comme un combat pour la réforme de la peinture serbe, et correspond à cette lutte qui, une dizaine d' années auparavant, s' était livrée pour la réforme de la littérature et de la langue littéraire serbes.

Les icônes de Djordje Krstitch ne possèdent ni la technique bysantine, ni le coloris des fresques, ni les caractéristiques de la peinture baroque-catholique qui était de rigueur dans les églises à cette époque et qui était en plein essor surtout dans le nord de notre pays.

Prenant comme point de départ que les légendes bibliques et les saints étaient identiques aux personnages historiques, Djordje Krstitch, soit qu' il peignit des icônes ou des sujets profanes, employait des méthodes nouvelles, des couleurs sombres, travaillait en pleine pâte, à larges traits; et, face au

problème de la lumière et de l' ombre, du clair-obscur, le plus grand problème êxistant de la peinture à cette époque, s'efforcait de rendre l'expression la plus plastique et une représentation très réaliste.

De là, dans son oeuvre, des thèmes purement historiques librement conçus et réalisés. Et de là dans le choix des thèmes bibliques sa préférence va, le plus souvent, à ceux qui sont les plus vraisemblables.

La peinture profane a évolué, la peinture iconographiques devait suivre la même voie; et le cas de Djordje Krstitch apparaît comme la dernière tentative peur libérer cet aspect de l' art de l' influence de l' église et pour l' orienter vers une route nouvelle parallèle à celle qui suivait l' évolution sociale des peuples dans les conditions nouvelles du moment. Tous les éfforts ultérieurs dans ce sens, ici comme ailleurs, sont restés sans résultats. Van Gogh, Matisse, Braque, Rouault et d' autres peintres modernes n' ont jamais été admis dans une église; et le fait d'y avoir pénétré en dépit de ses tendances et de ses conceptions nouvelles, d' avoir brisé les règles établies et les cliché, donne à l' oeuvre de Djordje Krstitch une importance bien plus vaste.

Il est évident et il est incontestable que Djordje Krstitch dans son oeuvre iconographique, comme dans les autres genres qu' il a abordé, a pleinement réussi, parcequ' il n' a jamais voulu aller au delà de la nature et de la réalité, et qu' il a toujours respecté la vérité; même dans le domaine de l' ideal et dans celui de la poésie.

КАРЛОВАЧКА ГИМНАЗИЈА И ДИМ. ДАВИДОВИЋ

Прослава стошездесетгодишњице Карловачке гимназије обогатила нас је историјом ове школе од Косте Петровића и неколиким чланцима, за које се мора пожалити што их није било још више и што нису били опширнији. С обављеном прославом нипошто не треба да задрема занимање за Карловачку гимназију, чекајући, ваљда, да се пробуди о прослави њене двестогодишњице. Не би било добро тако поступати него треба, док се до ње не стигне, осветљавати прошлост Гимназије и, у исти мах, усавршавати њене напоре око уздизања. У смелом успону Карловачке гимназије имао је веома часну улогу њен други директор Андрија Волни који је, поред осталога, ударио чврсте основе за неговање природних наука у овој школи и тако одлично доказао да класична гимназија може бити живо жариште и за проучавање свих природних наука. Успеси које је он постигао и захвалност која их је пратила изазвали су људску пакост и довели до једне полемике која нипошто не сме бити заборављена, јер је важан део наше културне историје и поучан пример за упознавање читавог низа људских особина — од племените захвалности до ниске пакости. У томе тешком сукобу различитих схватања показао је Димитрије Давидовић исто толико карактерне отмености колико и новинарске спретности.

Андрија Волни морао је због породичних прилика напустити место директора Карловачке гимназије. Он је то учинио веома тешка срца 1816 год. Преко тога догађаја није се смело муком прећи. Ту дужност је — сасвим разумљиво — најживље осетио уредник Новина српских Дим. Давидовић. Везе породице Давидовића с Карловачком гимназијом биле су, иначе, веома живе и незаборавне. Дед Димитријев, Давид Георгијевић, био је магистар на Покровобогородичној латинској школи 1756, да би касније постао земунски прота.[1] Унук му је био карловачки ђак, али се с овом школом тужно растао да би је, као установу у целини, ипак у лепој и захвалној успомени задржао. Школске године 1806/7 био је Давидовић у највишем разреду тадашње Карловачке гимназије, II^ae Humanitatis Classis, значи шестошколац. Ја сам из гимназијског протокола те године ово о њему исписао:

„Davidovics Demetrius Година: 17, Вера: G(raeci) R(itus) N(on) U(nitus), Народност: Serblus, Место рођења: Semlin, Отац: Mercator Gabriel, Стан: In platea Banstol 352. И ранији разред је свршио у Карловачкој гимназији. Примедба: „Ob infamem libellum contra suos praepositos, quibuscum in instituto non contentus erat, est dimissus 5 Junii.“

Taj libellus био је, како се то онда у Карловцима звало, пашквила (pasquillo, libellus famosus), врста литературе која вазда и свагде цвета где је отворена и јавна изјава онемогућена. Дим. Давидовића је његова несумњиво моћна новинарска склоност навела на овај први псеудоновинарски рад каквим су, уосталом, многи угледни новинари означавали свој улаз у журналистичку каријеру. Из примедбе у протоколу не види се на кога је Давидовић уперио своје стреле, али нема никакве сумње да је у том његовом саставу најгоре прошао професор Гаврило Хранислав. Став директора гимназије, А. Волнога, према овоме случају није нам познат, но неће бити погрешка веровати да је овај заштићавао жестокога младића колико год је могао, значи, колико његову човекољубивост није дисциплински ред спречавао. Давидовић је морао бити кажњен, али његова казна је испала сасвим незнатна према оној коју је дочекао од њега нападнути професор. Јер, његово име важи данас у српској књижевности као символ за све оне који су осрамотили у њих полагане наде. Од свих учених и књижевних дела, која су се од њега изгледала, остало је као једино веће „Поварнаја книга, по њемецкому кохбух“, и то с немачкога преведена. Давидовић је, дакле, оштрије и тачније провидео Хранислава неголи његови старији савременици и наслутио, да не може боље бити, како ће надмени професор ући у историју књижевности као пример смешнога уображенка.[2]

Где се здруже неспособност и славољубље, тамо вазда ничу пакост и злопамћење. Хранислава је јамачно љуто тиштала Давидовићева стрела, и он је вребао згоду да му се одужи. У таквим случајевима, међутим, где пакост управља кораке или води перо вазда се западa у глиб срамоте и, још горе, заслуженога потсмеха. Хранислав је за свој поход против Давидовића склопио савез с наследником А. Волнога, К. Г. Румијем, који није био неспособан и неплодан као Хранислав, али га је с њиме спајала иста пакост на свакога за кога би поверовали да се истиче са својим способностима изнад њих и да преко њих постиже већу славу од њихове.

Дим. Давидовић испратио је А. Волнога својим чланком изашлим у Новинама српским, у рубрици о унутрашњим догађајима, 24 новембра 1816 (стр. 921-2). Испраћај је састављен веома вешто и довољно укусно, те се по њему не би могло прорицати да ће изазвати ружне испаде и страсне полемике, које се годинама нису смириле. У свом чланку хвали Давидовић очинско старање митрополита Стратимировића о Карловачкој гимназији и жели да би она и под новим директором, К. Г. Румијем, наставила цветати као и под Волним. Овога он назива нашим, јер „тако треба срдца Српска да га називају“. Да би оправдао што је написао, Давидовић наставља, обасипајући Карловачку гимназију дивним хвалама, овако: „Штогод је последње двадесетиње година у просвјешченију Србаља успјеха учињено, или штогод се књижеству Српском и сад приноси, половину[3] тога, то признати морамо, Г. Архиепископу Стратимировичу, и Волнију с професори гимназије Карловачке: Живковичем, Аранитским и Гершичем, и покојним Лазаревичем, захвалити имамо: и штогод ће отсад за 30 и 40 година у реченим струкама чињено бити, све то јест плод њини садова.“ (921). Захвалност, доиста, припада Србима професорима, који су тако радили да роду услугу учине и митрополита задовоље. Али

још већу захвалност дужни смо Волноме, који је, истина Словен, али није Србин, и све што је урадио чинио је „из једине љубве к сплеменицима своим, Србље паче свега срдцем отеческим, огњем јуношеским, и постојанством старческим љубивши тако, да ни једнога магновенија било није, гди би престао био, за њи пламтити“. (921). Низ Срба, које је Волни „својом руком произвео“ (921), заиста је угледан. Занимљиво је што Давидовић изнад учености Волнога ставља његову човекољубивост и нежност, којима је другима давао пример, да само осетљиво срце човека човеком чини, а ко је саможив, тај не спада у ред људи. То је још пуни XVIII в. са својим најлепшим особинама. При крају чланка Давидовић се високо залетео када је упао у реторику и декламовао да сва српска пера и сви српски гласови не могу одати достојну захвалност Волноме. Зато би требало у све слушаонице Карловачке гимназије поставити његове слике, клањати им се и у свим српским књигама његову славу појити. На крају чланка желео је Давидовић слити све своје племените осећаје уједно када је Волнога уверавао да му се име „докле је Србаља от рода в род“ (922) заборавити неће и да ће се они трудити, како би били његове деснице достојни. На крају се истиче нада да ће и Руми бити Србима исто што и Волни: „Учитељ, Пријатељ, Отац“ (922).

Овакве похвале распалиле су код неспоменутих професора, пре свега код Г. Храниславa, и код директора Румија, велику пакост. Руми је, изгледа, ишчитао из Давидовићева чланка неверицу — да ли ће он моћи достојно заменити Волнога, те се одлучио за полемику, која је одговарала његовој незгодној нарави, и коју је, као књижевну и писамску врсту, много упражњавао. Одговор је сместио у веома угледни бечки часопис Хормајеров (Hormayr) Архив (1817, 99-101). Тако је Карловачка гимназија уплетена у једну љуту препирку која је, вођена на једном светском језику, захватила велико пространство. Сукоб се није ограничио само на Новине српске и Хормајеров Архив: него је захватио још неколике часописе; ја много жалим што бар најважнији одељци из те полемике нису нашли пута у нашу науку као занимљива грађа за српску културну историју.

Нападачи на Давидовићев опроштај с Волним нису се потписали, али не треба ни часа двоумити да иза побијања Давидовићевих тврдњи стоје Руми и Хранислав. Њихова Исправка носи у себи све особине састава те врсте, највише најлошијих међу њима: у њој се чињенице изврћу, намере подмећу и помало се врши денунцирање. Давидовићу се подмеће као да је хтео казати како су Срби до Волнога били неуки, неваспитани варвари. Пребацује му се што је, тобоже, пропустио да истакне Стратимировићеве заслуге за Карловачку гимназију. То је, стварно, само увод у главну замерку — што није споменуо Храниславa ни међу најбољим професорима Карловачке гимназије, ни међу угледним научењацима и књижевницима.

Давидовићу није тешко пало у млево сатрти ове ружне испаде. Он је то прво учинио у Новинама српским са својим Одговором (1817, 133-68, с прекидима). Окретан и духовит, он се брани да није претерао у хвали Волнога — јер, шта је само двадесет реди

и двадесет суза за двадесет година пожртвовног рада! Искусан новинар, он се хватао за сваку погрешку и за сваки фалзификат непријатељске Исправке. Најоштрије је осудио њено извртање, као да је тобоже захтевао да се лик Волнога постави у све српске школе. Не, узвикује Давидовић, то сам препоручивао само Карловачкој гимназији. Циљајући на Хранислава и тачно проричући, он је ово наслутио: „Ми Ти пророчествуемо, да никад имена списателя получити нећеш, ако све, што писао и преводио будеш, наопако преводити станеш.“ (144). Порука писцима Исправке веома је немилосрдна када Давидовић на тврдњу да је Хранислав историчар истраживач, добар латински стилиста и искусан латински и српски стихотворац има само једну једину поруку — испишите списак његових радова. Најтеже речи у Одговору пале су када је Давидовић побијао тврдње о Хранисављевој учености и о његовој предности над Лукијаном Мушицким.

Да ли ја морам нагласити како се расправљање у овој полемици тиче не само учесника у њој већ и многих — бојим се премногих — полемичара у нашој науци и књижевности онда и данас, али, надајмо се, не и сутра.

Отменост схватања XVIII в., која је још трајала, омогућила је Давидовићу да свој Одговор види штампан и у Хормајеровом Архиву (1817, 247-51), где је изишао и нападај на њега. Он је умерен и уверљив. Руми је покушао наставити полемику у Архиву на тако опширан и жучан начин да га је Хормајер одбио тражећи да свој састав скрати на циглу десетину. Жустрога свађалицу то је много увредило како се види из писма што га је писао Копитару 28 маја 1818; Копитар, међутим, и сам није био одушевљен Румијевом опширношћу.[4]

Кад Руми није успео да штампа своје нападаје на Давидовића у Хормајеровом Архиву, онако како је желео, он их је гурнуо у часопис Хесперус (Hesperus, 1817, 415-6); у Хесперусу има и иначе дописа из Карловаца који се тичу Румија (1817, 128) и у којима се износе његова или Стратимировићева научна домишљања; није тешко препознати шта је Румијево а шта митрополитово; не треба превидети допис у коме се Руми хвали како је у Карловачкој гимназији увео учење грчкога језика (1818, 176 и 230-1).

Ја бих се много радовао када би сви ови, и њима слични, чланци о Србима били побележени и научно искоришћени, јер се на основу њих, великим делом, формирало на Западу јавно мишљење о нама. Јако је, на пр., за жаљење што је остао непримећен један дрзак нападај на Србе — претеча потоњих многих — изишао у веома важном часопису Vaterländische Blätter, бр. 29 од 9 априла 1817, све у исто доба када се у бечкој штампи претресала важност Карловачке гимназије. На тај ружни нападај стигао је одговор из Срема, штампан у Хормајеровом Архиву (1817, 326-8). У њему је несумњиво учествовао и митрополит Стратимировић. Што се пак тадашње полемике око Карловачке гимназије тиче, то ја не могу да нађем ни један знак који би упућивао на Стратимировића као полемичара против Дим. Давидовића; то, уосталом, и Руми признаје у писму Копитару. Митрополит се држао

само високе науке, како ју је он схватао, и није се мешао у ове пркосне сукобе новог директора Карловачке гимназије, К. Г. Румија, чију је опаку нарав брзо провидео.

Из целога оштрога, пространога и дугога сукоба о директору А. Волном, о његовим угледним сарадницима и о улози Карловачке гимназије при културном уздизању Срба изашли су и Волни с његовим сарадницима, и цела Гимназија и Дим. Давидовић победоносно и часно.

Никола Радојчић

ЛИТЕРАТУРА

[1] *Дим. Руварац* био је жртва lapsus-a memoriae када је за Давида Георгијевића рекао „оца познатог књижевника и државника у Србији Димитрија Давидовића“ (Покрово-Богородичне школе у Карловцима, 1926, 24). Но Давид није био отац него дед Димитријев, и он сам је раније тачно написао ово: „Димитрије Давидовић родио се у Земуну 12 октобра 1789, од оца Гавре и матере Марије. Оца су му Земунца звали: Гавро Протић, и то по оцу, који је био прота земунски, и звао се Давид Ђорђевић.“ (*Руварац, Д.*, Говор на парастосу Димитрија Давидовића, Годишњица, XI, 1889, 241). Овим треба исправити и оно место у Историји Карловачке гимназије од *Косте Петровића* где се спомиње Давид Георгијевић (14).

[2] Митрополит *Стратимировић* се много преварио у оцени Хранисла-вових научних и књижевних способности: Писмо Терлаићу, *Јавор*, 1880, 1440; и иначе се зна колике је наде он у њега полагао.

[3] У другу половину ставља Давидовић Стојковића, Терлаића, Мушицког и Живковића, који нису учили у Карловцима.

[4] *Valjavec F.*, Kopitars Briefwechsel mit Karl Georg Rumy, Südosteuropäische Arbeiten, 30, 1942, 25—34. Упор. Ibidem, 20. С горњим разлагањем треба упоредити: *Петровић К.*, Историја Карловачке гимназије, 1951, 122; реч је о пашквили Дим. Давидовића, а не о оној против Румија, која је из каснијега времена, али је у вези с овим целим сукобом.

О ПАВЛУ ЈУЛИНЦУ

Моја расправа о првој српској штампаној историји, „Кратком уводу у историју порекла славено-српског народа“ од Павла Јулинца (1765), објављена је 1929 године (Rad, 237, 1929, 1-37). Од то доба се у мојој мапи, на којој стоји Јулинчево име, накупило подоста бележака, потеклих из мојих каснијих истраживања и исписаних из књига и чланака где сам наишао на помена вредна саопштења о Јулинцу. Пространијих састава, који би се бавили после 1929 његовим историчким или преводилачким напорима, све до недавно није било. Тек у последњим годинама јавила су се два. Први од њих рад је одредити Јулинчево место у национално-ослободилачкој борби српскога народа (Ђорђевић М., Погледи Вука Караџића на национално-ослободилачку борбу српскога народа и стварање српске државе, Историско-

правни зборник, II, 1949, 127-9). Друга расправа замишљена је као читава мала монографија о целокупној научној и књижевној делатности овога писца, још и сад мање познатога него што бисмо желели: Георгијевић К., Павле Јулинац (Зборник Филозофског факултета, II, 1952, 61-93). У овим својим белешкама ја ћу се држати Јулинца само као историчара. Из његова живота исписаћу због једне Георгијевићеве белешке (66[7]) само додатак митрополита Стратимировића Енгелову разлагању о Јулинцу у другоме тому његове „Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer“: „Paul Julinacz starb nicht nur während des Russisch-Türkischen Kriegs, bey dem Fürsten Galliczin als Courier in Russischen Diensten, sondern war, durch eine lange Reihe von Jahren, auf diesem Posten; bis er 1781. oder höchstens 1782. zum Russischen Consul in Neapel, mit Obristenleutenants Rang ernannt wurde; von wo er bald darauf eine Courier-Reise nach Wien machte, und daselbst starb.“ (II, III). Пошто је Енгел био брзоплет писац и вештак у растуривању вести које заједно спадају, то код њега и у Јулинчеву случају треба тражити обавештења и на другим местима његова наведенога веома непрегледнога дела: I, XIII, IV, 11-2; ово последње место је важно ради Стратимировићеве белешке.

У својој поменутој расправи јасно сам истакао да се ради проучавања малога Јулинчева Краткога увода морају поднети не мали научни напори. Највећа је тешкоћа у томе што ми не располажемо с оним изводом из Бранковићевих Хроника, или с она два извода из њих, који су били основни домаћи извор Павла Јулинца. Ако је Јулинац имао само један извод, онда би он стојао између онога који је саопштен у Гласнику од Панте Срећковића (XXI, 1867, 226-76) и онога само у рукопису сачуванога Вељка Поповића. Георгијевић се користио једино штампаним изводом. А то је велика неприлика, јер је он слабо издат и још је замрачен неумесним примедбама издавачевим. Извод Вељка Поповића, нажалост непотпун, сачињен је много разумније, и без њега је немогуће с успехом испитивати главни српски извор Јулинчева Увода; рукопис је, срећом, сачуван; било би, наравно, најбоље када би он био штампом објављен и када би уз такво издање биле саопштене варијанте сличних извода из Хроника, особито Фенечкога. Осим познавања најважнијих извода из Хроника, било би потребно ради тачнога схватања Јулинчева Увода бити упућен и у садржину целих Хроника, да би се могло оценити, које су погрешке увукли извађачи, а које се налазе већ у самим Хроникама.

За писце извода из Хроника био је најопаснији камен спотицања навођење стране литературе, којом се Бранковић обилно служио. Тај камен постоји и за све неисторичаре који се упусте у писање о Бранковићевим Хроникама, па и о Јулинчеву Уводу. Тако је последњем писцу о Јулинцу начинила велику невољу збуњена примедба у Уводу (101), где се познатом великом пољском историчару, Мартину Кромеру, приписује дело „Арондопологиа“. Он је лако утврдио да је отприлике тако написано и у ономе изводу штампаном у Гласнику (XXI, 1867, 263) и додао: „Кромер таквог дела нема; како је дошло до тако изнакаже-

ног назива дела, тешко је рећи.“ (74). Оно се, уосталом, у штампаном изводу и не приписује сасвим јасно Кромеру, пошто се пред њим спомиње и „Готовред“ што је Јулинац испустио. Било би неумесно тражити од неисторичара да улазе у послове далеке од њихове струке, за њих веома дангубне и уз то скопчане с малим изгледом на успех. А ево о чему се ради: Гроф Бранковић је много парадирао богатом литературом, особито оном с ученим натписима. То је болест не само његова, већ и многобројних његових савременика. У овом случају ради се о једној врло лошој књизи с јако ученим насловом: Godofredus I. L., Archontologia cosmica, значи, расправљање о свима владарима на свету; ја сам се користио њеним другим издањем од 1649 године (Историски гласник, 1951, 1-2, 11); Бранковићу је ова књига била јако срцу прирасла и увлачила га у непотребне дигресије. Јулинчево неумесно навођење Кромера као писца Архонтологије навело је Георгијевића да и ово напише: „Чини се да ни Бранковић није свуда цитирао Кромера из прве руке“; (74). Сумња је сасвим неоправдана и нипошто не би смела извирати из мога жаљења — које се, истина, овде не наводи —, да „за Кромера још нисам могао утврдити, којим се издањем (Бранковић) служио, мада сам их много прегледао.“ (Прилози, VI, 1926, 15). Ја сам збиља много продангубио док нисам пронашао оно издање Бонфинија којим се писац Хроника користио, али то је било преко потребно да би се утврдила тачност навода и превода Бранковићевих. За Кромера, међутим, још нисам успео пронаћи баш оно издање које се у Хроникама често наводи; ово што га ја сам имам није. Но нема никакве сумње да је Бранковић Кромера не само самостално проучавао и делимично преводио, него је овај пољски историчар спадао међу у Хроникама најчешће и с највише поверења употребљена дела; Бранковић је по њему наводио и старије од њега цитиране изворе; ја имам побележена сва она места из прве четири књиге Хроника где се Кромер спомиње као извор; да споменем бар натписе и издања обадва Кромерова дела којима сам се ја при проучавању Хроника користио: Cromer M., Polonia, Sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX, Coloniae Agrippinae, 1589. Cromer M., Polonia, Sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo, Coloniae, 1577. Било би веома неправично ако би се прихватило мишљење да се Бранковић, можда, није из прве руке користио једним од најчешће цитираних дела; његове цитате из Кромера може се тачно контролисати и неким другим издањем а не баш оним које је стојало пред њим, будући да су та места редовно тачно означена. Ја сам, пронашавши кључ за разлику у броју страна, то и чинио, те сам се тако уверио о пуној самосталности Бранковићева односа према Кромеру.

Пре свога растанка с Кромером Георгијевић је ово написао: „на једном месту нашао сам у рукопису његових (Бранковићевих) „Хроника“ (стр. 680) као Кромерово дело „подонию (ваљда Полонију?!)“ (74). Све ово је, међутим, једна тешка и горка заблуда. Ништа од тога нема на наведеном месту у Хроникама. Ево, шта тамо, веома лепо и јасно написано, стоји „ ... ; Кромерь историкь сего Бwгдана Цьрнагw по сем

ниже саписаномѕ подобиѭ изве щ авает. рекше, ...“ Бранковић није био онолико чврст у знању српскога језика колико бисмо желели, али је тачно знао шта значи „подоби ıе“ и добро је ту реч употребио. Ја сам веома забринут због горњег читања и разумевања текста Хроника и због хипотезе која је из њих изникла. Хипотезе не треба да читаоце заводе него да помогну на прави их пут извести.

Да пођемо даље. У мојој расправи о Јулинчеву Кратком уводу наглашено је (28-9), како је ова мала књига извршила дубок и пространутицај. Била је, дакле, срећнија него што би се по њеној научној вредности могло очекивати. Ја сам тамо изређао и доказе за истакнуту тврдњу и упозорио да је Кратки увод преко латински писане Историје Србије Фрање Ксавера барона Пејачевића, где је цитиран око двадесетипет пута, доспео у учену светску историографију, а преко Орфелинова Вечног календара и тадашњих јединих српских новина, Сербскія новины 1792, где су делови из ове књижице прештампавани, у најшире кругове српских читалаца. Писац последње расправе о Јулинцу мисли (80) да би ради Јулинчева утицаја на касније историчаре било потребно провести „детаљнија изучавања“. Као општа мисао, овај савет је сваке хвале достојан, али о Јулинчеву утицају на историчаре може бити говора само за тридесетак, истина знаменитих, година — од појаве Јулинчева Кратког увода до Рајићеве Историје. Да ли се има и за тај кратак размак времена што допунити? Ја сам у својој спомињаној расправи већ забележио да је Јулинчев Кратки увод потакао Михаила Милишића, Дубровчанина, да напише једну српску и босанску историју на латинском, која је остала у рукопису. То сам тврдио по веома поучном саставу Петра Колендића о рукописима гимназијске библиотеке у Дубровнику (Срђ, VII, 1907, 911). Натпис тога Милишићева рукописа је „Regum Slavorum, et Bosnensium Ducum Brevis Historia, Cui Slavonicae Ecclesiae accedit Chorographia.“ Бавећи се касније у Дубровнику, ја сам у Фрањевачкој библиотеци наишао на исти такав рукопис (F 244, стр. 72) и пажљиво га прегледао. Ово му је натпис: „Regum Slavorum et Bosnensium Ducum Brevis Historia cui Slavonicae Ecclesiae accedit Chorographia conscripta a Michaele Milišić et dedicata Senatori sPetro de Sorgo.“ На овом месту, где је реч о утицају Јулинчева Кратког увода, најважније је ово истаћи: Писац признаје да га је Јулинац потакао („causam mihi praebuit“, 3) да састави своје дело. Пошто је учинио горње признање, он вели о Јулинцу: “quamvis ille inpigrum in scribendo se exhibuit, multa tamen gentis suae studiosus dissimulavit“. (3). И поред ове замерке, он се показао премногозависан од Краткога увода Павла Јулинца. Рукопис се завршава с познатом Хорографијом Пећке патријаршије, коју је Г. Прај унео у своју књигу „Specimen Hierarchiae Hungaricae“ (I-II, 1776-9), а на српски је превео Александар Стојачковић. Значи, Милишићев састав се много ценио. Митрополит Стратимировић је, међутим, уз Милишићеву Хорографију ставио у своме примерку неласкаву примедбу: „Tota haec Chorographia videtur essė ex falsis admodum originibus desumpta; neque

enim cum rebus modo existentibus neque cum MSS nostris Novoserbicis convenit.“ Тако и јесте; у истом примерку има уз Хорографију исправака од руке Јована Рајића. Без обзира на њене не мале погрешке, Хорографија је била бар за једно време — док се није више знало о Пећкој патријаршији -- добро дошла. Зато ћу ја још понешто исписати о овоме занимљивоме последнику Павла Јулинца: И он је, разуме се, скупљао грађу за историју Дубровника (Фрањ. библ. F. 894, стр. 184), која се не налази само на наведеноме месту, него је веома расута; један део од Милишићевих рукописа доспео је, преко Гаја, у загребачку Универзитетску библиотеку (R. 3. 410); ја ово знам из расправе В. Дуката „Korespondencija Adama Alojzija Baričevića (Rad, 243, 1932, 159-61). Иначе има о Милишићу чак и један веома марљиво израђен биографско-библиографски покушај: Mitrović P., Dubrovački historik M. Milišić (Nastavni vjesnik, XVIII, 1910, 658-67); Митровићу је, наравно, утицај Јулинчев на Милишића био добро познат.

За дубину и ширину српске научне радозналости веома је поучно држање Јована Скерлића према раније похваљеноме чланку П. Коледића, где је поменут и Јулинчев утицај на Милишића или, како је Скерлић осетио, утицај источнога дела наше књижевности на западни. Њему су везе ове врсте биле усред срца. Скерлић је Јулинчев утицај одмах уклопио у серију сличних међусобних утицаја, како прави наученаци увек теже, и овако завршио своју веома занимљиву и за њега ласкаву белешку: „Било би од интереса изблиза испитати тај редак утицај једнога од наших источних писаца на наше западне писце.“ (J. C., Павле Јулинац у далматинској књижевности, — Српски књиж. гл., XIX, 1907, 879).

Што сам написао о Скерлићу, то важи, у правичној и пуној мери, и за Павла Поповића. Овај је — нека ми је допуштено овако рећи — учинио част утицају Јулинчева Краткога увода на Милишића на веома видан начин када га је унео у своју приступну академску беседу. Тамо можете ово читати: „Ужа српска књижевност почиње се наслањати на дубровачку, и Ђорђе Бранковић на почетку XVIII века служи се историјом Орбина. Нешто касније, дубровачка књижевност враћа учињени зајам, и Михо Милишић (1711—1798) пише историју словенских и босанских краљева по краткој историји Срба коју је 1765 написао Павле Јулинац.“ (Поповић П., Југословенска књижевност као целина, Глас, CIV, 1922, 24). Ја ове веома важне и мудре манифестације веома радо исписујем, све у вези с Јулинчевим Кратким уводом, и у нади да ће се оне исто тако радо и читати.

А где је било средиште, одакле се та тако жељно ишчекивана и толико својски прихваћена књига распарчавала? Мислим да се на ово питање може дати и занимљив, и поуздан одговор, који, уосталом, не би било претешко и наслутити. Кратки увод Павла Јулинца штампан је у Млецима, и оданде су га несумњиво и набављали Срби из западних страна, али језгра просвећених и просвете жељних Срба долазила је до њега преко Јулинчева града, Новога Сада. Ту је било главно складиште ове прве српске штампане историје. Просвећеној радозналости

и истрајној марљивости Васе Стајића имамо захвалити што знамо да је 1787 године било у Новоме Саду на продају 452 примерка Јулинчева Краткога увода. (С т а ј и ћ В., Прилог историји српскога књижарства, Гласник Истор. друштва, X, 1937, 438-41).

Заслуга је Васе Стајића и што се наше знање о Павлу Јулинцу и Јулинцима макло с мртве тачке, те што смо чак у могућности да се бар делимично снађемо у средини из које је поникао овај рани српски историчар. Стајић је мени саопштио своје исписе о Јулинцима из Патријарашко-митрополитског архива у Срем. Карловцима и из Градског архива у Новом Саду; ту презанимљиву грађу ја сам објавио, а Алекса Ивић ју је из других архива допунио; ја сам сачувао Стајићева писма где има помена о Јулинцима и поклонићу их архиву Матице српске: белешка у једном од тих писама води ме последњем одељку овога малога прилога о Павлу Јулинцу.

Да ли је и колико је Јулинаца остало у Русији? У каквом су они односу према Павлу Јулинцу? Ја сам своју чешће спомињану студију завршио речима да Јулинаца има у Бачкој Паланци, а што се оних у Русији тиче, то би се једино у руским архивима могао наћи поуздан одговор. Овако смо упућени на случајне вести, које не допуштају стварање јасне слике. Неспоменуте ипак не смеју остати. Ја сам из једне занимљиве преписке исписао вест о још једном Јулинцу у руској дипломатској служби. Да ли то значи да су се Јулинци држали Павлове струке? Кнез Никола Васојевић писао је 21 септембра 1841 сину Алтоману: „У Месини ја сам причинио велику радост христијанима восточног вјероисповједанија, посјетивши храм, . . . За тим посјетио сам једног нашег Србина, господина Јулинца, консула росијског, који двадесет година живећи покрај цркве восточне, још ни један пут није био у цркву своју.“ (Записи, XXIII, 1940, 361). Познато је, да је и Павле Јулинац раније заступао руске интересе у Италији. А Васа Стајић писао ми је да је после Првог светског рата доспео с руским избеглицама у познати руски корпус у Сарајеву и један Јулинац. Тај је или из раније знао или је овде дознао да су Јулинци из Бачке, те се потрудио до ње да ту потражи бар своје презимењаке и, можда, давнашње рођаке.

Тако се делићи нашега знања о Јулинцима простиру преко два века, с многим, истина, загонеткама, али и с низом чињеница веома важних колико за нашу културну историју, толико, и још више, за најистакнутијег члана те породице, Павла Јулинца. Када је Јован Скерлић писао своју историју српске књижевности XVIII в., онда се није могло ни слутити да ћемо се тако брзо и толико много обогатити знањем о Павлу Јулинцу и да ће његов Кратки увод постати много разумљивија и важнија књига него што је он смео и помислити. Нису тако многобројни примери у српској књижевности XVIII в. којима се напредак наше науке да тако убедљиво доказати као код Павла Јулинца. Али, на срећу, његов случај није ни усамљен.

Никола Радојчић

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ КАО АКАДЕМИК

I

До 1896 године Јован Јовановић Змај је већ написао многе своје песме, међу њима и „Ђулиће“ и „Ђулиће увеоке“. До те године он је прославио у Новом Саду двадесетпетогодишњицу свога рада и стекао реноме великог српског песника, па зато није нимало необично што га је и Српска краљевска академија изабрала за свога редовног члана.

Избор и рад у Академији овог нашег песника, који је тада имао 63 године, може се лепо пратити по архиви Академије.

Светислав Вуловић је још 1895 год. послао предлог да се Јован Јовановић Змај изабере за академика. Иако тај предлог није потписао само Вуловић, већ и неки други академици, може се закључити да он потиче од Вуловића, и по записницима са седница Академије и по рукопису којим је предлог писан. Интересантна је мотивација која се у њему наводи у прилог Змајевог избора. Вуловић је писао:

Српској академији наука

Поред српских великих песника Л. Мушицког, Симе Милутиновића, владике Његоша, Бранка и Ђуре Јакшића чини нам се да до данас може стати још само један — ма и као најмлађи и најмањи брат њихов — ... Јован Јовановић, прозвани Змај.

Од великих српских песника — великих према нама и осталим нашим величинама — данас је у животу само један. И тај један није члан Српске краљевске академије.

А у Срп. краљ. академији има и отсек за уметност.

За то ми потписани предлажемо, да Српска академија наука изабере сада за свога правога члана др-а Јована Јовановића, који већ скоро по века песмом својом слави, уздиже, весели, теши, раздрагава и мило забавља српски народ, чије песме воли и чита и старо и младо и који је, срећом још међу живима.

5 јануара 1895 г.
Београд

Свет. Вуловић, Мих. Валтровић, Јован М. Жујовић, Даворин Јенко, М. Ђ. Милићевић, Гл. Гершић, Др Јовановић.

Овај предлог је дошао у време када су либерали сачињавали мањину у Академији, па је и та околност отежавала Змајев избор. Змај је био песник средине у којој су капиталистички односи били развијенији него у Србији, али ипак не толико развијени да би кочили развитак производних снага. Песник класе која подржава такве друштвене односе морао је да напада у својим делима све оно што је кочило развој класе којој он припада, што се није подударало са идеологијом те класе. Зато је Змај био за све конзервативне друштвене слојеве свога доба слободоуман и заједљив песник који има песама и против водећих личности у Србији када оне нису поступале онако како је то конвенирало наступајућој буржоазији.

По свему овоме Змај је био близак либералима, али његов значај нису могли ни конзервативнији слојеви да негирају, јер је он у својим

песмама одразио потребе друштва у којем је живео и за тај одраз нашао одговарајући естетски облик. Због тога је стекао глас великог српског песника, а преко тога није могла олако да пређе ни Академија, као целина, ни конзервативци у њој. Неки од ових су и подржавали Змаја, али претседник Академије је настојао да осигура избор овог нашег песника и да тако докаже како Академија цени Змаја. У ту сврху је он и писао академицима Ватрославу Јагићу и Илариону Руварцу, који нису били у Београду, и тражио да писмено гласају. Руварца је у писму молио:

У Београду 4 јануара 1895

Драги Господине,

Ово дана има се изабрати један прави члан Академије.

Нас неколико овде сложили смо се да гласамо за Јована Јовановића Змаја.

Шта ви мислите? На кога ћете ви свој глас дати. Јавите ми то што можете пре!

С поздравом и поштовањем
вазда Ваш

М. Ђ. Милићевић

Иларион Руварац у свом одговору нема никаквих јачих разлога да оправда своју нетрпељивост према Змају. Јасно се из тога види да он Змаја није трпео једино стога што је Змај припадао класи која је била против интереса црквених феудалаца. Због тога је Иларион Руварац и послао Милићевићу свој одговор, пун личне нетрпељивости према Змају:

Гргетег, на Богојавленије
1895

Многопоштовани Господине,

Јероглифски написано име и презиме онога, који се има да изабере за члана Срп. академије једва сам могао да разаберем и доста сам се намучио док сам увидео да није разговор о двојици већ само о једном: Јовану Јовановићу-Змају.

Питате ме шта мислим и ком би ја дао глас? Но шта могу да мислим и како да гласам, кад не знам ни који су кандидати постављени.

У незнању и недоумици тој отворио сам еванђелије по Луци и у гл. I сх. 63 нашао сам одговор на питање ваше, који гласи „Іωаннъ бȣдетъ имя емȣ“ тј. Јован зваће се будући члан Академије и то Јован Јовановић, па гласали или били ви зањ или не били.

Змај је мој школски друг био у Бечу, те како је онда још био сметењак, такав је и данас и ја немарим за његово друштво и што је главно, рекао би да му је отац био Цинцарин — али је Киш-Јаношева мати била Српкиња и добра мајка и одранила га тако да је посто пјесник, српски пјесник и напрсник муза, — па ко да вам замери, ако се ви заузмете и гласате зањ?

Ја у том не могу имати гласа, јер нисам безпристрасан.

Примите срдачан поздрав од вашег
Илариона.

Ватрослав Јагић је на Милићевићево писмо одговорио сасвим друкчије, али и његов одговор потврђује да је у Академији постојала борба између политичких странака. Зато је Јагић расмотрио своја права која му по Закону Академије припадају и опрезно, али и оштро, одговорио:

Беч 6/18 јануара 1895
XIX/I Döblinger Hauptstr. 24

Многопоштовани господине и пријатељу!

...Ви говорите у писму, да ја имам чак право гласати. Како то? Неприсутан члан Академије може гласати само писмом. Зар не? А имам ли ја на то право? Из више поменутог члана Основног закона, како он говори само о бирању секретара, изводио бих још које како да имам право потписати „образложен предлог“ — али на писмено гласање даје чл. 17 Пословника право само правим члановима који су српски грађани, а мене, ако већ је воља Ваша да убројите у српске књижевнике (по најновијој мудрости као да не бисте смјели ни тога чинити, ако Вас није воља чути како ће Вас грдити наши мудри „щелкоперы“), а оно ипак не можете прозвати српским грађанином. Могу ли ја дакле против члана 17 Пословника, пошто сам истина „спречен лично доћи на скуп где се бира нови прави члан“, дати свој глас писмом „на председника Академије упућеним“, пошто мени фали онај важни податак „који су српски грађани“? Мени се чини да сам те привилегије лишен...

Ето Вам моја интерпретација, која на жалост говори против моје жеље, да помогнем, што бих од срца радо учинио, да буде изабран наш вриједни Змај за члана. Мислим да Вам не требам истом казивати, колико поштујем Змаја. То је наш већ давно први пјесник, којега нико млађи до сада није надмашио, којему је недавно једна позната критика учинила велику кривицу. Тим милије биће ми чути да је он изабран, о чему не би се могло ни двоумити, ако у Српској академији одлучују тријезни разлози, а не партијске страсти...

Срећна да Вам је Нова година.
Ваш

стари поштовалац и пријатељ
В. Јагић.

Међутим, Иларион Руварац није сасвим тачно прорекао Змајево проглашење за академика.

На скупу целокупне Академије, одржаном 10 јануара 1895 године, присутни „председник Димитрије Нешић, Љубомир Клерић, Сима Лозанић, Јован Жујовић, Светислав Вуловић, Стојан Новаковић, Јован Авакумовић, Стојан Бошковић, Јован Ристић, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Нићифор Дучић, Јован Мишковић, Др Милан Јовановић, Даворин Јенко и Милан Ђ. Милићевић“ нису изабрали Змаја за академика. Када се у другој тачки дневног реда прешло на избор нових академика, констатовано је да има два кандидата: Др Јован Јовановић Змај, за Академију уметности и Јован Драгашевић, за Академију природних наука. Међутим ниједан од ова два кандидата није изабран, јер нису имали потребан број гласова (за Змаја је гласало 10 академика, а против њега 7, док је за Јована Драгашевића гласало 6 академика, 10 против њега, а један се уздржао од гласања). Због овога је констатовано да ће се догодине други пут бирати.

Стога 1896 год. налазимо други предлог Вуловићев:

Српској краљевској академији наука

Потписани предлажемо за правога члана Срп. краљ. академије наука и уметности песника српског др-а Јована Јовановића Змаја, првога и најбољега српскога песника међу данас живим српским песницима.

4г јануара 1896
Београд

Свет. Н. Вуловић
Арх. Н. Дучић.

Предлог је овога пута врло кратак. У њему нема онолико епитета о Змају, већ се, доста категорички и, рекао бих, са мало разочарања што се пише већ други пут исти предлог, тражи Змајев избор.

Наш је песник сигурно знао да на прошлогодишњем скупу није био изабран, а вероватно је чуо и разна мишљења о поновном предлогу да се изабере за академика. Та су га мишљења, поред осталог, и навела да 4 фебруара 1896 год. посети Милана Ђ. Милићевића, који је о томе оставио ову забелешку у свом дневнику: „ . . . Увече ми долази др Јован Јовановић-Змај и каже: — „Мени је велика част што ме кандидују за члана Академије — али и ако бих био изабран, ја се никако не могу примити“. Узрока не каза; вели да их има много“.

На главном годишњем скупу Академије, одржаном 5 фебруара 1896 год., на коме су били чланови претседништва: Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Ковачевић, Михајло Валтровић, Јован М. Жујовић, Љубомир Стојановић и академици Љубомир Клерић, Сима Лозанић, Светислав Вуловић, Пера Ђорђевић, Јован Туроман, Јован Авакумовић, Стојан Бошковић, Глигорије Гершић, арх. Нићифор Дучић, генерал Јован Мишковић, Јован Ристић, Панта Срећковић, Даворин Јенко и Др Милан Јовановић, а на којем су „писмима и гласачким листићима“ учествовали академици: Др Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић, Милутин Гарашанин и Чедомиљ Мијатовић, дошло је до избора нових академика. На овом скупу гласано је за следеће кандидате, који су предложени у одређеном року пре скупа:

за академике

Др Николу Крстића за Академију друшт. наука; предлагач М. Ђ. Милићевић

Др Јована Јовановића-Змаја за Академију уметности; предлагач Св. Вуловић

Драгишу Милутиновића за Академију уметности; предлагач М. Валтровић

Алимпија Васиљевића за Академију филос. наука; предлагач Ј. Ристић

Владимира Јовановића за Академију друшт. наука; предлагач Ј. Ристић

Јована Драгашевића за Академију уметности; предлагач П. Срећковић

Јована Ђорђевића за Академију филос. наука; предлагач Ј. Туроман

за евентуалне кандидате за академике

Др Св. Радовановића за Академију природних наука; предлагач Ј. М. Жујовић

Др Ј. Цвијића за Академију друштв. наука; предлагач Ј. М. Жујовић.

Ова последња двојица су кандидована и за дописнике, опет по предлогу Ј. М. Жујовића.

Према Основном закону Српске краљевске академије било је потребно да на овом скупу неки од кандидата добије 16 гласова па да буде изабран, а скуп је решио да се за прву седморицу гласа појединачно и то трипут, ако у прва два гласања кандидат не добије потребан број гласова. Тако се прешло на гласање и ту се испољило да је Илларион Руварац добро пророковао. Приликом првог гласања ниједан кандидат није изабран, (за Јована Јовановића Змаја гласало је тада 14 академика, 6 против њега, а 3 листића су била „бела"), а после другог гласања проглашен је Јован Јовановић Змај изабраним јер су за њега гласали 16 академика, 5 против њега, а 2 листића била су „бела". Треће гласање није донело још једног академика и тако је изабран само наш познати песник за редовног, а др Јован Цвијић и Алфред Рамбо за дописне чланове Академије.

Ми сада не можемо знати како су сви појединци гласали, али знамо коме су дали своје гласове они академици који су били отсутни, а послали су писмено своје гласове.

Чедомиљ Мијатовић био је тада у Лондону и послао је 30 јануара 1896 год. оданде писмо у којем гласа да се за праве чланове изаберу: Др Никола Крстић, Јован Ђорђевић и Јован Јовановић-Змај.

Милутин Гарашанин није гласао за Јована Јовановића Змаја, а у свом писму није дао никакво образложење за ово.

Стојан Новаковић је гласао за Јована Јовановића Змаја, за Јована Ђорђевића и Др Николу Крстића.

Владан Ђорђевић такође није могао да присуствује скупу због тешког случаја болести у породици, како сам каже у писму претседнику Академије, и стога је писмено гласао за Др Јована Јовановића Змаја, за Др Николу Крстића и Драгишу С. Милутиновића.

Одмах сутрадан по гласању упутио је претседник Академије извештај о томе министру:

Господине Министре,

На основу чл. 26 Основнога закона С. к. академије част ми је известити Вас да је Академија на јучерашњем скупу своме изабрала г. Др. Ј. Јовановића Змаја за академика, а за дописнике г. Др Ј. Цвијића проф. Вел. Школе и г. А. Рамба, сенатора и проф. историје у Паризу.

Молим Вас, Господине Министре, да изволите примити уверење о моме одличном уважењу

6. фебруара 1896
Београд

Председник Академије
М. Ђ. Милићевић

Министар просвете и црквених послова није имао ништа да примети против овог избора и стога је Милан Ђ. Милићевић могао да на годишњем свечаном скупу 22 фебруара 1896 године објави избор Јована Јовановића Змаја за академика и да га о томе обавести следећим писмом:

Господине

Српска краљевска академија на свечаном годишњем скупу 22 фебруара о. г. изабрала Вас је за редовног члана.

Ја сматрам, поштовани господине, за врло пријатну дужност да Вас о томе известим.

У прилогу ·/. :/· шаљем Вам Закон и Пословник академијски.

Примите, поштовани господине, уверење о мом одличном поштовању.

Председник
М. Ђ. Милићевић

Тако је Јован Јовановић Змај изабран за академика. Требало је још да он одржи приступну академску беседу па да буду све формалности испуњене и да га од тога тренутка сматрају академиком. Змај је своју приступну академску беседу држао на Видовдан 15 јуна 1896 год. у присуству краља Александра и кнеза Николе I.

Свечани скуп Академије заказан је за 16 часова у дворани Народне скупштине која је била украшена ћилимовима и коју су сасвим испунили чланови владе, генерали, црквени великодостојници и угледни грађани. Сви су они поздравили Змаја као великог националног песника. Змај је у таквој атмосфери прочитао као академску приступну беседу своју песму „Краљевић Марко и Троглави Арапин“ која је штампана у „Годишњаку“ X за год. 1896 на стр. 74. Она је саслушана са задовољством, а сам аутор је у уводу објаснио аудиторијуму да због краткоће времена није могао „спремити нарочити састав за ову, тако сјајну седницу“, већ је довршио једну пре започету народну песму, коју је чуо у детињству.

После завршеног читања песме, претседник Академије је поздравио песника као човека који је прославио ослобођење Косова и који сада пева патриотске песме. Тако је, уз бурно одобравање присутних, проглашен Јован Јовановић Змај за академика. Он је већ на том свечаном скупу примио и диплому.

Његова приступна академска беседа и уводне речи уз њу нису били одмах предати Академији. Њих је Змај Јован Јовановић послао тек касније, 18 августа 1896 год., М. Ђ. Милићевићу, а овај је и песму и уводне речи послао секретару Академије да их овај стави где им „је место у записнику“. Змај је инсистирао да се ова његова песма ако се буде засебно штампала, никако не штампа без уводних речи, а Милан Ђ. Милићевић стога пише секретару да су и песма и уводне речи мали да се посебно штампају, већ да је боље ако се унесу у записник на одговарајуће место.

Цела процедура око проглашења Јована Јовановића Змаја за академика је тако завршена. Академија је добро учинила што је изабрала нашег песника за свога правога члана, али се из преписке у вези са

избором може закључити да је притом било и неодлучности и супротних мишљења. Вероватно је да су неки били против Змаја због његових политичких песама од којих су неке биле напад на друштвене односе у Србији.

II

Ово свечано проглашење новог академика изазвало је похвалне коментаре у новинама онога времена. „Бранково коло“ од 27 јуна 1896 године описује на три ступца ову свечану седницу Академије и износи све оно што је касније штампано у „Годишњаку“ Српске кр. академије за 1896 год.

Исто тако и „Дело“ (књ. IX-X) за 1896 год. бележи Змајево проглашење за академика.

Нема сумње да је ова почаст била признање Змају за његов рад. Стога он није одбио звање академика, већ је отада учествовао у раду Академије.

Још док није прочитао своју академску приступну беседу, Змај је већ био делегиран од стране Академије да присуствује сахрани претседника Матице српске, Милоша Димитријевића, на чему се Матица српска, 29 фебруара 1896, године захвалила Академији наука.

Змајев рад у Академији јасно се види следеће године по његовом проглашењу за академика. Већ 20 јануара 1897 године на скупу целокупне Академије изабран је Змај у одбор за пренос Вукових костију из Беча у Београд, а 27 јануара 1897 године изјавио је наш песник на седници претседништва Академије да има знатну збирку народних речи и да ће је радо уступити Лексикографском отсеку Академије.

Један дан раније, 26 јануара 1897 године, Змај је присуствовао главном годишњем скупу Академије на којем су бирани нови академици. Тада није нико од кандидата добио потребан број гласова да би био изабран. Вредело би знати за кога је Змај гласао, али то данас не можемо да установимо.

Те, 1897 године, Змај је био присутан на свечаном скупу Академије 22 фебруара, а био је и на скуповима Академије философских наука (9 фебруара), Академије философских наука и уметности (16 марта), Академије друштвених наука (9 јуна) и Академије уметности (20 октобра). Несумњиво је да је он узимао учешћа у дискусијама, нарочито онда када се расправљало о књижевним проблемима. Нажалост то није нигде забележено у архиви Академије наука.

За рад академика Змаја у 1898 години има нешто више података. На скупу целокупне Академије 13 априла 1898 године он је изабран за члана Одбора Мариновићеве задужбине. Додуше, Змај је већ 25 маја 1897 год. био присутан на седници тог Одбора коме је претседавао Пера П. Ђорђевић и у којем су као чланови били и Андра Николић, Љубомир Недић и Богдан Поповић, али прве вести о Змајевом раду у Одбору Мариновићеве задужбине имамо тек 8 априла 1898 године. Тада је Драг. Ј. Илић послао своју трагедију „Милош Обилић“ на конкурс за награду Мариновићеве задужбине. Ово је дело било, по речима аутора, „штампано у листу „Нади“ у почетку ове године. Није

отштампано". Илићеву трагедију је 21 маја 1898 године прочитао и Змај, али како је те године поднет на конкурс и „Горски цар" Светолика Ранковића и још „један спев у дијалозима", Одбор је решио да предложи Академији за награду Ранковићев роман и одредио је Богдана Поповића да о томе реферише. Међутим 22 јуна је претседништво Академије одбило предлог Одбора Мариновићеве задужбине са мотивацијом да је тај роман већ наградила Српска књижевна задруга. Одбор је због тога 23 јуна 1898 године послао претставку којом тражи да претседништво због овог сазове скуп целокупне Академије, јер су „одлуке Мариновићева Одбора пуноважне и извршне, те не подлеже касацији. . ." Поред тога три потписана члана Мариновићеве задужбине (међу њима и Змај), као чланови управе Српске књижевне задруге, знају да одређени хонорар томе писцу није издат као нека нарочита награда за одликовање од других писаца, нити је томе хонорару претходило какво надметање код Срп. књиж. задруге за дела те врсте; Ранковићу је Задругина управа издала хонорар онако исто, као и свима другим писцима, за чија дела откупљује право штампања. Међутим скуп целокупне Академије, на коме је био и Змај, одобрио је став претседништва и онда је у правила Мариновићеве задужбине унета формулација по којој су на конкурс те задужбине могла бити примљена само дотада нештампана дела. Тако је тада „Горски цар" остао ненаграђен.

Иначе, Змај је 9 фебруара 1898 године присуствовао и скуповима Академије друштвених наука и скупу претседништва Академије, а претседавао је скупу Академије природних наука доказујући тако да се његов домен интересовања ширио и на ово поље наука. Скупу Академије друштвених наука он је присуствовао и 22 јуна 1898 године.

Академик Змај је тако провео своју последњу годину у Београду, јер 1899 године он је већ у Загребу, али ни тамо није прекинуо везе са Академијом у Београду. Када је требало бирати нове академике, Змај је из Загреба послао писмено свој глас:

Славној кр. академији наука

у Београду

Позван сам, да са писменим гласањем учествујем у седници Академије, која ће се држати 4 фебруара ове године, и на којој ће се бирати секретари посебних Академија и три права а шест дописних чланова.

Част ми је јавити, да сам замолио садруга г. Перу П. Ђорђевића и опуномоћио га да на тој седници, при свима тим изборима и за мене гласа.

Али ако се, — што ми је тешко веровати, — тај начин мога гласања не би примио, у томе случају гласам овако и овим редом:

На г. Др Мих. В. Вујића за правога члана,
На г. Љубом. Јовановића за правога члана,
На г. Др Миленка Веснића за правога, евентуално за дописног члана,
На г. Др Милов. Ђ. Миловановића за дописног,
На г. Симу Матавуља за дописног, — и
На г. Драгишу С. Милутиновића за дописног.

Загреб 30. јануара 1899

Са одличним поштовањем
члан Академије
Др. Јов. Јовановић „Змај"

Змај је и прославу педесетогодишњице свога књижевног рада дочекао у Загребу, али је и тамо био топло поздрављен. У Загребу је изабран Одбор за Змајеву прославу, који је и Академији упутио позив у коме каже да наш дични песник борави стално у Загребу па су „овдашњи Срби и српска великошколска омладина рјешили, да овдје у Загребу приреде прославу, код које ће се Срби из свију крајева сабрати око свога пјесника, да му поздраве и прославе педесетогодишњицу књижевног рада". Одбор је решио да се прослава одржи 13 јуна 1899 године па „за прву а најугоднију своју дужност сматра... да славну Краљ. академију наука, која стоји на највишој тачци нашег културног живота, извјести о овој прослави и да учтиво позове високопоштованог госп. предсједника и чланове њене".

На полеђини позива је неко из претседништва Академије написао: „Да иду двојица г. Ст. Бошковић (или Ј. Мишковић) и г. П. Ђорђевић", али су на прославу у Загреб отишли Глигорије Гершић и Пера Ђорђевић.

Када су се делегати Српске академије после прославе вратили у Београд они су о прослави поднели Академији писмен извештај.

Змај Јован Јовановић је већ тада био зашао у године. Није због тога ни чудо што је морао да смањи своју делатност у Академији. Седмог фебруара 1900 године он је послао свој писмени глас на главни скуп Академије. Како Змај дуго времена није био у Београду, то је скуп целокупне Академије 3 априла 1900 године изабрао, уместо Змаја, новог члана Одбора Мариновићеве задужбине, Јована Туромана.

Ускоро је наш песник достигао седамдесету годину и доживео да тај датум прославе у Београду. У четвртак 27 новембра 1903 године у београдском Народном позоришту давао се у Змајеву част позоришни комад „У српској кући" од Бранислава Ђ. Нушића, у којем писац описује прославу Змајеве седамдесетогодишњице у једној српској кући, при којој деца рецитују Змајеве песме.

Своје последње гласање за нове академике Змај је обавио писмом које је послао главном годишњем скупу Академије 30 јануара 1904 године. Тада је изабран за академика Сима Матавуљ. Змај је вероватно гласао за Матавуља, књижевника који ће попунити његово место.

Када је 1 јуна 1904 године Змај умро, претседник Академије је телеграмом изјавио саучешће:

Г. Корнелију Јовановићу

Каменица-Срем

Српска краљ. академија узима учешћа у жалости за својим правим преминулим чланом Јованом Јовановићем Змајем.

Председник Академије
С. М. Лозанић

Скуп претседништва Академије је затим одлучио да на Змајеву сахрану иду Јован Туроман и С. Тодоровић. Они су били присутни погребу нашег песника којега су оплакали сви часописи, и од којег су се, између осталих, говорима опростили и Антоније Хаџић, Марко Вилић, Јован Храниловић и Јанко Веселиновић.

Нестало је тако академика Јована Јовановића Змаја. Његов наследник Симо Матавуљ написао му је некролог у XVIII „Годишњаку“ Академије наука за 1904 годину, а претседник Академије је на свечаном годишњем скупу 22 фебруара 1905 год. одао пошту Змају коме је Академија одала признање избором за академика и који је као такав развијао своју делатност и у Академији наука.

Драгољуб Новаков

ТРЕЋЕ ЛИЦЕ МНОЖИНЕ ПРЕЗЕНТА У ВОЈВОЂАНСКИМ ГОВОРИМА

1. Познато је у славистичкој науци да је облик трећег лица множине презента у словенским језицима уопште јако нестабилан и изврнут сваковрсним променама. Гласовни развитак је још у општесловенској епоси довео до тога да се сви остали облици презента нађу на једној линији, а 3 pl. praes. на другој. Например у српскохрватском књижевном језику имамо:

з о в-е-м
з о в-е-ш
з о в-е
з о в-е-м о
з о в-е-т е

са -е- као основинским завршетком, насупрот чему стоји 3 pl. з о в-у, са сасвим друкчијим завршетком.

Или:

в и д-и-м
в и д-и-ш
в и д-и
в и д-и-м о
в и д-и-т е

са основинским -и-, према чему имамо 3 pl. в и д-е, са крајњим -е.

И тако даље.

Нама је у овом тренутку споредно питање како је до тога подвајања дошло; на њега, уосталом, даје одговор упоредна индоевропска граматика; главно је да исте или сличне прилике имамо свуда на словенском терену. Тако налазимо, например, и у чешком језику budeš, bude, budeme — али 3 pl. budou; у пољском pieczesz, piecze, pieczemy — али piek у руском молишь, молит — али молят и сл.

Природно је било да сви словенски језици — који више, који мање — почну аналошки да мењају на различите начине овај облик, који је — тако — био унеколико аутономан у презентској парадигми. Тако се дâ објаснити чињеница што је у неким нашим говорима н о с е, в и д е замењено са н о с у, в и д у; или слично у књижевном словеначком старије vide, mole са vidijo, molijo других основа; тако је исто и у руским

дијалектима в и д я т, н о с л я т књижевнога језика замењено облицима в и д ю т, н о с ю т по аналогији према к о л е б л ю т итд. Разуме се да су и образовања глаголских основа одиграла своју улогу у овим процесима. Довољно је, уосталом, бацити поглед на Даничићеву И с т о р и ј у о б л и к а с р п с к о г и л и х р в а т с к о г ј е з и к а па видети какво шаренило постоји и у нашем језику у том погледу.

Као што се види, дакле, развитак овога лица презента у нашим говорима претставља даљу еволуцију једне тенденције која је у својим почецима још општесловенска.

У овоме чланку желим да се позабавим развитком облика 3 pl. praes. у нашим војвођанским говорима узетим као целина. То чиним углавном из два разлога.

Један од њих је тај што сам вршећи испитивања многих војвођанских говора[1] имао прилике добро да се упознам и са овим питањем у њима. Та моја испитивања, као и ранија испитивања других дијалектолога, показала су да су прилике 3 pl. praes. у Војводини прилично компликоване, да се никако не своде само на замену обликâ п е в а ј у, т р е с у итд. облицима п е в а д у, т р е с е д у итд.

Други разлог је: што баш облик 3 pl. praes. н и ј е доживео и с т у судбину у целој Војводини, него се — на основу његових измењивања или неизмењивања — војвођански говори распадају на неколико група (углавном на четири групе, као што ће се из мојег излагања видети). Према томе је овај облик, у заједници са неким другим цртама, наравно, важан и за одређивање односа једних војвођанских говора према другима.

На основу реченога, дакле, мој је задатак овде, прво, да покажем шаренило наставака за 3 pl. praes. у Војводини, и, друго, да на основу њихове различите употребе изведем класификацију војвођанских говора у овоме правцу.

Али пре него што пређем конкретно на питање појединих наставака и различитих говорних типова, — морам да учиним две напомене.

Једна је: да код појединих наставака није толико проблем генезе њихове — она је већином јасна — нити географског порекла — које је понекад тешко утврдити из објективних разлога — колико је проблем у з а ј а м н о г о д н о с а п о ј е д и н и х н а с т а в а к а у п о ј е д и н и м г о в о р и м а. Или, другим речима, за питање стварних лингвистичких односа у Војводини много је важније утврдити, рецимо, да уз п е в а д у, н о с и д у постоје и други облици овога лица (негде п е в а ј у, н о с е, негде п е в у, н о с у и сл.) — неголи протумачити како се наставак -д у раширио код свих глагола у војвођанским говорима, иако, разуме се, ни ово друго не треба занемарити.

Друга је напомена — да се екавски и икавски говори морају посматрати у вези, због тога што је та веза њихова — стварност, и општа и лингвистичка. Па ћемо видети, например, да у извесним правцима екавски говори у Бачкој стоје по развитку овога облика ближе икавским буњевачким говорима неголи екавским говорима у Банату. И томе слично.

2. Да пређем, после ових уводних напомена, на излагање тих прилика у Војводини.

Само у једноме правцу се сви војвођански говори потпуно слажу међу собом: стари завршетак **-у** (од **-ѫ**) сачували су у принципу и екавци у Бачкој, Банату и Срему и Буњевци и Шокци — у оним случајевима где пред њим непосредно стоји основински сугласник: т р е с-у, о р-у итд. То је, уосталом, сасвим природно: у овом положају разлози за промену су најмањи (исп. исто и у осталим слов. језицима). То значи да глаголи I, II, III, IV и V Белићеве врсте[2] чувају старо стање.

Према томе имамо код екаваца[3]:
У Бачкој:

> с е к у, б у д н у (Пачир), о д н е с у, к у п у ј у (Александрово), и д у, д о ђ у (Мартонош), п о л и ј у, в и ч у (Мол), з о в у, б и д н у, м е љ у (Стапар), к р е н у, д а ј у, в е ж у (Сивац), з е б у, п и ј у (Дероње), з а п л е ћ у, з а к о љ у (Силбаш), п а с у, в е ј у (Бегеч), к а ж у, с м е ј у с е (Равно), о т м у, о к р е ћ у, г л а д у ј у (Турија), и ш т у, с е ј у, у б и ј у (Госпођинце), з а п н у, к л е п е ћ у (Чуруг) итд.

Затим то исто код екаваца у Банату:

> в и ч у, у н е с у, п о к и с н у, н а н и ж у (Срп. Крстур), д о в е д у, и д у, з а г р е б у, п р е к у ј у (= прикују), н а м а ж у, с а м е љ у (Севкерин), з о в у, т у к у, п о ч н у, л а ј у (Иланча), п р е с е к у, о т и д н у, б и ј у, п р е в р ћ у (Долово);

исто бележи и проф. Б. М и л е т и ћ за севернобанатску кикиндску групу:

> м о г у, б е р у, п љ у н у и сл.[4]

Такви су и примери из сремских екавских група (бар што се тиче српских насеља):

> т у к у с е, о д н е с у, и д у, о т м у, у п л е т у ј е, с и ј у (= сеју), н а п и ј у, р а д у ј у, с л и к у ј у (= фотографишу), з а т е ж у (Чалма), п е р у, и д у, м е т у (= метну), н а с п у, у з м у, ч е ш у, в е ј у, и с п и т у ј у, в и ч у, к а ж у (Ст. Бановци).

Како се види из ових примера — а њима бих из својих бележака могао додати још стотине и хиљаде —, никако се не може рећи да је нови завршетак **-ду** истиснуо старо **-у** код екаваца.

Такође имамо и код Буњеваца:

> п а с у, у п л е т у, п р и о б у к у с е, и ћ у (= иду), о р у, о с т а н у, м е т н у, п о с и ј у, ш и ј у, н е у м и ј у с е, с в е ж у (Биоково), о д у, и ћ у (= иду), с и д н у (= седну), с и к у (= секу), т у к у, п о т у к у, о д н е с у, и з н е с у, о з е б у, и с и ј у (= просеју), в е ж у (Чонопља).

Најзад, и код Шокаца у Бачком Моноштору имамо, наравно, овакве облике:

буду, ићу, заурлију, пцују, зимују, зивљу, узимљу.

3. Али се подударања војвођанских говора овим и исцрпљују. За све остале завршетке 3 pl. praes. у Војводини има се речи да се своде на само неке говорне групе.

Још је релативно најраспрострањенији од њих познати завршетак -ду, који се јавља код свих глаголских основа: он је заједнички екавцима и једном делу икаваца — Буњевцима; код Шокаца га (бар бачких) не налазимо.

Имамо код бачких екаваца — да наведем и овде нешто примера:

држиду (Пачир), стрпаду (Александрово), зоведу (Мартонош), почупаду (Мол), долазиду (Сомбор), споразумеду се (Стапар), учиду (Сивац), вршеду (Дероње), венчаду (Силбаш), окречиду (Бегеч), косиду (Турија), крјаду (= крхају, ломе; Госпођинце), окређеду (Чуруг), нађеду (Шајкаш).

Затим у Банату:

убиједу, певаду, купаду (Срп. Крстур), убиједу, намешћаду, упалиду (Севкерин), узмеду, бегаду, затвараду (Иланча), умреду, доцеду (= дођу), пушћаду, јуриду (Долово).

И овде за кикиндску говорну групу Милетић (l. c.) наводи:

можеду, свађаду, молиду итд.

Даље код сремских Срба:

ткаду, пуцаду, мотаду, отераду, сиграду, угасиду (Чалма), вичеду, пишеду, упаднеду, ливаду (= лију), прекуједу (= прикују), окречиду (Ст. Бановци) итд.

Овде се са њима, као што сам рекао, слажу бачки Буњевци (узео сам једну североисточну и једну југозападну тачку):

мотаду, смиду (= смеју), раздилиду (Бикове), почмеду (= почну), куједу, добиједу, пуштиду, видиду, говориду (Чонопља).

Али, као што се из напред наведених примера види, завршетак -ду није успео да истисне стари завршетак -у.

За завршетак -ду се може рећи да је код екаваца знатно чешћи него код Буњеваца; у буњевачком говору Чонопље нашао сам га у извесној мери; у говору Бикова знатно мање. То, мислим, већ јасно говори и о жаришту његовом: о томе да је поникао код екаваца, па се од њих раширио и код Буњеваца, не добивајући, међутим, нарочите размере[5]; до Шокаца — и географски и лингвистички изолованијих — он није допро.

Што се генезе овог облика тиче, она је јасна: -д у се код типова п е в а д у, н о с и д у, и д е д у и сл. добило одвајањем крајњега **-д-у** од атематских глагола чија се основа завршавала на **-д-**. Имали смо општеслов.:

* д а д-м = д а-м
* д а д-м о = д а-м о
д а д-у = д а-д у.

То исто важи и за ј е м, ј е ш, ј е м о, ј е д у[6].

После извршених гласовних промена (* **дм** = **м**) нова интерпретација језичког осећања издвојила је у 3 pl. praes. не више **-у** него цело -д у као наставак. Лабилност која је уопште у овоме лицу владала претстављала је повољан терен за ширење врло маркантнога -д у, и оно се и почело ширити. То, уосталом, никако није случај само са војвођанским говорима; има овога завршетка и у неким другим нашим удаљеним говорима. Тако се -д у јавља у икавским штокавским говорима јужне Истре, које сам такође испитивао. У њима имамо не само:

с п и д у (= спавају), у м и д у (= умеју), к а н т а д у (= певају) и сл.,

него (у неким говорима) и преношење елемента **-д-** и у 3 sg.:

о н с п и д е, ж е л и д е, у м и д е, к а н т а д е итд.

Исто такво -д у познају и неки наши чакавски говори. Тако на пр. на Хвару М. Х р а с т е бележи:

s t r i ž e d u, k r i j e d u, n a č m e d u, g i n e d u, s t e g n e d u, l e t i d u итд.[7]

Па и изван српскохрватског језика налазимо **-д-** проширено у овоме наставку. Тако у белокрањским словеначким говорима имамо: z n a d o, č e d o итд.[8] (= војвођанском з н а д у, ћ е д у).

4. Прелазим сада на остале завршетке 3 pl. praes. Њих ћу прегледати по говорним групама, онако како то захтева стање на терену.

I г р у п а. Њу чине б а ч к и и с р е м с к и е к а в с к и г о в о р и. За њих је карактеристично двоје.

Прво, они добро чувају у VII и VIII Бел. вр. завршетак **-е** (од старог **-ѧ**). Навешћу известан број примера, пошто се то иначе не подразумева (в. ниже).

Из Бачке:

н а и л а з е, р а д е, в о д е, с а р а н е; с т о ј е (Пачир), у р а д е, п о г о д е, п а з е, п о к о с е, д в о р е, г о в о р е; д р ж е, б о ј е (Александрово); м р з е, н о с е, з у ј е[9] (Мартонош), н а с а д е, п о ч и с т е, п р а в е, с к у п е с е, п а т е, г л е д е (Мол), ж и в е, г л е д е, и з л а з е, в е л е, р а д е, в и д е, г њ а в е; б е ж е, ш т а з (= се) б о ј е (Стапар), с е д е, д е л е, у т о в а р е, в е с е л е с е, и з б а ц е; б е ж е, с т о ј е (Сивац), д о л а з е, к у п е, н о с е, п о н и ш т е, к в а р е, г њ е ч е; б е ж е, т р ч е, л е ж е, з а с п е (Дероње), н е т у б е (= не памте), в р е-

де, мрсе, жале, купе, покупе, запале, помире се; држе, трче, беже (Силбаш), изгубе, приваре (= преваре), окрече, скупе се, оглобе, журе; стоје, трче (Бегеч), преводе, науче, седе, наруче, ложе; стоје (Турија), закључе, сврше, загњуре, плоде се, прете; изброје[10], стоје, беже, држе (Госпођинце), отворе, панте (= памте), пазе, суме (= науме), деле; држе, беже, трче (Чуруг), поставе, грабе, купе, јаве, уче (Шајкаш)[11].

Из Срема:

скупе се, даве, одлазе, прелазе, пазаре, прегазе, заилазе, пусте, долазе; трче, држе се (Чалма), испросе, веселе се, учине, износе, прате, наваде, диване; држе (Ст. Бановци).

Као што се види, и овде имамо паралелну употребу носе || носиду беже || бежиду, исто онако као што и у осталим основинским типовима имамо напоредо тресу || треседу итд.

Облици 3 pl. praes. као носу, молу; бежу, трчу — нису познати ни бачким ни сремским екавцима; о неким привидним отступањима од овога правила биће речи ниже. Према томе се код екаваца у Бачкој и Срему старо **-у** (од **-ѫ**) налази на својем старом месту, не ширећи се на рачун **-е** (од **-ѧ**); уколико се не јави тип виде итд., он је потиснут иновацијом видиду; али се никад не јавља *виду.

Друга црта карактеристична за говоре бачких и сремских екаваца јесте одлично чување крајњега -ају у 3 pl. praes. VI Б. врсте. И њу треба нарочито подвући, јер она није особина свих војвођанских говора.

У Бачкој имамо:

знају (Пачир), немају, пуцају, чувају, терају, брзају, бацају (Александрово), свирају, чекају се, питају, ткају, вежбају (Мартонош), вијају, оправљају (= оправљају), шопају, бирају, окупају, ћаскају (Мол), ругају, причају, окужавају (= оговарају, клеветају), боцкају (Стапар), мешају, уплаћивају, не пуштају, привараjу (од преварају; варају; Сивац), имају, цањкају (од санкају; „возе на колима (успште)“; Деронье), кувају, вечерају, добивају, остављају (= остављају), играју, примају (Силбаш), пуштају, чувају, шетају, распитивају, дарибају, дочекивају (Бегеч), истресају, гласају, дариваjу, немају (Турија), изгрувају, спровађају, поливају, занављају се, чувају, сиграју се (Госпођинце), венчају се, пружају, бацају, требају, плаћају (Шајкаш).

И у Срему:

вијају се, мењају, смиривају, састају се, играју, узимају, измешају, исмејавају (Чалма), спутају (= вежу), гурају, умивају, разговарају, поседају, скидају, поређају, ваљају (Ст. Бановци) итд.

Али се мора признати да има трагова некадашње употребе наставка -а у м. -а ј у. С једне стране, у неким бачким говорима сам бележио остатке gerund. praes. без **-ј-**: с т а ј а у ћ и, п е в а у ћ и (у Госпођинцима, у Сивцу); са друге стране, код два-три говорна претставника сам чуо неколико примера 3 pl. praes. на -а у (у Госпођинцима у б и ј а у, у Турији в а т а у, з н а у). Па ипак, данас је у Бачкој и Срему нормално једино -а ј у, никако -а у[12].

Што се тиче завршетка -е ј у (од **ѣjy**) — он је ишчезао (о томе ће такође бити речи ниже).

И овде, наравно, имамо напоредну употребу ч у в а ј у || ч у в а д у итд.; али се никад не шири **-у** на штету -а ј у (дакле не само никад ч у в а у, него ни ч у в у).

То је што се тиче бачког екавског говора и говора сремских Срба.

5. II г р у п у чине б а н а т с к и говори, сви колико их има.

Насупрот Срему и екавској Бачкој, Банат не чува **-е** од старог **ѧ**, а углавном ни **-ајy** у VI Б. в. Него су прилике у Банату овакве.

Што се тиче **-е** (= **-ѧ**), ситуација је проста: оно је доследно замењено са **-у** осталих врста (уколико се не јавља **-ду**):

м е с у, б а н ч у (Срп. Крстур), у в а т у, г а з у, с е д у, з а н о с у, п о к в а р у, н а м е с т у, к а н у, н а у ч у, в о д у, г о ј у; д р ж у (Севкерин), р а з г а з у, н а с а д у, б а ц у, п л а ш у с е, т л а ч у, п р а ш у, о б о р у, т у ж у, н а г р д у; ћ у т у (Иланча), п р о в е с е л у и п р о ч а с т у, и з љ у б у с е, з у ј у, л о ж у, н е п л а т у, з а ј т у (од з а х и т е; „захвате“), с а р а н у г а; л е ж у, д р ж у (Долово).

То потврђује за северни Банат и Милетићев материјал (l. c.):

м о л у, итд.

Уколико у Банату и нађемо -е у овим типовима, оно се или има приписати утицају књижевног језика или је донето индивидуално преко Тисе из Бачке или Срема.

Тако ову црту, коју помиње М. М о с к о в љ е в и ћ у својој Д и ј а л е к т о л о ш к о ј к а р т и[13], сада можемо локализовати у Банат.

Сложеније је питање завршетка -а ј у у VI Б. в. Место њега као нормалну иновацију налазимо **-у** пренето из осталих основинских типова:

слушу, коринђу (од коринђају), купу (= купају), не зну (Срп. Крстур), теру, преказиву (од приказивају; „приказују“), певу и лудиру, упозну (Севкерин), бегу, ископу, не узиму, игру, руковеду, растеру, закопу, доду (= додају), пушћу, дорашћиву и сл. (Иланча).

Овај облик потврђују и други дијалектолози: за кикиндску групу Милетић (l. c.); за крајњи југоисток (Ковин—Алибунар—Вршац—румунска граница) М. Московљевић, који тамо бележи:

игру, пуцу, читу, куцу и др.[14]

Али су овде прилике компликоване утолико што поред нормалнога **-у** или -а д у налазимо још двоје: -а у и -а ј у.

Што се првога тиче, ја га у Банату нисам чуо, а не помиње га ни Б. Милетић у поменутом раду; али га — за Банат уопште — бележи М. Московљевић[15], а из југоисточног Баната он посебно наводи примере:

играу, певау, растерау[16].

Биће, дакле, да је и Банат некада познавао -а у у већој мери, па га доцније већином изгубио, истина не толико радикално као Бачка (и Срем).

Што се тиче завршетка -а ј у, мора се рећи (иако Милетић то не помиње) да је и он у извесној мери познат. Моји су примери из јужног Баната:

сиграју с, ноћивају, причају, питају, играју, певају, гледају, бацају, ручају, терају, плаћају (Севкерин), причају, терају се (Иланча), фарбају, примају, играју, лупају, певају (Долово).

Али је -а ј у ретко; због тога мислим или да је импорт из књижевног језика или да је почело да продире из суседних говора (из Срема и Бачке или можда из северне Србије). А могућно је, уосталом, да је у питању и једно и друго.

Неколико напомена о најспецифичнијем банатском завршетку: о -а у. Овакав завршетак није нарочито редак у српскохрватским говорима. Њега налазимо, например, у Црној Гори. Тако у источној Црној Гори имамо: читау, свирау, чекау итд.[17] Тако исто у јужној Србији (око Врања) имамо: терау, сипау, и даље, са променом -а у = -а в: фаћав, чекав, пуцав итд.[18] Па онда у шокачким говорима у Славонији: otimau, rugau, slušau[19]. И тако даље. Међутим није јасно зашто у положају **а** + **у** имамо губљење сугласника **ј**, као што то истиче и проф. М. Стевановић (l. c.); али је тешко узимати овде да је то губљење гласовног карактера.

Иначе је тип носу м. носе итд. толико обичан у нашим говорима, да чак није ни потребно на овом месту наводити за њега паралеле.

Толико о 3 pl. praes. у Банату.

6. Прелазим сада на Ш групу, на бачке буњевачке говоре. Они по своме фактичком стању — али не и по генези појединих варијаната — стоје на средини између западних (бачко-сремских) и источних (банатских) екавских говора. Осим тога имају и једну врло специфичну иновацију.

Буњевачки се говори слажу са бачким екавским и сремским у два правца. Прво, они делимично чувају у VII и VIII Б. в. **-е** незамењено (тј. уколико немају -д у); друго, одлично чувају **-j-** у завршетку -а ј у. Да наведем и овде примере и за једно и за друго.

За **-е** имамо овакве примере:

подиле, муче, праве. уче, утове га, угазе, лете, осуше, товаре, скупе се. моле га, чисте, сиде; држе (Биково), не траже, саде, мисле, пате, не гњаве. живе, масте, купе, грабе, заносе кад диване; биже (= беже), држе (Чонопља).

За завршетак -а ј у такође имамо:

ливају (= лију), засивају (= засејавају), поцркају, затвораjу (= затварају), избацају, изнешивају (= износе), пуштају, притресају, дописивају, шећерају, начимају (= почињу), шетају (Биково), устирају, почимају, миња ју, побацају, зидају. покривају, спавају, не пуштају итд. (Чонопља).

Напротив, буњевачки се говори слажу са банатскима — а разликују од бачких и сремских по томе што у VII и VIII Б. в. поред очуваних облика на **-е** (и -и д у) имају и нове облике на **-у**:

раду, не виду, носу, прилазу, дивану, тужу, обису (= обесе), фалу (= хвале), оставу, ожену, гњаву, приму, журу. расрду, купу, грду, примисту, личу (= лече), научу; издржу, стоју, лежу (Биково), рану се (= хране...), скупу се, прату, не товару, сиду (= седе), не вриду (= не вреде), саду, сузу очи, пушту, не дилу, возу; стоју, држу (Чонопља) итд.

Али у једном делу буњевачких говора налазимо и једну специфично буњевачку (са војвођанског гледишта) иновацију: замену крајњега -у у завршетку **-а** ј у новим **-е**: дакле -а је. Тако поред -а ј у (и -а д у) на Бикову бележимо и овај завршетак:

дотираваје, снабдиваје, причаје, сиграје се, мораје, осуђиваје, скуваје, рачунаје, отпуштаје, ћушкаје, рађаје, штрикаје, убијаје. пуцаје, прочитаје. мишаје, чекаје, лупаје итд.

Као што се види, интервокално **-j-** се и овде добро чува.

Међутим је ова црта ограничена само на једну зону око Суботице; у Чонопљи овакве облике нисам чуо. И С. Г е о р г и ј е в и ћ[20] констатује да је ова иновација позната само једном делу буњевачких говора; по Георгијевићевом излагању излази да буњевачким говорима на мађарској територији такође није познат завршетак **-а ј е**.

Ја не мислим овде улазити чак у индоевропску перспективу овога наставка; али морам истаћи да га има и у другим српскохрватским говорима, а такође и изван нашег језика.

Тако имамо овај наставак у славонским (али не у бачким) шокачким говорима, напр.: p o v a t a j e, o t p u š ć a j e, z n a j e и сл.[21]

Ван нашег језика налазимо га, још шире употребљен, у горњолужичком језику,: z n a j a, m a j a, l u b u j a; s y j a итд.[22]; **-а** је тамо замена назала **-ѧ-**

7. Најзад, IV г р у п а је бачка ш о к а ч к а (за Срем немам података). Бачки Шокци имају врло једноставну ситуацију: њихов једини наставак, управо завршетак, 3 pl. praes. је **-у** код свих глагола. Тако они имају **-у** не само на староме месту (б у д у, у з и м љ у итд.) него и на месту где је некада било **-е** и **-а ј у** (моји су примери из Б. Моноштора).

Дакле:

с а д у, г о в о р у, г р д у, д о л а з у, р а д у, о т и л а з у, л е т у, и с п и т и в у, б у н у с е, у в а т у, п о к у п у, т р а ж у, с л у ж у, н о с у; л е ж у, б и ж у (= беже), т р ч у итд.;

н е д о з в о љ а в у, п р и ч у, н е м у, о т с в и р у, с п а в у, и м у, н е з н у, т и р у (= терају), п у ц у, г р у в у, н е в а љ у, п и т у итд.

Уколико нађемо код њих **-е** или **-а ј у** место **-у** — то је инфилтрат са стране (од екаваца или Буњеваца); уколико нађемо **-д у**, опет је унето ad hoc. Тако се Шокци углавном слажу са б а н а т с к и м говорима, само су од њих у ширењу завршетка **-у** још радикалнији; али генетске везе између шокачких прилика, са једне стране, и банатских, са друге, зацело нема. О томе ћу још говорити.

8. Да бих дао још потпунију слику о овим војвођанским приликама, морам се позабавити и неким другим појавама које су са свим овим у вези.

Има неколико глагола који на први поглед противрече ономе што је изнето о завршетку **-е** и **-а ј у** у бачко-сремској групи. Ја сам рекао да ова говорна група чува своје **-е** на староме месту врло доследно (н о с е итд.); међутим и у њој, а не само код Банаћана и Шокаца, налазимо увек само в о л у, б о л у, г о р у и сл., а никад в о л е, б о л е, г о р е и сл. У питању је овде промена основинског типа: стари однос в о л ѣ ти: в о л и м, в и д ѣ т и: в и д и м ликвидиран је у војвођанским говорима, али ликвидиран на два начина. Једни глаголи овога типа уопштили су основинско **-и-** из презентске основе и у инфинитивној, па дакле имамо: в и д и т и, с е д и т и, ж е л и т и, м р з и т и

итд.[23] Други глаголи — једна мања група — пошли су супротним путем: они су -е- од - - из инфинитивне основе пренели и у презент: волем, боле, горе и сл.; волим, боли итд., уколико се и чује, нанос је из књижевног језика.

Према томе смо код ових последњих глагола добили у свим лицима једнине и у 1. и 2. множине напр.:

волем, волеш, воле, волемо, волете,

тојест тачно као:

тресем, тресеш, тресе, тресемо, тресете

Природно је било да и у 3 pl. према тресу и сл. добијемо и волу, болу, гору. У буњевачком говору, где је замена ѣ -а икавска, овога процеса није било (тојест остало је не само видит: видим, мрзит: мрзим итд., — него и волит: волим, болит: боли, горит: гори итд.[24] Бачко-сремске екавске прилике, узгред буди речено, нарочито кад се упореде са буњевачкима, јасно показују да видити, мрзити итд. код екаваца није никакав „икавизам“ (јер остаје болети, горети).

На сличан начин, тојест променом основинског типа, ишчезао је код бачких и сремских екаваца тип умѣти: умѣм. Он је, истина, имао-ѣ- у обе основе, и инфинитивној и презентској, и то -ѣ- је нормално замењено са -е-: умети: умем итд. Али смо и овде у презенту добили:

умем, умеш, уме, умемо, умете
доспем, доспеш, доспе, доспемо, доспете
разумем, разумеш, разуме, разумемо, разумете

итд., опет као:

тресем, тресеш итд.

Зато се и код овога типа према тресу итд. појавило ново 3 pl. praes. разуму, уму, не смý[25], доспу, приспу итд. (данас никако више *разумеју, *умеју[26]. Тамо где није било таквога односа, тојест где је -j- остало кроз целу основу (сеју, веју итд. према сејемо, сејете; вејемо, вејете итд.) — сачувано је цело -еју (управо овде и неки екавски говори имају -ију добивено гласовно: сију, смију се, вију[27].

Као што се види, дакле, типови 3 pl. praes. болу, гору, волу и уму, разуму, доспу итд. не противрече никако ономе општем бачко-сремском правилу о томе да 3 pl. praes. чува старе завршетке уколико се не јави иновација -ду.

9. Требало би још овде проговорити и о употреби веларних сугласника **к, г,** (и **х**) испред наставка **-у.**

Сугласници **-к-** и **-г-** се код екаваца углавном добро чувају, не замењују се са **-ч-**, **-ж-**. Дакле:

Код бачких екаваца:

секу (Пачир), вуку, потуку (Александрово), туку (Мол), отсеку (Сомбор), отеку, туку (Сивац), обуку, развуку, одвуку (Дероње), потуку се (Силбаш), вуку, могу (Бегеч), вуку (Турија), испеку, потуку, не могу, стригу (Госпођинце), пеку, секу, одвуку (Чуруг), исеку, могу (Шајкаш) итд.

Код Банаћана:

увуку, утеку, туку (Севкерин), вуку, туку (Иланча), отсеку, пресеку (Долово);

исп. код Милетића (l. c.) у сев. Банату такође

могу.

Код сремских Срба:

свуку, туку се (Чалма), вуку, туку (Ст. Бановци).

Једино у Банату као да се постепено развија тенденција да се у 3 pl. унесе **-ч-**, **-ж-** из осталих лица.

Код Буњеваца имамо, међутим, колебање: напоредну употребу **-к-** ‖ **-ч-**, **-г-** ‖ **-ж-**:

пеку, вуку, довуку, туку, туку се, обуку, приобуку се, не могу, стригу (Биково), пеку, потуку, одвуку (Чонопља)

поред:

обучу се (Биково), стрижу (Суботица), печу, тучу, отсичу, можу, поможу (Чонопља)[28].

Најзад, Шокци овде имају спроведено **-ч-**, **-ж-**:

вучу, увучу, можу,

а вероватно су на том принципу и према вољим, мољим спровели **-љ-** и у вољу, мољу (наместо *волу, *молу од воле, моле).

Међутим је глагол вређи ‖ врћи (и вршити) спровео свуда у 3 pl. praes. **-ш-** место старога **-х-**: вршу у свим поменутим местима. То је сасвим природно: **х** се у војвођанским говорима поодавно изгубило, па се од старога врху морало добити *вру или *врву (исп. на врву = на врху, напр. у Госпођинцима, у Чонопљи). Облици *вру, *врву јако би се разликовали од осталих лица, где свуда стоји **-ш-**: вршем, вршеш итд. Зато се и овде према пишем, пишеш итд. добило вршу које се поклапа са пишу, чешу и сл.

10. Остало би нам, дакле, да извршимо рекапитулацију, и ја мислим да ће једна табела најбоље сажети ове компликоване војвођанске прилике.

Имамо на војвођанском терену овакве типове:

I	II	III	IV
екавски бачко-сремски	банатски	буњевачки	шокачки (икавски)
виде	виду	виде, виду	виду
певају	певу, певау	пивају, пиваје	пиву
треседу	треседу	треседу	—

Према томе се на западу (и делом северу) и на истоку пружају два појаса која показују иновације: на западу шокачки говори (а делом и буњевачки); на истоку банатски говори. Између њих стоји екавски бачко-сремски појас, који је сачувао највише старине (виде, певају; једина иновација код њега је завршетак -ду).

Није лако рећи како су сви ови типови настали, због тога, као што сам већ говорио, што су сви ови наставци познати и иначе српскохрватским говорима, па су могли бити и уношени из њих у војвођанске говоре.

Што се тиче иновација, за -ду је јасно да је оно у Војводини екавско, а никако икавско. То сигурно показује и начин ширења овога наставка (исп. напред, тач. 3) и чињеница да је он познат и у северној Србији, у говорима околине Београда (например у Жаркову: мислиду, рачунаду и сл.).

За тип виду м. виде, који је заједнички екстремним западним и источним говорима (Шокци и Банат), није вероватно да је истога порекла и на западу и на истоку. И то због тога што је код Шокаца он, очигледно, славонског порекла: познат је славонском посавском говору, са којим су бачки шокачки говори у тесној вези: напр. у Славонији: gledu, iskvaru, pravu, bojuse и сл.[29]. У Банат су, напротив, облици типа виду морали бити донети из северне Србије (само података у литератури до данас немамо); а могли су просто настати и на самом банатском терену. То је врло тешко прецизније одлучити. Истина, буњевачки говори у извесној мери чине мост између Баната, с једне стране, и шокачког појаса, са друге; али је тешко узети да би се буњевачки утицај могао распростреги чак до јужног Баната а да не захвати нимало бачке екавске говоре. Буњевци су, уосталом, свој тип виду, боју се врло лако могли донети из своје старе постојбине или примити од других икаваца, па га почети, у додиру са бачким екавцима, постепено напуштати у корист типа виде (отуда код њих данас напоредо типови виду и виде), исто онако као што су од њих примили и тип треседу. Контакт са Шокцима, међутим, свакако потпомаже ма и делимично чување типа виду.

Што се тиче банатскога типа певау, он претставља, наравно, иновацију, али иновацију доста стару, која је некада морала бити заједничка банатским и бачким (и сремским) говорима (исп. у Бачкој стајаући и друге поменуте трагове тога типа). Доцније су у Бачкој и Срему новим уношењем облици типа певау потиснути облицима типа певају; а уношење је свакако извршено из северозападне Ср-

бије, где поред осталих имамо и Вуков говор, који познаје само варијанту са очуваним -**ј**- (бар судећи по нашем књижевном језику).

Најзад, специфично буњевачки завршетак -а ј е (п и в а ј е и сл.) — добили су Буњевци негде на своме путу из старе постојбине у данашњу. И добили су га зацело од других икаваца: шокачком посавском говору, бар делимично, такође је познат овај облик, док га северни Буњевци немају (исп. напред); а ни код далматинских Буњеваца он није забележен.

Што се, међутим, тиче ч у в а њ а с т а р о г с т а њ а код типа в и д е у Бачкој и Срему, ја мислим да је то заиста просто очувана старина, а никако у новије време унета црта. Индиције за такав закључак би давала чињеница да непосредни суседи екавских бачких и сремских говора данас или познају само **-у** (такви су шокачки и банатски говори, а такође и на југу у србијанској Посавини такав је поцерски говор[30]) или имају поред с в о ј е г а **-у** у н е т о **-е** из суседних говора (такви су буњевачки говори). Због тога би изгледало као да Срем и екавска Бачка никад нису напуштали историски правилни тип в и д е, тојест да никад нису ни познавали банатски тип в и д у, иако су, како изгледа, знали за банатски тип п е в а у. Другим речима, мени се чини да су екавски војвођански говори негде у ближој или даљој прошлости морали имати тип који стоји негде на средини између данашњег I (бачко-сремског) и данашњег II (банатског) типа, тојест п е в а у и в и д е, али не п е в у ни в и д у. Испитивање језика војвођанских писаца можда ће моћи прецизније да одговори на ово.

Или — да кажем укратко — данашње шаренило у употреби наставака за 3 лице pl. praes. у војвођанским говорима створено је на најразличитије начине: једни су говори чували старину, други су можда сами иновирали, трећи су примили утицаје са стране итд. У томе процесу, најзад, било је и различитих колебања (исп. трагове завршетка -а у у данашњим бачким говорима). Сви ти разноврсни моменти довели су у војвођанским говорима до данашњег стања, које ми је и дало повода да се овим питањем позабавим.

Иван Поповић

[1] В. мој чланак у прошлом броју овог часописа, стр. 103.

[2] Проф. Б е л и ћ износи и лингвистички документује ту своју класификацију у расправи „Постанак прасловенске глаголске системе“, Глас С. К. А. CLXIV, нарочито 33—40.

[3] Углавном употребљавам материјал из својих бележака; тамо где се будем користио материјалом других испитивача, то ћу изричито нагласити.

[4] У извештају о говорима Баната у Годишњаку Задужбине С. и В. Стојановића VII, 27.

[5] То исто за буњевачке говоре, на основу испитивања многих места. вели и С. Г е о р г и ј е в и ћ, Год. Зад. С. и В. Стојановића VI, 39.

[6] Исп. и данас у Војводини: *једу* (Банат), *јемо* (Бачка и др.).

[7] Čakavski dijalekat ostrva Hvara, Јужносл. фил. XIV, 37, 38, 39, 40.

[8] Ф. Р а м о в ш, *Словеначки језик,* Станојевићева Нар. енциклопедија, Загреб 1929, 232.

[9] inf. *зујити.*
[10] inf. *бројати*
[11] О томе говорим у својем извештају о бачким говорима, Гласник САН I, 485.
[12] Маколико српскохрватско *-j-* било слабо, оно се овде ипак јасно изговара, а фонолошки постоји.
[13] Дијалектолошка карта Војводине, Гласн. Југ. проф. друштва XVIII, стр. (пос. отиска) 26.
[14] У једном извештају у Год. Зад. С. и В. Стојановића VII, 59.
[15] Дијал. карта, 26.
[16] Год. Зад. С. и В. Стојановића, VII, l. c.
[17] М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат,* Јужносл. филолог XIII, 86.
[18] А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије,* Срп. дијал. зб. I, 514.
[19] Стј. Ившић, *Današnji posavski govor,* Rad Jug. akad. 197, 63.
[20] l. c.
[21] Стј. Ившић, l. c.
[22] Ф. Миклошич, *Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen*[2], Wien 1876, 488. — Исп. за горњолужички језик и за неке доњолужичке говоре и Муку, *Historische und vergleichende Laut-und Formenlehre der Niedersorbischen (Niederlausitisch-wendischen) Sprache,* Leipzig 1891, 542.
[23] Само на крајњем југоистоку у Банату слушао сам *видéти* и сл.
[24] Што се и код Буњеваца налази каткада *волу, болу* и сл. (али само *волим,* никад *волем!*), томе је узрок опште мешање *-е* || *-у* које сам напред показао *(носу* || *носе* итд.).
[25] Просто *сму* се не јавља; место њега се употребљава *смеду.*
[26] В. о томе проф. Р. Бошковића, *О трећем лицу множине времена садашњег у глагола као умети, успети и сл.,* Наш језик I (1933), 26-27.
[27] О распрострањености ових „икавизама" у Војводини говорим у Гласн. САН I, 485; в и колект. извештај у Гласн. САН II, 134.
[28] Исп. и код Георгијевића: *печу, тучу, вучу* (о. с., 30); код А. Секулића: *реči, теči, вучи, тучи, стрижу (Govor bačkih Bunjevaca,* Sombor 1947, 16).
[29] Ившић, l. c.
[30] Исп. у поцерском говору *виду, носу, оћу,* и доследно тако (Московљевић, *Акц. сист. поцерског говора,* Библ. Јужносл. фил. 1, стр. V).

ЛИКОВИ СТАРЕ ВОЈВОДИНЕ

Јован Стефановић Виловски

Равно после пола века од смрти Ј. Ст. Виловског приспела је у Архив Матице и његова обимна књижевна оставина, те смо данас у стању да се и поближе упознамо са овим „верним типом банатске српске расе" како то за Виловског рече Јаша Игњатовић. Око три хиљаде страна писаног и штампаног текста са многим новинским исечцима, географским и хидрографским картама, те дневницима вођеним у ратним и мирним временима, чине садржину ове оставине чија књижевна и научна вредност није данас од богзна каквог значаја, али за оне који су расположени да проучавају друштвени живот и прилике нашег XIX века ова оставина није без значаја и без извесне дражи-

На овим страницама дефилују многе личности из нашег грађанског, војничког и свештеничког реда, неке познате нам и данас, а неке већ давно утонуле у заборав. У овим редовима се верно одражава живот по нашим граничарским паланкама и компаниским местима, а њима провејава и дух који је владао у ц. кр. касарнама широм Монархије.

Рођен у банатском граничарском месту Црепаји 1821, у имућној кући „Буђини“ као први син каплара Дамјана, Виловски је понео из задружне куће у живот патријархалан морал који ће му остати ослон кроз цео живот; он је стајао увек усправан, истинољубив и правдољубив, и то ће му прекинути сјајно започету војничку каријеру пре времена. На једном месту он пише: „Од како знам да мислим и да осећам, вукло ме је срце и жеља, да служим непосредно српском свом народу у Србији“, али му се та жеља није испунила ма да је неколико пута покушао да пређе у службу Србије. Није му преостало друго до да до краја свога живота остане у служби ц. кр. војске. Прожет хуманошћу и правдољубљем Виловски је често долазио у сукоб како са потчињеним му официрима тако и са претпостављенима, због чега је морао да доживи многе прогоне и неправде; он је подносио на највиша места меморандуме са предлозима да у војним судовима суде стручне судије, а не дилетанти официри; тражио је да се у војсци укине батинање које понижава војника. Ваља имати у виду да је за време његове активне службе капетан имао право да казни војника са 50, а пуковник и са 75 батина, што је уствари значило исто што и смртна казна.

После свршене српске и немачке школе у свом родном месту Виловски је свршио математску школу у Панчеву из које је изашао као добар геометар и цртач, добар зналац опште историје Европе и свих њених значајнијих ратова до укључиво Наполеонових у којим потоњим су учествовале и банатске граничарске регименте. Кадетску школу је свршио у Темишвару и у Брну. Као младићу од седамнаест година поверен му је рад на исушивању баруштина око Сефкерина и претварање мочвари у плодне оранице и пашњаке, а радио је и на снимању Темишвара и нивелацији градских улица. За потпоручника је аванзовао 1845, када је премештен на рад у ђенералштаб у Брно. Радио је на војном снимању Моравске и на сличним пословима у Прагу, Буђејовици и у северним Карпатима. Године 1845, приликом велике поплаве у Прагу он се истакао при спасавању становништва својим импровизованим сплавом, а у то време се упознао и са многим Србима студентима, као са Љубом Ненадовићем, Филипом Христићем, Димитријем Црнобарцем и још некима, а упознао се и са многим чешким књижевницима, као са Шумавским, Шторхом, Стањегом, Фричом, Ригером; посећивао је и старог Ханку, тада управника музеја. На књижевне састанке које су Чеси редовно одржавали сваког четвртка одлазио је и Виловски и помагао је скупу при превођењу српских и хрватских дела. Дружећи се са младим чешким књижевницима и сам се заинтересовао за грчке и римске класике, за Шекспира, Гетеа, Хајнеа и друге немачке и француке књижевнике.

Унапређена за потпоручника видимо га у Марибору и у Венецији, одакле је стигао у Грац где је положио ђенералштабни испит. Када

је 1848 избила у Бечу револуција, њега је ђенералштаб упутио у Карловце на Мајску скупштину као свога извештача. Он је поднео извештај да Срби не траже отцепљење од Монархије, али да они неће под Мађаре. После Храбовсковог напада на Карловце министар војске граф Латур му је одобрио да оде у српски логор и да се нађе на помоћи Србима. Ту је он затекао Ђорђа Стратимировића на челу Главног одбора, и то му се није свидело. Скоро сви старији ц. кр. официри су били против младог и претенциозног вожда који се на револуционаран начин ставио на чело народне војске. Старији официри су покушали да задобију за привременог вођу српског народног покрета, до доласка војводе, пуковника митровачке регименте Дана Ристића, и када је овај одбио да се прими, они су позвали његовог заменика потпуковника Ћирила Алавању који је такође одбио позив. Виловски је тада понудио вођство панчевачком потпуковнику Тимотију Поповићу, али му је овај одговорио: „Е мој Стефановићу! Ал' ја бацам на коцку моју шаржу и моју пензију од 30 година. Не смем се ја упуштати у те послове."

У народном покрету је Виловски одиграо видну улогу; он је као самосталан командант напао 24 јула Карачоњијев логор у Неузини и преотео село. Као шеф ђенералштаба војводе Шупљикца он је дошао преобучен у грађанско одело кроз непријатељски Петроварадин и утврдио у Новом Саду са повереником батаљона „Цанини" начин и време њихове предаје српском логору на Јарку, што се и одиграло 4 јануара 1849. У бици код Панчева он је сарађивао на плану одбране и када је непријатељски напад сузбијен, он је с Книћанином гонио непријатеља до Францфелда. У бици код Вршца, када је непријатељ већ скоро опколио Книћанина, Виловски је са бригадом капетана Адама Косанића пробио непријатељев обруч и гонио непријатеља до Ватина. 1849 је он бранио Вилово и сузбио троструко јачу непријатељеву војску, а у бици код Меленаца 28 априла он је јуришао са јуначним поручником Вићом Бесарабићем на челу мокринских добровољаца на „Кишову одају" и освојивши је спасао је војску генерала Тодоровића од заокружавања. При повлачењу Тодоровићевог корпуса Виловски је замерио шефу ђенералштаба Хердију што се овај налазио на 4 километра иза фронта, а у ратном савету око прелаза Дунава Виловски је заступао мишљење да се прво пребаце силне српске избеглице у Срем, а тек после тога војска. При томе се позивао на зверски поступак непријатеља према српској нејачи, деци, старцима и женама, док је Херди изјавио да се војске не тиче судбина грађанског становништва и да се она има да спасава у првом реду. И пошто је Виловски остао усамљен са својим предлогом, напустио је седницу ратног савета. Од то доба је он у Хердију стекао највећег свог непријатеља и гониоца.

Зиму после Буне Виловски је провео у Панчеву где је претставник Шварценбергове војне диктатуре био генерал Емил Кушевић, познат са свога мађарофилског држања за време Буне. У кући Ђоке Поповића и свог будућег таста Тамбурића он је проводио многе вечери у друштву Јаше Игњатовића, поп Васе Живковића и још неколико млађих Панчеваца, са којима су претресали догађаје и људе за време Буне и говорили о даљој судбини Српске Војводине. Ма да је Јаша остао

и даље при своме мађарофилству то није сметало Виловском да се побратими са њиме и да га у невољи и материјално испомаже. Виловски је чак једном приликом отишао са Јашом и у Мачу, у посету Петру Чарнојевићу, којом приликом је разгледао и темишварску и арадску тврђаву после бомбардовања. Кушевићеви агенти су јављали да они спремају нов устанак и да ће Книћанин чим се заледи Дунав прећи им у помоћ са 10.000 Србијанаца. Те вести су стигле и у бечке војне кругове и навукле на Виловског подозрење. Генерал Кушевић је покушао да на вештачки начин изазове у Панчеву неки инцидент, али му то није успело, јер су на Бадњи дан поп Моја и поп Васа обишли многе куће и упозорили народ да не наседа Кушевићевим агентима и војницима који хоће на Божић да изазову покољ Срба и бомбардовање града.

Коронини је преместио у Загреб Виловског. У Загребу се Виловски жалио бану на хајку која се води против њега, а бан се опет жалио да се и против њега води хајка. Виловски је премештен у Брегенц, одатле у Хамбург и даље, на коме путу га ми овде не можемо пратити. А које су му биле штације у војничкој му каријери то показују колевке његове деце. Прво дете му се родило у Алтони, крај Хамбурга, у Холштајну; друго у Стоном Београду, треће Тодор, у књижевности познат под именом Т. С. Виловски, у Земуну, четврто у Пожуну и пето у Великом Варадину.

Пред Кримски рат су се надвили над Балканом тамни облаци. Француска и енглеска војска су се искрцавале на Галипољу и мислило се да је турској владавини на Балкану дошао крај. У мутној ситуацији ни Аустрија није хтела да остане скраћених рукава, и она је мобилисала на Сави према Босни и у Срему и Банату према Србији. Своме посланику у Цариграду графу Лајнингену је наредила бечка влада да тражи да Турци престану са нападом на Црну Гору, а у Београд је она упутила генерала Мајерхофера да исходи код кнеза миран пролаз аустриске војске кроз Србију. Виловски је био придодат Мајерхоферу као лични секретар, а од аустриског ђенералштаба је добио налог да пропутује западну Србију и источну Босну и да спреми опис Србије и Босне са војно стратешког гледишта и потребне скице као прилог. У Београду је тада био аустриски консул пуковник Теја Радосављевић, венчани кум Виловског, а његов помоћник окретни капетан Зоретић. И пошто се кнез налазио у Крагујевцу, то је Мајерхофер посетио Гарашанина. Изгледа да је Гарашанин веома резервисано примио Мајерхофера, те је овај одмах кренуо у Крагујевац кнезу. Ту је Мајерхофер понудио кнезу 30.000 војника као помоћ династији за случај ако би у Србији дошло до немира. Кнез је одлучно одбио ову понуду и рекао да Аустрија нипошто не прелази Саву и Дунав док он то изриком не буде молио.

— Али ако Русија буде прешла Дунав и упала у Србију? — питао је Мајерхофер.

— Србија ће је оружјем дочекати, — одговорио му је кнез Александар.

Са Мајерхоферовом дозволом Виловски је молио кнеза за посебну аудијенцију и кнез му је том приликом рекао:

— Жао ми је господине што баш вас видим при таквој мисији. Реците у Бечу да су ми сваког другог ђенерала послали ја бих му веровао, али овом не могу да верујем јер ми је 1848-49 у два случаја неистину рекао.

Из Крагујевца је Виловски отишао преко Чачка у Вишеград и прешав Романију стигао у Сарајево, а одатле преко Травника у Градишку, јула 1853. Његов елаборат је добро примио и сам фмл Хес и перспективе за даљу његову војничку каријеру биле су веома ружичасте. Идуће године је Виловски додељен у ђенералштаб графа Коронинија у Земун, где је водио операциони дневник, списак војске, спремне да у јулу месецу упадне у Србију, која је такође мобилисала и чекала Аустријанце с оружјем у руци. Међутим је српско-банатски корпус послат у Ердељ да чини притисак на руску војску у Влашкој и Молдавској. И када су се Руси повукли из ових крајева, аустриска војска их је посела те је и Виловски стигао у Букурешт. Њему је поверен нов задатак на проналажењу најцелисходније трасе за железничку пругу која би спојила Брашову са Галцем и Црним Морем. У цичи зими је обавио овај посао Виловски, при чему је доживео многе авантуре.

Но и аустриска војска је морала да се повуче из Влашке и Молдавске, те је Виловски враћен својој регименти у Пожун, где је затекао као бригадира никог другог до свога гонитеља Хердија коме је у бици код Меленаца пребацио кукавичко држање. Херди му је сметао где год је могао и Виловски није могао да напредује све до 1859 када је у пуку Кевенхилер добио мајорски чин. У борбама код Солферина је он преузео команду над региментом пошто му је командант рањен и из тешке битке је успео да изведе регименту под Верону са малим губицима. У веома живим бојама је он описао ову битку и то је валда једини опис тока битке на нашем језику од активног суделовача. Из тог списа се види сав хаос који је завладао у аустриској врховној команди, потиштеност војске услед тешког пораза на Мађенти, држање талијанског становништва према аустриској војсци, прелаз у контраофанзиву преко Минчиа, безглаво бекство аустриске војске, предају мађарских пукова непријатељу и њихово ступање у Клапкину и Тирову легију. На левом крилу су давали отпор још једино Шајкаши чији је командант Ђорђе Шарић са свим капетанима погинуо и команду преузео поручник Тоша Миличић.

После закључења мира Виловски је премештен са службом у Велики Варадин. Хајка против њега није престала. Коронини је хватао његову преписку а његови непријатељи су ширили вест да он одржава везе са Србијом. Уврећен у свом частољубљу он је најзад тражио пензију и пензионисан је 1865. Живећи у Бечу он се посветио васпитању своје деце, не прекидајући везе са својим народом. Он није утонуо у сиву самоћу пензионера него је и даље неуморно радио на књижевном и научном пољу. Тада је већ било познато његово значајно дело „Из живота аустриског официра у аустро-српској војсци у години 1848 и 1849“ које је изашло на немачком и на српском језику 1861. Ово дело га је дигло на прво место међу нашим војним историчарима, јер је писано по дневницима које је Виловски водио и с тога поуздано како у

погледу хронологије, тако и у погледу јединица које су где суделовале и официра који су их предводили, при чему је он описао и непријатељеве снаге, тактику и терен. Његове наводе нису демантовали ни савремени историчари ни они наших дана. Ово дело је важан извор којим су се користили и страни писци, међу осталима и барон Хелферт у своме делу о 1848-49-oj, мађарски историчар др Тим, а сви наши војни писци су се у главном ослањали на ово Виловсково дело. Многи наши ратови из Буне и многе личности које су у њима суделовале остали би заборављени да их Виловски није описао. У Споменици књ. I, пак, има и више детаља о тим ратовима и људима.

Његова књижевна дела није нам могуће приказати овде и само напомињемо да је Виловски писао приче у тадањим скоро свим српским листовима као што беху Српска зора, Отаџбина, Јавор, Невен и др. Његови публицистички чланци су излазили и у Милетићевој Застави. Но Виловски је писао и у немачким новинама, у Преси, Вандереру и Ведети. Мемоарског карактера су његове забелешке о српско-бугарском рату, а није без интереса ни портре који је он дао о генералу Черњајеву као војсковођи и политичару, а његове забелешке о генералу Хорватовићу надопуњују нам многе празнине.

Године 1872 Виловски је изабран за посланика карловачког црквено-школског сабора за Ульмански срез. Ту се он одмах снашао са Милетићевом групом која није хтела да при дочеку кр. комесара Молинарија чини овом штафажу, због чега је Молинари распустио овај сабор. Тада је Виловски у бечком Вандереру објавио свој чланак „Наш црквено-школски конгрес у Карловцима године 1872“ у коме је рекао да српски народ с ове стране Саве води у Карловцима горку бригу. Борба се води на црквеном и културном пољу какву немају ни лутерани, ни калвини, ни Јевреји; они имају своју обезбеђену автономију и нико их не дира, а ми морамо да се за њу једнако боримо и једнако нам зазиру због ње. Ево двеста година једнако бранимо свој опстанак и своје биће, а нема народа у овој монархији који би био своме цару и краљу вернији и оданији но што смо ми, а нема ни једног народа који би више био беђен и клеветан и ког зловољници оптужују да је велеиздајник према владаоцу. Виловски је напао угарску владу оптужујући је да она сеје код цара мржњу против српског народа. Тим поводом је делиблатска српска црквена општина тражила у својој изјави да се „расколник Герман Анђелић на основу светих канона искључи из заједнице православне цркве“. Виловски је упутио преко Заставе писмо на српски народ, у коме је рекао: „Озбиљна времена су настала по нас. Истина је цела, да нам иду непријатељи о глави; сад било то из освете за 1848 годину, или да имају ‚слободне руке‘ при делењу Турске, или што су данашњи корманоши не само Угарске већ и целе монархије славом силе опијени и занешени и већ о тим сањају да све оне пределе и народе подјарме и помађаре, где им је некад Атила њихов допрео.“ Мајтењијева је мисија да изазове српски народ на побуну; он то чини укидањем наших црквених општина, паљењем записника, затварањем српских школа у Белој Цркви па и у Срему. Инспектор финансиске страже у Земуну заводи опсадно стање и у

сред града стрељa једног Србина због „кријумчарења“. Народ се изазива на јарост и безумље, на незаконитост. Уздржимо се, сносимо, закон је наш штит, поручивао је народу Виловски.

Када се у Карловцима на сабору радило 1874 ново устројство, комесар Хубер је известио народне прваке да угарска влада неће примити устројство ако се оно буде заснивало на привилегијама. Виловски је изјавио комесару да се он 1848-49 борио баш за те привилегије и да су оне биле као нека котва за спасавање народа од олуја који би га као плеву разнео. Устројство се мора темељити баш на тим привилегијама, јер да ми њих немамо не би данас седели овде и већали. Виловски је био и остао поборником политике Рајачића који је до смрти остао веран старим српским привилегијама, а идеал му је био и бан Јелачић кога је сматрао оличењем верности заклетви коју је дао цару; он је био дубоко незадовољан нагодбом од 1867 којом су Срби предати угарској влади на милост и немилост. Нарочито га је вређало што је у влади и на највишим положајима Угарске видео оне људе који су како у Буни тако и у аустро-талијанском рату били присталице генерала Клапке и Тира, и који су подземно поткопавали верност угарских пукова цару и пребегавали у легију кошутоваца. Таквих мађарона је било доста и међу српском интелигенцијом и официрима. Дамјанић, Сава Вуковић, граф Петар Чарнојевић, генерал барон Јовић, опортуни владика Платон и др. Виловски је и Јакова Игњатовића убрајао у ред оних који су у Буни дошли „у опреку са народном струјом“ и кога је Главни одбор ухапсио у Карловцима „да не би био од штете народном покрету својим радом на противничкој страни“. Игњатовић је називао Српски покрет покретом занешењака и фанатика, а мађарски покретом умерењаштва, законитости и слободоумља. „То је ваша лична ствар. Ал' да Србин може назвати Дамјанића уједно и Србином и мартиром, то не појмим,“ писао је Виловски Игњатовићу.

Виловски је био дубоко уврећен што га је Игњатовић у својим мемоарима штампаним у своме Недељном Листу 1880 ставио далеко иза Стратимировића. У исправци коју је Виловски послао речено је да је Игњатовић писао карактеристике српских војсковођа у Буни по сугестијама и подацима самог Стратимировића и да је он поред све своје даровитости далеко од тога да би могао писати о стручним стварима. „Немате нити знања, нити искуства, нити оне вештине, као кад описујете у вашим романима касапина Иштвана и берберске калфе, онда то сведочи, да ви немате појма о оној служби, коју сам кроз цео наш рат одправљао, о служби ђенералштабној.“ Виловски је одбио оно Игњатовићево тврђење да је он икад „покрај“ или „са“ Стратимировићем у истој бици друговао и пребацује Јаши што се примио за девера Стратимировићу када је овај изазвао на двобој доктора Светозара Милетића. Ви сте требали своме клијенту рећи да се не може са Милетићем огледати док није изравнао изазов мајора Стефановића још 1848 у септембру, јер те ствари не застаревају, писао је он Јаши из Беча 1880 године.

И са др Стеваном Павловићем је водио оштру полемику због Пиковљеве повеснице српског рата у 1848-49 години. Павловић је дао на читање превод ове историје Виловском и овај му је рекао да у тој

историји има тако много неистине, тенденциозности и лажи да ни један Србин не би требало да је преведе. Када је дело ипак штампано па и награђено од Матице српске, Виловски је напао у Застави Пикоа одричући му право да пише српску историју, јер се Пико служио само Каперовим делом и српским листовима, а не и архивском грађом. Капер је писао своју књигу по сугестијама и причању самог Ђорђа Стратимировића, и са оштрицом против Рајачића и Виловског, те се она има сматрати пре „памфлетом“ него озбиљним историским делом. Због тога је Виловски пребацио Павловићу што је превео на српски Пикоа, који је између осталог и самог Петра Бигу споменуо само код битке на Сентомашу (9/21 септембра 1848) док је његову славну победу од 7/19 августа изоставио само зато да би уздигао Стратимировића као војсковођу и над Бигом.

Виловски је у праву када тражи од свих ових писаца да се сваком војсковођи да његово право место у борбама 1848-49, али није у праву када жели да се упореди са Ђорђем Стратимировићем чија је улога у српском народном покрету била далеко значајнија од његове, јер је Ђорђе играо и значајну политичку улогу у покрету; он се није руководио аустриском политиком по сваку цену како су то чинили Рајачић, Јелачић, Шупљикац, Виловски и већина царских официра, него је био у неколико махова спреман да поведе и другачију политику, па ако треба и против цара.

Од мањег су значаја Виловскове приче и новеле, те историски радови штампани у Српској зори, Отаџбини, Јавору и Невену. У својим причама он жели да пружи моралне поуке омладини и да је поучи како да се влада у животу да не скрене с правог пута, а народ поучава да се клони празноверице, јер су чини и врачбине управо заразне душевне болести. И данас су поучни његови радови о заразним болестима и нарочито о колери и њеном путовању из Индостана у северозападну Европу. У своме животу је он неколико пута доживео пустошење колере у нашим крајевима и у иностранству. Последице кслере биле су нарочито тешке у Војној Граници када су читаве породичне задруге изумирале због нехигијенског становања. Било је задружних кућа у којима је живело и до педесет душа под једним кровом због чега их је неке колера скоро све покосила. Виловски је испитао узроке колере у Земуну и Опави 1831, у Мошорину 1849, у Букурешту 1855 и у Жомбољи 1871, и свугде је установио скоро исте узроке. Подземна вода је текла од гробља према сеоским бунарима, нечисти бунари и извори, лоше канализације и сл. били су узрок ширењу заразе. Препоручивао је да насеља саде зелене заштитне појасеве, да се спаљивају мртваци и да се граде хигијенски водоводи.

Од посебног су значаја Виловскови хидрографски радови којима се посветио са нарочитом љубављу већ од ране младости. Ови радови су штампани на немачком и први значајнији рад му је „Исушивање Тисине и Банатске низије“ штампан у Бечу 1874. Даљи радови су му: „О узроцима катастрофе Сегедина“ 1879, „Теснац Казана“, „Исушивање вршачко-алибунарске мочваре“, „Канал Сатмар—Арад—Паланка“, „Регулација река у Угарској“ и „Померање речних корита“. На међународној изложби у Венецији су одликоване његове таблице о во-

достању медаљом. На основу ових таблица је Виловски био у стању да предвиди поплаву Сегедина скоро са математском тачношћу. Његови радови о исушивању низија Дунава и Тисе прогласили су савремени стручњаци радовима од трајне научне вредности, као што су и сви ауторитети савременици признали за исправну његову теорију о кошави. На основу тих радова је Виловски биран за редовног члана ц. кр. Географског друштва.

Шта је до данас остало вредно за науку од Виловскових теорија, то ће утврдити хидрографи и инжињери хидротехничари, али за историју те науке је од значаја овај рад Виловског, јер је он један од првих пионира хидрографије код нас.

Умро је у Бечу 1902 године и сахрањен је на тамошњем централном гробљу. Бечка Нова Сл. Преса је у некрологу одала му признање као храбром војнику који се истакао у ратовима, као војном историчару и нарочито као научнику који је на хидрографском пољу стекао лепо име. Као толики многи свесни Срби, и Виловски је понео у гроб горко сазнање да се кроз цео свој живот залагао за једног цара и државу која је његовом народу радила о глави и поред његове кроз векове доказане верности. Од Сеобе се сумњало у српски народ само зато што је остао и себи веран.

Дака Поповић

БЕЛЕШКЕ О ЋИЛИМАРСТВУ У ВОЈВОДИНИ

Ове белешке су настале узгред приликом мојих честих путовања у току 1947-1950 по Војводини, којом сам приликом набавио и неколико ћилима и торби за Етнографски музеј у Београду и Војвођански музеј у Новом Саду. Нека послуже као прва обавештења о тој грани народне уметности у Војводини и као основа и потстицај за њено проучавање.

Војвођански ћилими имају неких сличности, особито у техници израде, са ћилимима у осталој Србији, али се они по својим посебним одликама издвајају у изразиту самосталну групу. Свој оригиналан израз војвођанско ћилимарство захваљује у првом реду самосталном развијању у току пуне две стотине година. Више него и у једној другој области, ћилимарство у Војводини је народна уметност свих њених Срба и Хрвата; тек крајем 19 века дошло је до организоване производње за продају и извоз у Стапару код Сомбора и у Меленцима и Куманима код Зрењанина.

Прва карактеристика војвођанских ћилима је њихова величина, условљена употребом: пошто се ћилими у Војводини употребљавају у првом реду као прекривачи за постеље и столове, ређе као зидни украс, њихова величина је обично око 130 × око 190 см. Доскора су били редовно од две поле, а тек у новије време, увођењем широких хоризонталних разбоја, израђују се изједна. Као потка употребљава се вуна домаћих оваца, а као основа обично домаћа кудеља.

Старији ћилими, из прве половине 19 века одликују се претежном употребом тамнијих боја, особито плаве, и богатством орнаментике. Преовлађују геометриски мотиви, а међу фигуралним се истичу „лутке," женски ликови, рађени увек само вертикално и фронтално. У првој половини 19 века ћилимарство у Војводини је било на врхунцу свог развитка, а отада већ настаје опадање.

Код млађих ћилима истичу се црвена а после још и жута и зелена боја. Место геометриских, превлађују тада мотиви који претстављају стилизоване култне или профане предмете (рипиде, кандила, вазе итд.), ређе биљке и животиње. Несумњиво је романтизам имао утицаја на ову народну уметност у избору и употреби мотива: тада се израђују ћилими „Вилине очи", „Царски двор" итд. Око 1900, као последица великих промена извршених на селу под утицајем продирања трговачког и индустриског капитала, који погађа и домаћу радиност, наступио је значајан прелом у војвођанском ћилимарству, који је одвео у потпуну декаденцију: ткају се ћилими дречећих боја са великим ружама, паунима и сл. Мотив „лале", тако карактеристичан за народну уметност свих народа у Војводини, а особито Мађара и Словака, јавља се сразмерно доцкан и ретко у ћилимарству код Срба, у које је и продрла вероватно са занатских израђевина (кожуха, чакшира и сл.) које су варошки производ и више под туђим утицајем.

У ћилимској техници клечања израђују се и торбе, а само још код Шокаца и женске прегаче и поњавке (за клечање у цркви).

Поред ћилима, рађених у целини клечањем или заметањем, у Војводини се много ткају и употребљавају и ћилимци, ткани делимично клечањем а делимично употребом чунка, и поњавице, ткане само чунком. Ћилимци су старији. Лепота поњавица је у избору боја и складном слагању шарених пруга.

а. Ћилимарство у Банату

1

Ћилимарства има по читаву Банату. Има га код банатских Срба и банатских Румуна. Разликују се веома српски од румунских ћилима, особито по бојама и шарама. Има разлике и у техници: у Румуна је брдо на разбоју често и ситан заметак, а у Срба ређе брдо и крупнији заметак. Због тога на пр. Срби из села Јарковца не купују ћилиме од Румуна у суседном селу Уздину него само од Срба, па и из даљине, из Доњег Баната. У Томашевцу, који је такође близу Уздина, речено ми је да са Румунима нису одржавали никакве везе па од њих нису узимали ни „мустре" за ћилиме. У овим белешкама биће говора само о ћилимарству код Срба.

Сточарство је у Банату и сада важна грана привређивања, а пре неколико деценија оно је било од још већег значаја у народном животу. И сада се по пасиштима око села виђају стада оваца и банатске бачије. Било је у довољним количинама домаће вуне, и то је био основни услов за развитак ћилимарства, поред тога што су велике ко-

личине вуне трошене за израду сукна, веома потребног у ранијој ношњи. По српским кућама су свуда израђивани ћилими и торбе у техници клечања, а израђивани су и слични покривачи у другим техникама. Све до наших дана та производња је имала у највећем делу Баната карактер кућне, домаће, радиности: ћилими, као и торбе, израђивани су углавном само за домаће потребе. Као последица крупних промена у привредном и друштвеном животу банатских Срба, извршених у току друге половине 19 века, дошло је до знатне промене и у ћилимарству: села Меленци и Кумане у северном Банату постала су чувена средишта за израду и производњу ћилима. У тим селима појавиле су се професионалке ткаље, које су ткале ћилиме за извоз за рачун појединих трговачких кућа, које су давале сировине а плаћале само за рад. Сем тога, имућни сељаци и из других села који су могли и више волели да плаћају за тај рад него да им чељад то ради, давали су професионалним ткаљама у поменутим местима да за награду израде ћилиме и торбе потребне за спрему њихових ћери удавача. Таквих професионалних ткаља било је и има и сада појединачно и по другим селима, али се ћилими по поруџбини и даље највише ткају у Меленцима и Куманима, и такорећи из читава Баната давале су жене обојену вуну у Меленце и Кумане да им се тамо израде ћилими, као што су у Меленцима израђиване и капе златаре за читав Банат. Тим послом се баве многе сиромашније жене, и 1949 плаћано је само за ткање једног пара ћилима 10000 динара, а тај рад траје 6—8 недеља. Једна од таквих професионалних ткаља је баба Агница Маринковић у Орловату, којој је 1950 било 75 година и која је за 48 година рада откала преко 400 ћилима. Она је родом из Идвора. Као дете од 6 месеца остала је без родитеља. Отхрањена је у Јарковцу као „одржаница“ у кући Истире Јанковић. Агница је била петнаесто чељаде у том „друштву“. Не зна ни читати ни писати, али уме да се служи штампаним и цртаним обрасцима, гледајући на број жица. Научила је да тка пошто се удала, и то од своје заове, која је учила ткање ћилима у фабрици и са којом је после ткала код куће. (Кад се удала, њена заова добила је од фабрике на дар разбој и „базар“). Агница је ткала ћилиме не само својим муштеријама из Орловата него и за Ботош, Јарковац, Идвор, Бечкерек, Перлез, Сакуле, Баранду, Долово, Томашевац и др. Баба Агница вели да је ћилиме ткала увек држећи се строго узорка, а кад је ткала дозиднице, торбе (за ношење колача) и торбице (за пастире), онда је и сама измишљала и компоновала шаре. Али, за ћилим „боже сачувај“ да би то радила и: „Ја да мислим?! — Не!“ Пре првог светског рата ткала је пар ћилима за 10 форината.

У селу Јарковцу ретко да која девојка тка себи ћилиме него обично дају професионалним ткаљама у Меленцима и Куманима кудељу за основу и обојену вунену прећу („стреку“) за потку и награду у новцу за рад.

Из Меленаца и Кумана се је ширила и ћилимска „мода“ по читаву Банату: ткаље су из тих села доносиле ћилиме на продају у Бечкерек па ћилим, купљен на пијаци у том граду, кад се однесе у село, онда служи ткаљама као „мустра“. А било је, на пример у Томашевцу,

и тога да се из Меленаца, Кумана или Бечкерека донесе ћилим на послугу као „мустра“ и да се зато сопственици ћилима плати (у годинама после првог светског рата плаћано је по 100 динара).

2

Ма да се већ сразмерно одавна употребљавају куповне индустриске боје за бојење вуне или се вуна даје бојацијама („фарбарима“) да је боје, још живи у успомени старинско народно бојење биљним бојама, а делимично таквог бојења има и сада у Банату.

На банатским ћилимима и другим тканинама је честа љубичаста боја, светлија или тамнија. Та боја се добива од цвета велике зељасте биљке која се у Банату зове једноставно б о ј а. Иначе, то је биљка Phytolacca decandra, пореклом из Америке, која је доспела у Европу око 1770. Та „боја“ се употребљава и за бојење вина и ускршњих јаја.

Некада је много употребљаван б р о ћ, али је та биљка већ готово искорењена: ретко се још где може да нађе самоникао broћ, али се више не гаји, па има и старијег света који не зна ни како изгледа broћ. Од корења од broћа су добивали боју „жуту“ и „жуто црвенило“. У Орловату још има земљишта која носе име „broћњак“. Може се чути како се неко „забroћио већ од пића“, тј. поцрвенео.

Главна сировина за добивање црвене боје било је варзило. Мрка боја се добивала стављањем чађи и куповне црне боје у варзило.

Вуна за обојке је бојена у жуто broћем а у црвено варзилом и пошто су почели вуну за ћилиме да бојадишу анилинским бојама. Код обојака употреби се и мало пређе обојено у „врано“ (црно). За то вранило су се употребљавале жиле од локвања из рита (Орловат).

Мрка боја пређе за ћилиме добијала се употребом зелених љуски од ораха. Употребљавано је за то и орахово лишће, али оно није тако подесно. Последњих година опет се употребљава ораховина за бојење вунене пређе, а тако исто и млечика и луковина. У Банату нема да се за бојадисање пређе употребљава сирак као у Бачкој, па ни лист од дуње, како су ми тврдили у Томашевцу.

Као карактеристична боја у савременим ћилимима у околини Вршца јавила се наранџаста. Место избељене вуне или вуне белих оваца у природној боји, која није чисто бела, употребљава се памук, као и у другим областима.

3

Ћилими се увек ткају по неком обрасцу. Професионалне ткаље или верно копирају образац (ћилим или цртеж) или уносе измене по тражењу личности за коју раде: да се употреби друкчија боја него на обрасцу, да се комбинују неке шаре и сл. Међутим, у раније време, кад су се ткали ћилими само за домаћу, кућну, потребу, било је у том погледу више слободе, више стваралачког. Ткаља је узимала неки образац, али је сама мењала боје, комбиновала шаре које је гледала и стварала и уносила нове шаре и нове комбинације. Отуда и појава да се ни у две куће не могу видети једнаки ћилими, ма да су иначе веома слични, и да се знатно разликују ћилими једне генерације од

ћилима друге генерације. Колико сам ја могао да запазим, после 20—30 година наступале су крупније измене, али не нагло него постепено тако да су се после толико дугог периода јасно изражавале. Самостално стваралаштво било је у томе што су жене уносиле нове орнаменталне мотиве, а као узорци им служили разни предмети које су виделе у цркви и око себе у кући, да у новије време узму разне неукусне венце, цветове и сл. из бечких модних журнала.

Док је израда ћилима била права домаћа радиност и опште занимање у селу, жене које су ткале међусобно су се помагале и сусетка од сусетке или рођака од рођаке је узимала ћилим који јој се допада да јој служи као узор, а особито је у том погледу била знатна улога имућнијих или задружних кућа које су имале по више лепих ћилима, па су сиромашније жене и сусетке из таквих кућа узимале ћилиме да им служе као обрасци. Такве услуге су чињене бесплатно, а раније никада није било верног копирања.

Као последица великих економских и друштвених промена, извршених у војвођанском селу у другој половини 19 века, дошло је до опадања домаће радиности, па су се појавиле трговина ћилимима и професионалне ткаље ћилима које су израђивале ћилиме за продају или другим женама за награду. С тим упоредо развио се и обичај да се за употребу узорка плати сопственици ћилима, а плаћа она којој се ћилим тка било да га она сама тка било да јој га тка професионална ткаља. Раније, до првог светског рата, обично је плаћана једна форинта као „кирија“ за узорак који би се држао три недеље, колико је потребно да се отка једна пола од ћилима, а у годинама између првог и другог светског рата плаћано је по 100 динара. Узимане су „мустре“ и из других села и на тај начин су преношени мотиви не само између села у Банату него и између Бачке и Баната. Тако на пр. жене из Орловата у Банату много су узимале под кирију ради прегледања ћилиме из Тителa у Бачкој, поред тога што су их узимале из Зрењанина и других места у околини. Тако на пр. има ћилим „кањанска литија“ у Орловату (по селу Кању у Бачкој), а Градски музеј у Вршцу има ћилим са живим шарама који се зове „сремски ћилим“.

4

Првобитно су ћилими ткани само на домаћем узаном разбоју. Уколико се и данас ткају, углавном се ткају на таквом разбоју. Стога се ћилим састављa од две поле, пошто се на узаном разбоју не може откати ћилим нормалне ширине, ћилим који би могао прекрити кревет. Широки разбоји су уведени крајем 19 и почетком 20 века, и то поглавито у Меленцима, кад је почела производња ћилима за трговину и извоз. По другим селима су сасвим ретки широки разбоји.

Код банатских ћилима за основу редовно се употребљава кудеља, иако се у самом Банату кудеља производи веома мало па се купује са стране. Сем што се за белину на ћилиму у новије време употребљава куповни памук, за потку се употребљава домаћа вуна, „стрека“.

Тачно је одређена количина вуне потребне да се изатка ћилим: за један ћилим потребна су $3^1/_4$ кг вуне. У новије време ћилими се ретко

ткају. Место њих се ткају пољавице које су лакше, и од 3 кг вуне (и памука) могу се откати две пољавице. Пало ми је у очи, у Томашевцу, да је код старијих ћилима, оних од пре 80 година, вуна лепше предена и изједначенији рад него на новим ћилимима, онима од пре 50-30 година. Код најновијих опет је боља техника.

У Банату се говори да се ћилими раде „на замет“ (клечање) а редовно са два лица. И каже се: „ћилимски ткан од два лица“. Разликују се „крупан“ и „ситан“ замет. Ситан замет раде само оне које су вештије. Сем правих ћилима, израђују се још ћилимци и дозиднице. Дозидница се тка у свему као и ћилим, тј. клечањем, али је то ћилим само од једне поле који се ставља као украс на зид. Она се, дакле, од ћилима разликује само величином. Ћилимац је величине као и ћилим, тј. од две поле, али је он друкчије ткан. Он је ткан „на пласе“, широке пруге у једној боји. То је обично ткање: стрека се провлачи кроз жице основе помоћу чунка, а у поједине пласе умећу се шаре извођењем „на замет“. У Загајици сам чуо да ћилим на пласе, са ресама на ужим странама, зову „сервијански ћилим“ (сл. 1). Ћилим на пласе обично су давали да се уваља.

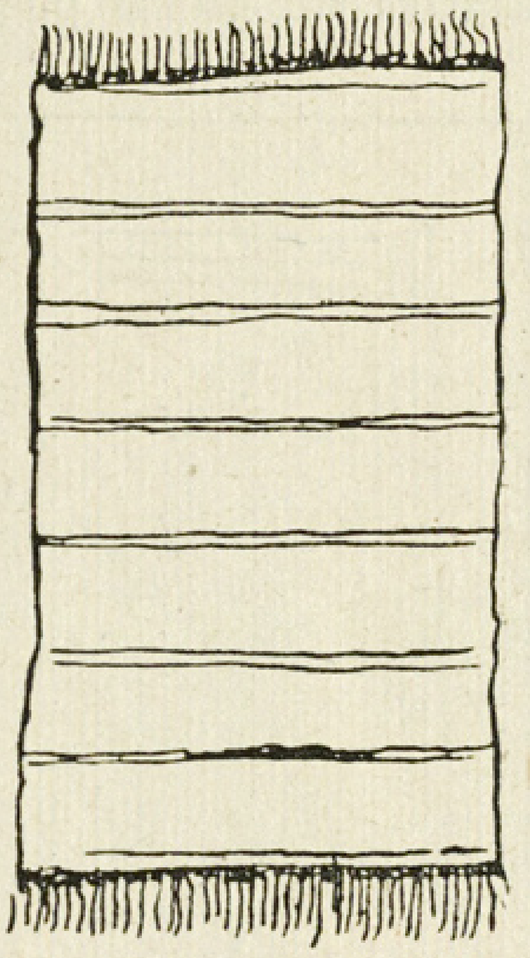

Сл. 1 Ћилим на пласе са ресама

На овом месту да поменем да се „пољавице“, које у новије време све више замењују праве ћилиме, ткају у друкчијој техници, „на даске“.

Ћилиме обично тка мајка ћери коју спрема за удају, а ћерка учи ткање од мајке. Уче већ девојке од 12—13 година, које имају смисла за то. Ткало се је више ноћу па, да би видела, ткаља је стављала две свеће на „пречњаку“ на разбоју, у коју се мећу брдила.

5

Врсте заметаних ћилима. — Прилично је велика разноврсност у банатским ћилимима у погледу на шаре на њима, али се ипак може у том погледу говорити о типовима ћилима, па и о њиховој хронологији. Најстарији примерци ћилима што се могу видети по банатским кућама нису старији од 100 година, дакле из средине 19 века, и стога се не може рећи ништа о изгледу ћилима у још раније време. Несумњиво да их је у то време било много мање, јер су место ћилима употребљавани губери.

Пре свега, банатски ћилими немају „шпицева“, не праве се „на ластар“, што је врло често у околини Сомбора. Ја сам имао прилике само да у цркви у Меленцима видим један такав ћилим на ком је било много шара и биле су врло лепе боје. Нажалост, не зна се одакле и када је тај ћилим доспео у цркву.

Банатски ћилими, старији, обично имају у средини веће или мање правоугаоно поље; дуже стране тог правоугаоника могу да буду и

извијене тако да то поље изгледа да се састоји од једног узаног а дугачког правоугаоника са два нешто краћа трапеза додана са стране. То поље је уоквирено са свих страна ширим правоугаоним оквиром, а око тога је још један ужи. Обично је тако. Термини за та три дела на ћилиму нису увек и свуда исти. Поље у средини зове се „марамица“ (Орловат) или „среда“ односно „средина“ (Томашевац и др.). Око среде или марамице је „грунт“ (у Орловату) или „коло“ (Томашевац); у Орловату тај део зову „среда“ (сл. 2). Често и нема „марамице“ него само „средина“ или „коло“ или „грунт“. Спољашњи оквир се у Банату зове „ивица“ или „улама“. Ивица може да буде вишеструка, тј. да се састоји од више разнобојних појаса. Између кола или грунта често

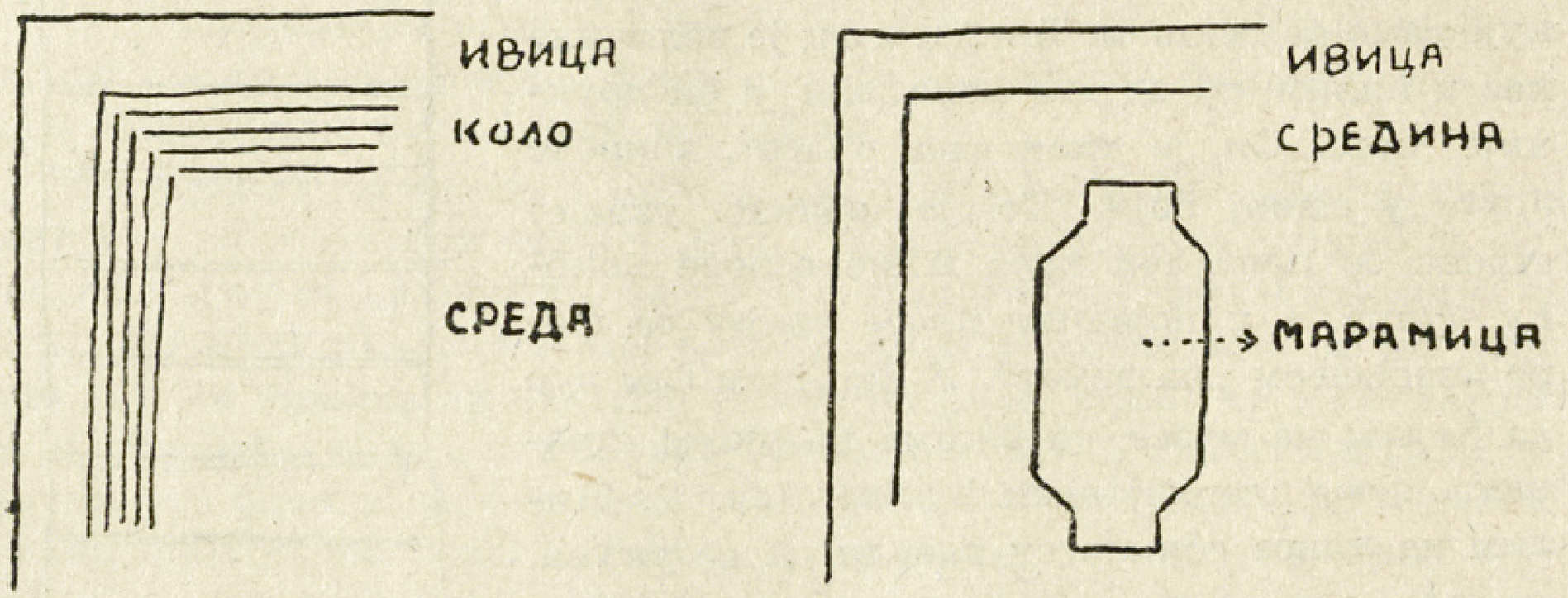

Сл. 2
Називи за поједине делове ћилима а/ у Томашевцу б/ у Орловату

се види шара цик-цак у три узана реда и боје. А само „коло“ око средишњег поља или „среде“ („марамице“) може да буде широко и у једној боји или да буде од више (па и до пет) ужих паралелних појаса у разним бојама.

Средње поље може да буде празно, у једној боји, али у њему могу да буду и шаре, обично на средини и у угловима. Шаре се изводе и у колу и у ивици или улами. По главним орнаменталним мотивима који се уносе у средње поље односно у средину (ако ћилим нема „марамице“), ћилим добива и име; шара буде и по улами, али се оне не узимају у обзир за одређивање имена ћилима.

Особит тип банатских ћилима је ћилим зван „слобода“ или „српска слобода“. Тих ћилима има свугде по Банату, али највише у околини Вршца. „Слободом“ се зове ћилим који има у средини широко празно поље у једној боји, и то црвеној, плавој или жутој. Градски музеј у Вршцу има један такав ћилим (сл. 3), чије је поље у средини тамноцрвено, а свуда унаоколо је широка ивица и у њој цик-цак пруге у више редова. Тај примерак је из села Великог Гаја а ткала га је око 1850 мати пок. Младена Пујића, и то као девојка, (умрла је пре 1900 у старости од 70 година). И Етнографски музеј у Београду има

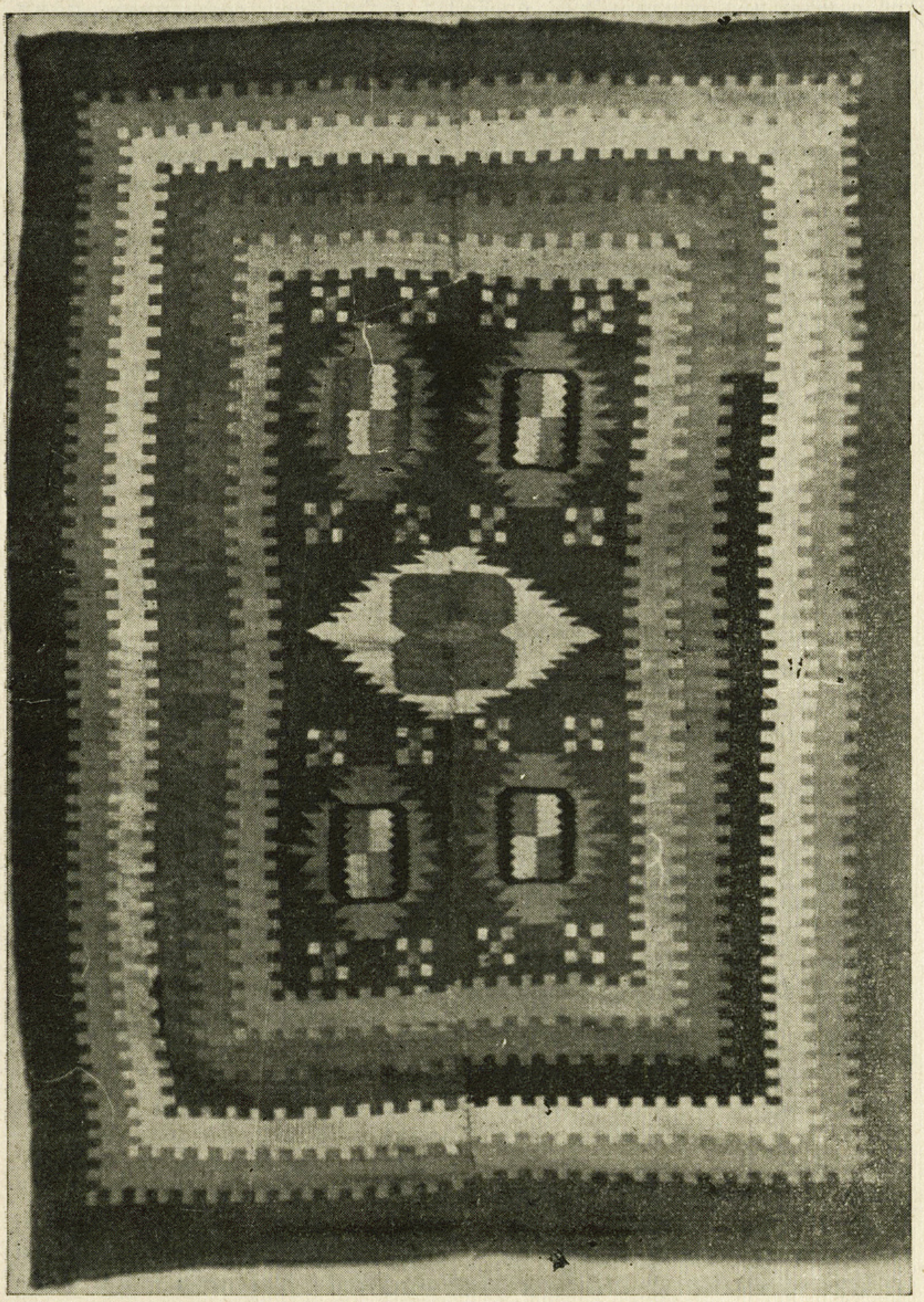

Сл. 3
Ћилим „српска слобода“ из Великог Гаја

једну „слободу“, набављену око 1904 год. из Избишта. Према усменим обавештењима, у старијих „слобода“ било је у средишњем пољу и шара.

Најчешће банатски старији ћилими, они из доба од пре 80 година, имају у четири угла око марамице, која је празна, по једну већу шару или и на средини, место марамице, имају већу шару. Пада веома у очи да ти ћилими имају шаре које личе на култне предмете па се и зову по њима, на пр. ћилим на рипиде, на чираке, на иконе, кандила (сл. 4), литија („кањанска литија“ у Орловату, по Кању у Бачкој). Етнографски музеј у Београду има ћилим на „гајтанске рипиде“, откупљен од Драге Лалић-Јеличине (80 год.) из Томашевца. Међу шарама на старијим ћилимима често су, као и у Срему „лутке“, стилизовани људски ликови (женски).

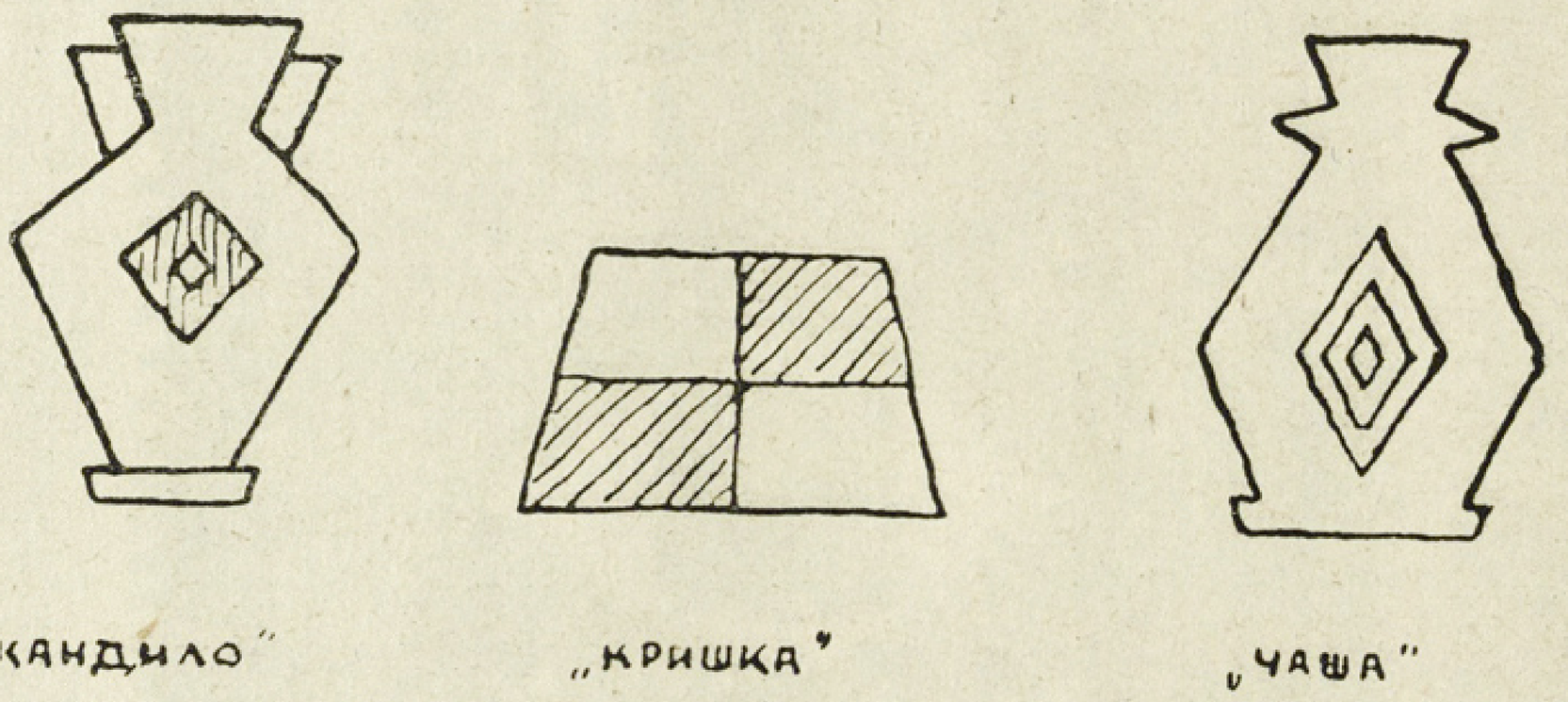

Сл. 4
Мотиви „са ћилима на кандила“ у Анице Маринкове, у Орловату

Мислим да није тешко одговорити на питање како је дошло до тога да се за обрасце шарама узимају култни предмети. Било је то у доба када су српске куће у Војводини још биле оскудне покућанством и украсима, а у црквама, чијем се подизању и украшавању у Војводини посвећивала велика пажња у другој половини 18 и у 19 веку, било је доста тих предмета који су својим обликом и сјајем привлачили пажњу посматрача. Црква је у то доба имала велику улогу и утицај на народни живот.

Такви ћилими су се ткали и даље, све до краја 19 века, и пошто се појавила нова „мода“. Наиме, сасвим је обична појава да једна иста жена ради такорећи истовремено ћилиме који по типу припадају разним временима: поред новијих узорака, употребиће се и старији. Стога се код појединих ткаља виде велике разлике и у току само 2—3 године. У даљој прошлости, кад је ћилимарство било у почецима, било је, стога, више једнообразности, а у новије време владала је велика разноврсност, јер су се још делимично употребљавали и стари обрасци, а уводили и разноврсни нови.

„Нова мода“ после рипида, чирака и сл. била је у томе да су се као обрасци за шаре узимали предмети за профану употребу, али у првом реду предмети луксузни и украсни, па лутке и животиње. Ћи-

лими „на лутке“, са стилизованим људским ликовима (рађеним увек и само фронтално и вертикално), били су, како изгледа, веома у обичају у читавом Банату осамдесетих година 19 века. Од мотиња анималних у то време се јавља „кошута“; део од једног „ћилима кошуте“ из доба пре 1890 има Етнографски музеј у Београду (из Томашевца). Затим је било ћилима „на корњаче“. Чешћи су били ћилиḿи у којима су главне шаре претстављали бокали, „кширови“ (Geschirr, у овом случају вазе за цвеће), и др.

Око 1900 наступају велике промене у банатском ћилимарству, промене које претстављају наглу декаденцију у укусу. Већ су потпуно овладале анилинске боје а мотиви за шаре се узимају из бечких модних журнала и са штампаних хартија којима се облажу зидови и застиру полице и сл. Тада улазе у моду крупне руже, пауни, лабудови, венци, „ауфсеци“ (у средини посуда за колаче а унаоколо лоза), „лудаје“, крупни каранфили, божури, „дан и ноћ“ (цвеће) и др. Геометриски мотиви („клечке“) су ретки у то време.

У периоду између два светска рата куповани су готови „пиротски ћилими“, а било се је увело и по селима да се ткају „пиротски ћилими“, и то на широком разбоју. Зову се пиротским, ма да немају много сличности са правим пиротским ћилимима ни по бојама ни по шарама. Они што сам их ја видео имају већином геометриске шаре. Сличност са пиротским је у првом реду у техници, у изради: ти ћилими имају ситан замет и нема просека као обично на војвођанским ћилимима кад се једном бојом ради замет или ивер од више жица, па се сви редови у замету свршавају на истој жици од основе и онда се виде као оштри прорези дуги и више од 1 см, чега нема на пиротским ћилимима.

Домаће ћилимарство је уопште у опадању, не само у погледу уметничке вредности; њега нестаје, као што нестаје и смисла и љубави за рад, а то стога што се, ако требају, могу купити и готови ћилими, па је у годинама пред други светски рат било веома у обичају да се купују плишани ћилими. Како је ћилимарство у опадању, види се и по томе што жене, уколико и сада ткају ћилиме, углавном раде држећи се строго обрасца (донетог ћилима из друге куће или каквог цртежа); мењају углавном само боје. Док је раније свака, и најмања, шара имала своје име и не само за ткању него и за све у селу била израз неке претставе и расположења, врста сликовног писма, сада већ и врло старе бабе обично не знају имена шара; нису ретке ни које не знају ни имена главних шара и ћилима.

Употреба. — Ћилими се употребљавају редовно само за прекривање кревета. Ти исти ћилими употребиће се, у изванредним приликама, и у другу сврху, углавном као украс. Само у имућним кућама, кад ћилим остари, распоре га па поле стеру по патосу. Има и тога да се стари ћилим употребљава као покровац за коња, особито последњих година, пошто се тешко долази до коњских ћебета. Понека кућа има ћилим који служи само култним потребама: такав ћилим има као украсе обично крст и друге култне предмете а ставља се

испод иконе у свечане дане. На таквом ћилиму односно на столу који се покрије таквим ћилимом свети се водица. Такав ћилим, где га има, употребиће се у првом реду за сахрану са покојником.

По Банату су прилично жива предања која казују да су ћилими у не тако давној прошлости сматрани као знак благостања, тј. ћилима је било само у богатим кућама. Пре ћилима, ткани су и на постељама употребљавани вунени губери. Баба Милица Јовичина из Томашевца није ткала губере, али зна да је губере ткала још њена мајка, која је уз то ткала и ћилиме. Вука Ановић (62 г.) из истог села казивала ми је како се њена мати као девојка била удала за удовца и у кући затекла ћилима, а баба (Вукина) још није имала ћилима него губере; тако исто и Вукина тетка није имала ћилим него губер. Губери су ткани на обичан начин, тј. потка је кроз основу провлачена помоћу чунка. Били су шарени. У Томашевцу сам слушао, у вези с тим, и шалу како су се ругали некој девојци што није откала ћилим, а она рекла:

Ако ми се срећа јави
Биће добар губер стари.

Временом је настао обичај да свака девојка носи у својој спреми ћилиме: раније бар један (око 1860), у новије време најмање два (за два кревета). Обично сама мајка тка ћерима ћилиме за спрему. Баба Милица Јовичина из Томашевца имала је четири ћери и свакој је откала по два ћилима и још по два ћилимца. Имућније девојке носе у спреми и по више ћилима, па и по шест и осам, и то тако да све по два буду једнака. Мати спрема ћерима нове ћилиме, а пред смрт своју оставиће снахама, ако их има, своје старе ћилиме. Нека девојка носи у спреми и по један ћилим за отоман и за сто.

Свадба је изузетна прилика када су ћилими употребљавани и на други начин. Са кревета би скинули ћилиме па ставили на коње, упрегнуте у кола која иду у сватове, а и седишта на колима су прекривана ћилимима. Некада је био обичај да се кумов „логов“, трећи коњ у колима, покрије новим ћилимом, и тај ћилим је остајао куму као дар (Меленци). Свечану собу у кући у којој су сватови такође би украсили ћилимима свуда унаоколо. Имућнији носе и у цркву ћилим на коме ће стајати младенци за време венчања, па ће га опет вратити кући. У новије време у ту сврху се употребљавају ћилими са ружама.

Врло је раширен обичај да се сто, на ком ће лежати мртвац у кући, прекрије ћилимом. Тим ћилимом ће се прекрити и носила, кад га буду носили на гробље, али ће се после вратити кући. Може се рећи да је општи обичај код банатских Срба да се једна пола ћилима сахрани са мртвацем: та пола се стави у ковчег испод мртваца, да он лежи на њој. Друга половина ће се употребити кад умре ко други. Обично старије жене чувају и намењују један ћилим за сахрану: једну полу себи а другу мужу. У много кућа видео сам тако по једну полу од дивних ћилима која чека да оде у гробље. Љубица Недељков у Орловату чува један ћилим који је ткала њена мајка око 1860. Мајка је била родом из Ботоша, а ткала је у Орловату. Имала је петоро деце

и сваком је спремила по један ћилим. Ти ћилими су готово сви сахрањени, јер је жива још само Љубица са својим ћилимом.

Кад умре млађе чељаде, особито ако је то одрасла девојка, обичај је да се цркви поклони ћилим, па да се умрло лице помиње, дакле „за покој душе“. Појединци поклањају ћилиме цркви и иначе.

7

Торбе. — Истовремено кад и ћилими и на исти начин ткају се и вунене торбе, које се и сада увелико употребљавају. Разликују се две врсте торби: торба за госте и торба за поље. Торбе за госте су лепше и употребљавају се у свечаним приликама. На таквој торби обично различите су две стране: једна је више, друга мање украшена. Кад се полази у госте, торба се носи тако да се види лепша страна; а кад се враћа из гости, онда тако да се види и она мање украшена страна. Тиме се даје израза радости на поласку односно жалости на повратку из гости. Шаре на овим торбама су као и на ћилимима из истог времена, на пр. у новије време руже, пауни итд. „Торба за поље“, у којој ће се носити храна радницима у пољу, је обично врло једноставна: она има хоризонталне пруге у разним бојама. Или, кад остари торба за госте, употребиће се за свакидашњу употребу.

б. Ћилимарство код сомборских Срба

1

Код Срба у Сомбору и околним насељима, који чине једну заједницу, јер и Срби који живе у Сомбору и по сомборским салашима великом већином живе у свему као и Срби по околним селима, све доскора је била веома у обичају израда ћилима, која се делимично одржава и данас. Ћилимарство је било општенародна тековина и ћилими су се ткали у свим српским кућама за домаће потребе: у свакој кући која је имала вуне ткали су се ћилими. Али, на подлози те домаће радиности развила се производња ћилима на трговачкој основи и центар тог рада је био у селу Стапару у коме је било доста професионалних ткаља. Поједине ткаље из Стапара ткале су ћилиме за свој рачун и продавале их готове на вашару у Сомбору. Поред тога, оне су ткале ћилиме и другим женама из Стапара као и из Сомбора и села у околини, које су давале потребне сировине и плаћале у новцу за рад. Уверавали су ме у Стапару да су се већ одавно у селу појавиле професионалне ткаље које су се издржавале ткањем и продајом ћилима. У другим селима, на пр. у Сивцу, ретко је било тога да се продају ћилими.

Треба да су се још пре неких 80 година појавили у Стапару широки разбоји, који су омогућили ткање ћилима веће ширине а од једног јединог комада. Дотада су ткани ћилими на обичном узаном разбоју и стога је сваки ћилим био састављен од две поле. Тако се по другим селима ткало и даље, па и данас, уколико се још у понекој кући тка.

У вези с тим променама економског карактера, које су последица крупних промена које се врше у војвођанском селу у другој половини 19 века и које су само последица продирања капитала у село и раслојавања сеоског становништва, извршене су велике промене и у квалитету и изгледу ћилима, особито у орнаментима: најпре у Стапару почеле су ткаље да примењују шаре које су узимале из разних „журнала“, а ти нови стапарски ћилими брзо су постали мода и узори за ћилиме и по другим околним местима, где се и даље радило на узаном разбоју. Ипак, „старовенских“ ћилима има и сада, особито у Сивцу, и они се много разликују од новијих.

2

Још до пре тридесетак година и у самом Стапару су употребљаване вегетабилне боје за бојење вунене прађе, ма да је већ била преовладала употреба анилинских боја, и има доста старих жена које никада нису ни употребљавале вегетабилне боје. Ипак, употреба вегетабилних боја се није заборавила, па се последњих година делимично и обновила. У Сивцу сам имао прилике да чујем поређење „зацрвенио се ко броћ“, и то од лица које уопште више не зна шта је то броћ. Броћ се, дакле, некада и у овом крају гајио и употребљавао за бојење.

Сада су у Сивцу у општој употреби за бојење прађе сирак, орахов лист, млечика, лист од гуње. Кад се ради са тим бојама, употребљава се сирће као катализатор, али то не мора да буде. Семе од сирка даје жућкасту боју (окер). Жућкаста боја се добија и од млечике: прађа се потопи најпре у чисту хладну или млаку воду па се онда стави у добро искувану млечику. Ако се жели затворенија боја, прађа се остави да стоји дуже у течности. За мрку боју се употребљава орахов лист. Луковина даје боју нешто тамнију него млечика. А луковина и орахов лист, скувани заједно, дају отвореномрку боју. За бојење прађе у црно употребљава се само зрео плод од апте: ништа се не додаје. А комина (петељке) од апте даје неку црвенкасту боју, па се и она употребљава. Тамноплава боја се добија на два начина. Један начин је да се црној боји дода нешто што ће је „отворити“. Други начин, који се примењује и сада у Сивцу, је да се употреби плави цвет од неке пољске орхидеје, која цвате у рано пролеће. Тамнозелена боја се добива тако да се помешају, пошто се претходно процеди, чорба у којој је добро искувана орахова љуска и чорба од обичне траве са ливаде, па се у ту течност ставља прађа.

Жене у Сивцу се сећају да је некада приликом бојења употребљавана и мокраћа.

Пошто природна боја вуне није сасвим бела, а на ћилиму се види често бела боја, сада се место домаће вуне употребљава куповни бели „вул“ (памук). Раније је употребљавана и за белине вуна природне боје.

До краја првог светског рата био је обичај да се у ћилиму изради макар и сакривена српска тробојница на тај начин што су употребљаване црвена, плава и бела боја, али често је била и зелена боја као „грунт“, основна боја.

3

Ћилими се израђују на разбоју. Првобитно су израђивани само на обичном домаћем разбоју и стога су старији ћилими редовно састављани од две поле. „Велики разбоји“ су уведени најпре у Стапару, када је почела израда ћилима за продају и извоз, па су постепено продрли и у друга села. У Сивцу су се такви разбоји појавили пре 40 година. Отада се разликују „мали“ и „велики или широки разбој“.

И у старих и у нових ћилима основа је редовно двоструко препредена кудеља, а потка је вунена (сем за белине).

Потка се провлачи кроз основу прстима: „прстима замећу“. Ипак, код ове групе Срба много више се употребљавају за тај начин рада изрази: иверам, иверање, ивер. Један делић на ћилиму од неколико жица исте боје, редовно у виду правоугаоника, зове се ивер. У иверу су најмање по две жице потке. Ако су само две или четири жице у иверу, то је онда „ситан ивер“, а ако их је више, онда је то „крупан ивер“.

Већ прилично одавно, и то најпре у Стапару, а потом и у другим местима, дошло је у изради ћилима до преокрета који је умањио њихову уметничку вредност. Место складних геометриских шара и мотива вегетабилних или анималних, које је ткаља распоређивала и комбиновала по своме дару и нахођењу, прешло се на једноставно копирање, често и веома неукусних мотива. Узорци се нису тражили више у старим ћилимима или у предметима око себе него су узимане „мустре“ са хартије: из разних модних журнала, са куповних завеса и чаршава за сто, са куповних жанилских и других ћилима, итд. Приликом израде ћилима, ткаља гледа непосредно у такав узор или на његов цртеж пренет на папир. Која је ткаља вешта, она на хартији нацрта шаре за ћилим напамет, али и такве шаре су у најтешњој зависности од поменутих. Тако су у току последњих деценија ушли у моду ћилими са крупним венцима, ружама и божурима. Да би утисак њихов био још гори, код ћилима се употребљавају често нападне, дречеће боје.

Било је да се и плаћа за коришћење „мустре“ по 400—500 динара.

Старији ћилими код Срба у Сомбору и околини су од две поле, а новији су изаткани од једног комада али исте величине, тј. дужине кревета и ширине која томе одговара. Има их потпуно правоугаоних, али су чести и такви у којих су само две дуже ивице праве, а краће ивице нису праве него су „на ластар“, на цик-цак. Може се чути да кажу и „на шпицеве“. Било је, колико сам могао да утврдим, ћилима са таквим ластаром и пре 70-80 година. Такви ћилими на ластар употребљавани су у првом реду за прекривање столова, док су они први за покривање кревета или за стављање на зид изнад кревета. Ластарем се уопште зове мотив цик-цак, који се сусреће и на ћилимима, и то редовно уз ивицу.

На старијим ћилимима, онима који су израђени пре више од 70-80 година, превлађују геометриски мотиви. Они су били „на пласе“, а

пласе су широке пруге у једној боји, па су у пласи уметнуте шаре (сл. 5). „Пласа“ у средини може да буде широка до 50 см. Врло је чест орнаментални мотив на ћилимима из тог времена низ степеничасто поређаних ивера. Тај мотив сомборски Срби зову „на рузмарин“ (а код Шокаца се зове „један другог вуче“).

Ћилими из новијег времена разликују се од оних старијих већ по општем изгледу: они обично имају једно велико правоугаоно поље, које се зове „небо“ или „среда“, а око њега је са све четири стране мање или више широка „окрајница“ или „улама“. „Небо“ се вели ако је поље испуњено шарама, а „среда“, ако је сасвим или претежно празно. Иначе, шара има и по небу и по окрајници. Увек ћилим има једну

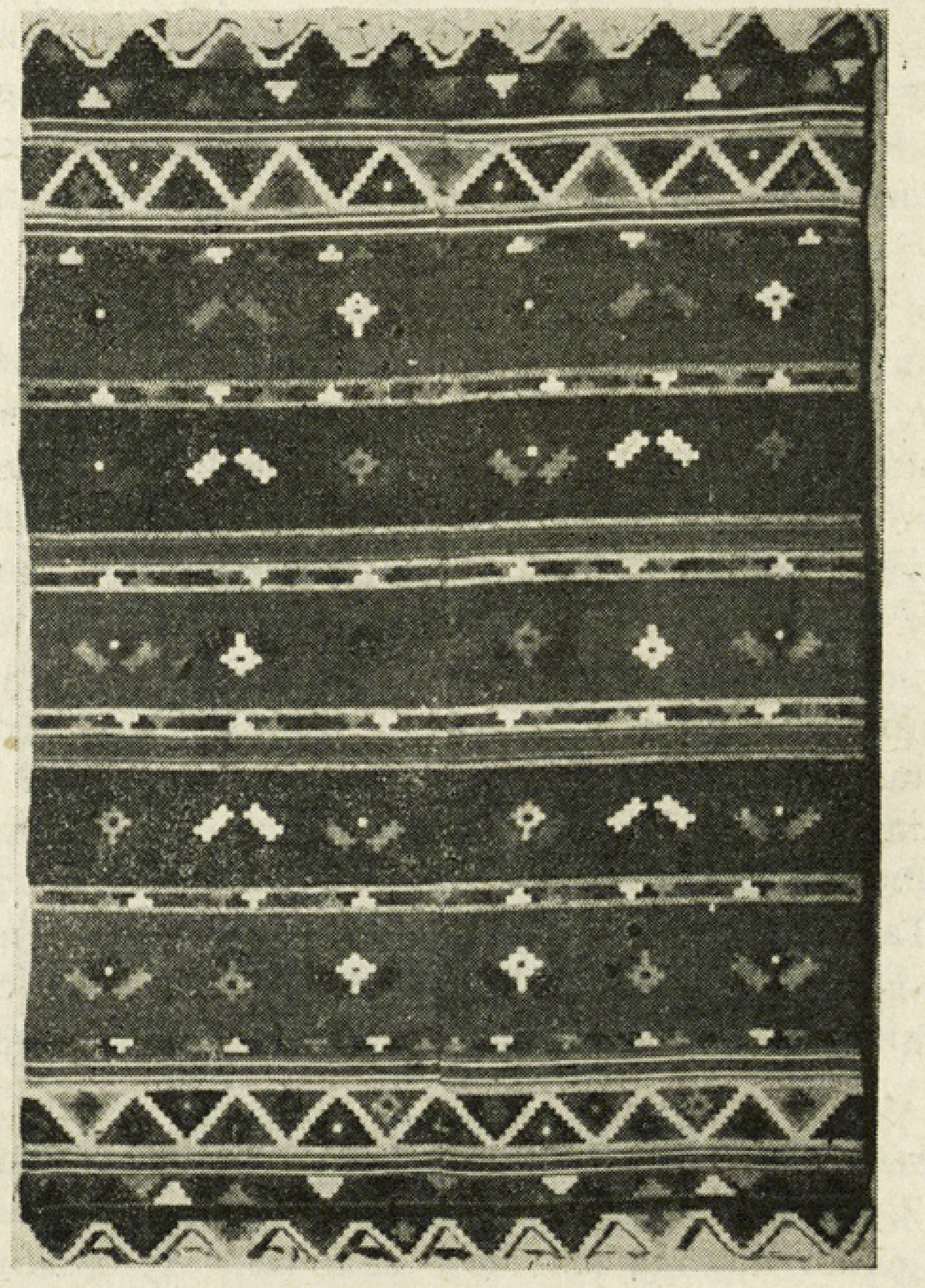

Сл. 5
Ћилим на пласе из Ст. Сивца
(Војвођански музеј у
Новом Саду)

основну боју, „грунт“, и по њој се такође зову, на пр. бордовски ћилим. Ако је окрајница са ситним ивером, онда се зове „улама“. Ћилим може да има и две окрајнице. На окрајници су обично ситнији орнаментални мотиви или је целом дужином изведен „ластар“ (цик-цак) у више боја. Између поља у средини и окрајнице може да буде узана бела „укладица“.

Пре неких сто година појавили су се ћилими са шарама које су претстављале разне стилизоване предмете, култне и профане, и пре 70-80 година су били веома омиљени ћилими „на рипиде“, по неколико „рипида“ на „небу“, а на улами ситнији мотиви, као на пр. „топови“. „Топови“ се умећу и у поље да попуне мање празнине. Сем

рипидама, тада се ћилими украшавају и „чирацима“ (свећњацима). Тако, на пр., један ћилим из Сивца, ткан пре близу сто година, сада у Етнографском музеју у Београду (инв. бр. 18560), има на „небу“ четири чирака и у средини неки други предмет са трпезе у православној цркви (дискос?) и на обе окрајнице су „топови“. На њему су „шпицеви“ и „ластар“, јер је служио за покривање стола. Тој врсти ћилима и том времену припадају и ћилими „на иконе“, као и ћилими „на тањире“. „Икона“ је већа шара у виду правоугаоника на средини ћилима. Слушао сам само да је било и ћилима са сликама српских јунака: Марка Краљевића и др., али нисам имао прилике да их видим.

Новији ћилими се разликују од старијих и по украсним мотивима и по њихову распореду: то су крупне шаре које се стављају само у углове неба или среде, а може да буде једна и у средини. Мотиви су „руже“, венац, тулипан (лала), „босиљкаче“. Ћилими „на руже“ су се одомаћили особито у времену пре 30-40 година, а појавили су се нешто раније.

У најновије време су прављени „ситни ћилими“, чије су површине испуњене са много шара.

Сем шара извођених клечањем ћилим може да се украси и „гушицама“ од обојене прађе, које се промаљају кроз зевове.

Карактеристично је да се у Бачкој не јавља ромб међу орнаменталним мотивима на ћилимима, иако је ромб најчешћи мотив у балканском ћилимарству па га има и на старијим ћилимима у Срему.

За млађи свет ћилими немају више вредности и интереса као раније. Међутим, све до недавна свака девојка морала је у својој спреми да носи и неки ћилим: број ћилима које ће понети зависио је од њеног имовног стања, а те ћилиме јој је обично ткала сама њена мајка или је давана вуна професионалним ткаљама да оне изаткају за награду. (Ћерима се спремају ћилими, а синовима се спрема за женидбу постеља). Девојка из средње куће носила је бар по један ћилим и две пољавице. Тај ћилим ће употребити за покривање стола. Имућније су носиле и по шест ћилима, а уз то и по који ћилимац. Богатије куће спремају ћилиме и кад сина жене, јер ће ћилимима даривати: у цркву се носи ћилим на ком ће стајати младенци приликом венчања, и тај ћилим се даривао цркви. Обичај је да се и кум дарује, и имућнији су га даривали ћилимом а сиромашнији пољавицом. И то, тим ћилимом се о свадби покрије кумов коњ, односно коњи. Ћилиме куму спрема мати младожењина. Раније је тако дариван и стари сват.

4

Ћилими се употребљавају у првом реду за покривање стола и „аљина“ (постеље). Као што сам поменуо, имућне породице ће употребити ћилиме и приликом свадбе да оките кумове коње и да простру у цркви где ће стајати младенци. Кад умре неко, онда се, пошто се мртвац опреми, на сто стави ћилим, а на ћилим опремљен мртвац. Раније је био обичај: кад умре момак или девојка из имућније куће, онда се носи на гробље тако да се по носилима простре ћилим и тај ћилим ће остати цркви као дар. А они који имају своје породичне зидане

гробнице, кад умре млађе чељаде из такве куће, простру по поду гробнице ћилим и на ћилим ставе ковчег с мртвацем.

Ма да су у Стапару израђивани ћилими и за продају и извоз, ипак су у ова српска села око Сомбора доношени и ћилими са стране.

Код бачких Срба су добро познати и пиротски ћилими: после првог светског рата куповани су пиротски ћилими, нарочито они „на кутије“, с истицањем белине. Баба Кида из Сивца, која је и сама ткала ћилиме, бавила се је и трговином ћилима пуних 17 година. Највише је доносила ћилиме из Баната, а „здраво су различни банатски и бачки ћилими“. Ћилими из Баната доношени су у Сивац и на пијацу. Последњих година, због оскудице у новцу, продају се и половни ћилими из кућа, и поједине жене носе нове и половне ћилиме на продају не само у Сомбор него и у Београд. Цене ћилимима одређују се према тежини, количини и лепоти боје и према уложеном труду.

5

Потпуно у ћилимској техници се израђују и торбе, без којих није била ни једна кућа. Не само што се раде иверањем него се и на њима изводе исте шаре као и на ћилимима, па тако и торба може да буде „на рипиде“, „ на бокалице“ (вазе) итд. При горњем и доњем крају торба може да има ситне пруге у разним бојама. То је онда п о д в е з а. Може торба да буде само половином, тј. предња јој страна, рађена иверањем, а друга половина, она која се неће видети кад се носи, да буде откана руком „на пласе“, тј. обичним ткањем а са широким пругама у разним бојама.

Нове торбе су употребљаване за свечано ношење погача: у торбу се стави ораха, а на торбу погача која се увије салветом или пешкиром. То се носи на рукама. Накнадно ће се на торбу ставити повраз, кад се почне употребљавати за ношење јела и сл.

6

Као и ћилими употребљавају се, али су друкчије израде ћилимци и пољавице. Ћ и л и м а ц је такође вунено ткање, од две поле, величине као и ћилим. И код ћилимца је основа од кудеље, а потка од вуне. Потка се уткива или само помоћу чунка или се код израде примењују ткање чунком и клечање. Стога је сваки ћилимац на пласе, тј. широке пруге. Најмање могу бити две боје, али их је обично више. Између пласа буду обично уметнути делови који се раде иверањем и изводе се мање шаре. Може да буде да се и у пласама виде као украс конци друге боје него што је пласа, и то дугачки по неколико сантиметара, а један од другог удаљени. Ти украси се зове у с н о в и ц а. И ћилимац може да има с ужих страна „шпицеве“.

Док ћилим и ћилимац с обе стране имају лице, п о њ а в и ц а је тања и она има лице само с једне стране. Тка се у два нита, уведено пореднички (тј. са широким пругама). Има и „пољавица ивер“ или „иверана“. Ткање пољавица треба да је отпочело пре неких 60-70 година, тј. када су садашње бабе биле девојчице и девојке, а пре 40 го-

дина почела је израда пољавица са ружама и сличним мотивима. Обично се као једна целина узимају три пољавице (две за кревете и једна за сто), и девојка носи у спреми три или шест пољавица. Да се изаткају три пољавице, ткаља треба да ради непрекидно шест дана. За тај рад плаћа се (1949) 2800 динара.

Била је некада у моди и израда ћилима чупаваца помоћу игала.

в. Ћилимарство код бачких Шокаца

1

Има га у свим шокачким селима и ћилима има у свакој шокачкој кући у Бачкој, а сем ћилима бачке Шокице израђују у ћилимској техници још и торбе, прегаче и „пољавке“, мале простираче за клечање у цркви. Сада је тај рад у наглом опадању: такве ствари уопште ретко се и ткају последњих година, а већ од раније знатно је опала уметничка вредност тога ћилимарства.

У Бачком Моноштору говоре „заметање“, „уметање“ и „убирање“, а у Вајској сам чуо да се ћилими раде „на прсте“.

Вуна је главна сировина за израду ћилима, прегача, торби и пољавки за клечање. Као потка редовно се употребљава само вуна од домаћих оваца а као основа више се употребљава кудеља, такође домаћи производ. Место беле вуне у потки употребљаван је, у новије време, обичан бели памук.

2

Вунена прећа се бојадише сада јевтиним индустриским бојама. Међу примерцима ћилима, прегача, пољавки и торби који су рађени раније и још се чувају по кућама има их од прође која је делимично или у целини обојена домаћим биљним бојама. Неколико таквих примерака је доспело и у музеје у Београду и Новом Саду.

Недалеко од Бачког Моноштора, према Бездану, је овелика Црна Шума, одакле се Моношторке и сада снабдевају „жестиловином“ за бојење вунене прође и ускршњих јаја у црно, али је код тога бојења потребна још и зелена галица. Зелене спољне љуске од ораха се искоришћавају и сада за бојење вуне у мрко. Поред тих сировина некада су употребљавани још и броћ (за црвену боју), храстова кора, храстова шишарка, млечика (за „драп“ боју).

Особита су код Шокаца и народна имена за боје. Ево како се зову боје на једној прегачи из Бачког Моноштора, која је сада у Етнографском музеју у Београду (инв. бр. 18553): плава, жута, небеска (зеленоплава, отворено плава), загорита модра (боја труле вишње), блида модра („рсза“), загорита жута (окер), блида жута (боја лимуна), бордо (тамно мрка), дуванска (маслинаста). Остали су називи за боје: камена (отворено плава), плава (тамније плава), црвена, јагерска (тамно зе-

лена), кафаста, бордунска. Пада особито у очи да се код Шокаца ружичаста боја („роза“, пембе) зове модром. За означавање разлика у тоновима исте боје служе речи „загорито“ за тамније а „блидо“ за светлије тонове.

3

Све што се тка код Шокаца тка се на узаном хоризонталном разбоју, „стативама“. Стога се ћилими обично састављају од две струке или поле.

Међутим, код северних бачких Шокаца ћилими су већином ткани са применом трију техника у исти мах: клечањем или заметањем, обичним провлачењем потке помоћу чунка и дизањем даске. Код тих ћилима истичу се особито жута, црна, отворено зелена и црвена боја, а у клечаним деловима су главне шаре: „шкарице“, „крушке“ и „један другог вучу“ (обично три правоугаоника степенасто један на другом). Код ћилима ове врсте разликују се ипак „права“ и „пака страна“ (лице и наличје), док код потпуно клечаних ћилима, поњавки и прегача нема те разлике. Било је, особито раније, и на северу ћилима потпуно клечаних и са шарама као и на прегачама, а појава новијег времена су ћилими рађени комбинованом техником. На југу су и даље клечани ћилими.

Знатна је разлика у ћилимима између северне и јужне групе бачких Шокаца. Код северних бачких Шокаца су ћилими од две поле, а код јужних су само од једне поле или, ако су од две поле, онда су састављене две једнаке поле. Друкчији су ћилими код Срба који живе у суседству јужних бачких Шокаца (али и код тих Срба су се ткали ћилими од једне поле).

Слушао сам мишљење да су се уметани ћилими код северних бачких Шокаца појавили и развијали под утицајем ћилимарства код стапарских Срба. То је вероватно: колико сам могао да видим, старији шокачки ћилими су врло слични старијим српским ћилимима из Сомбора и околине. У Бачком Моноштору су на гласу ћилими из Стапара и Шокице стално истичу да су ти ћилими бољи и лепши.

Ћилими код Шокаца јужне групе, који су од једне поле или струке, украшени су са страна и ресама, „пранцама“, од вунене преље. Те ресе се сплету на руке па се пришију.

У Бачком Моноштору, где сам залазио у многе куће, видео сам велику уједначеност код ћилима: ћилими исте старости имају исте шаре. Разлике су само у распореду и боји. То је и отуда што жене не само да узимају обрасце једна од друге него су у том селу међу женама јако развијене продаја и размена свих текстилних производа уопште. Један мотив траје неколико година, па га смени нови. А како ћилими дуго трају, тако је настала велика разноврсност међу њима у погледу боја и орнамената (сл. 6).

Има већ више деценија како се на ћилиме, прегаче и др. преносе разни орнаментални мотиви „с папира“, са разних штампаних узорака или обичних цртежа. Па ипак, жене настоје да не копирају сасвим верно него да те узоре прераде по свом укусу. Тако на пр. и чувена

професионална ткаља ћилима у Вајској баба Павка увек је „метала другојаче“, тј. измишљала и комбиновала шаре или мењала боје а није сасвим верно скидала „с папира“.

Сем „шкарица“, „крушака“ и шаре „један другог вучу“, које се примењују на моношторским ћилимима са комбинованом техником,

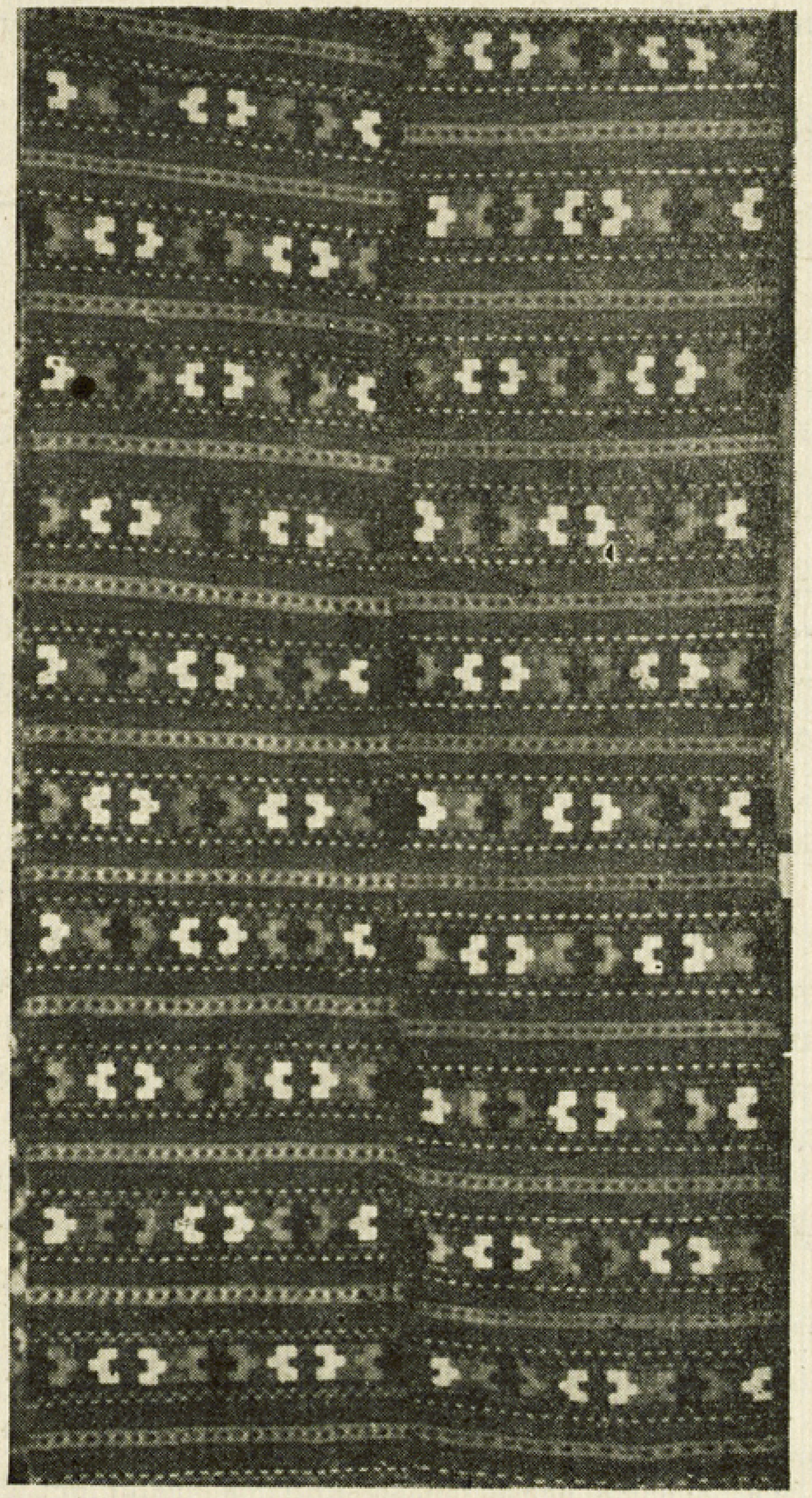

Сл. 6
Шокачки ћилим из Бачког Моноштора
(Војвођански музеј у Новом Саду)

на старијим клечаним ћилимима, прегачама и др. могу се видети и друкчије шаре, најчешће „шишке“ и „кошарке“, а дуж ивице „цимер“ (сл. 7).

Ево неколико података о врстама клечаних ћилима и о њиховим именима према орнаментима у јужним бачкошокачким селима и у Сонти. Ћилими најновијег времена имају крупне шаре — ружице или божуре — и то су ћилими „ружице“ односно „божури“. Они могу бити „били“ или „жути“; већ према томе какве је боје поље на ком се изводе те шаре. „Ситни ћилим“ је онај у ког су ситни орнаменти, а ћилим „ко кајмак“ је онај у кога су шаре разбацане као што изгледа пита

попрскана кајмаком! Има у тим селима ћилима „паунова“, „на топове“, „ћилим брез реда“, „рузмаринова“, „од девет липота“, „на квргчице“, „на двечице“ итд. То су старије врсте, од пре 30-40 година.

У Бачком Моноштору више се ћилими уопште не ткају него се ткају само још поњаве, вунена ткања накнадно украшена везеним шарама; јужни Шокци називају такве покриваче „чаршапић“. Код јужних Шокаца и у Сонти ћилими се ткају и сада и у тим селима има

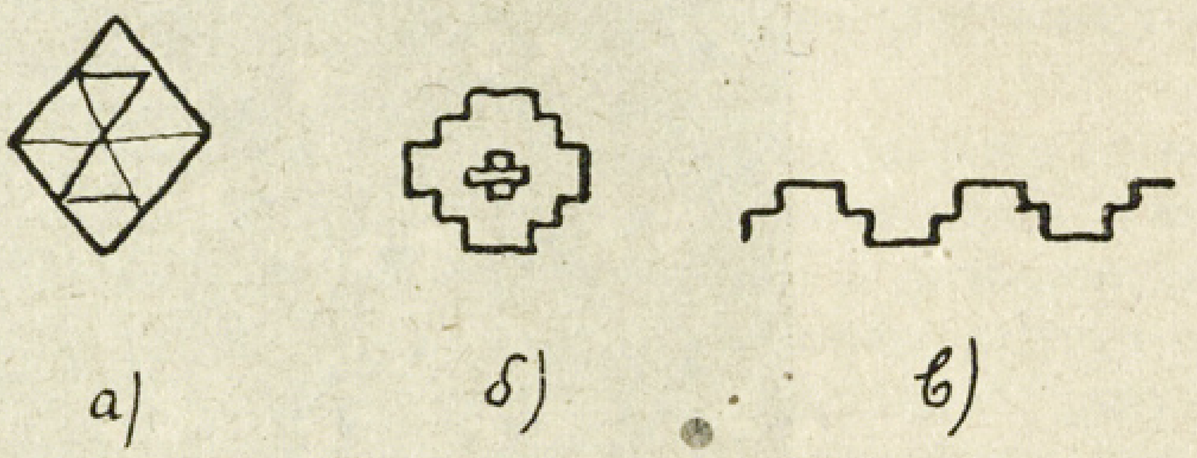

Сл. 7

Шаре на шокачким ћилимима: а/„шишке“, б/„кошарке“, в/„цимер“ дуж ивице

и професионалних ткаља, које ћилиме ткају и украшавају по „мустрама“, последњих година углавном само са великим ружама. Те ружице су им „сомборско“, тј. тај начин украшавања уведен је раније у самом Сомбору и примљен одатле.

Ћилими се употребљавају на разне начине, али првобитно никако не за покривање патоса: клечани ћилим или каква поњавка може се видети на патосу само у имућнијој кући намештеној потпуно на варошки начин. Занимљиво је да у Бачу имају и поређење: „ко Туркиња поредала по земљи“, које се употребљава кад се тако поређају ћилими, јастуци и сл., што није шокачки начин.

У Бачком Моноштору су ме жене уверавале да су раније ћилими ткани највише ради тога да се носе као заштита од кише и снега, али се у том селу само још старије жене загрћу ћилимом, кад је киша: млађе то више не раде. (Код јужних Шокаца жене се огрћу кад је киша шареним „чаршапићем“ или „поњавицом“ за клечање).

Имао сам прилике да у Бачком Моноштору чујем да ћилим којим се огрћу зову „струка“ и речено ми је да се тако обично зове код Шокаца у Даражу, у Барањи.

Ћилими се у кући стављају преко кревета и канапеа (где га има), али их обично тако употребљавају зими а лети их склоне да не би бледели од сунца. Стављају се ћилими и на зидове, такође ради украса, а њима се покривају и столови. У свечаним приликама ћилим се ставља и на коња: најпре „чаршап“, па по њему ћилим (у Бачу).

Био је обичај да се и у гроб под мртваца стави једна пола од ћилима. То се радило особито кад умре млађе чељаде.

Запрљан ћилим и сл. ствари перу се на Дунаву, а као и речна вода може се употребити хладна кишница.

5

Торбе, прегаче и поњавке ткају се у свему на исти начин и од исте прађе, па се дешава да се продужи ткање једне поле и од тог сувишка се онда прави торба или што друго, а прегача се може употребити и као поњавка, и обрнуто. Сасвим је природно да се на свим тим производима примењују исте шаре.

„Узрашћеница“ је мера: то је дужина једне прегаче, а све су прегаче углавном исте дужине, око 80 см. Две поле за ћилим имају заједно дужину од 5 узрашћеница; једна пола је, дакле, дугачка $2^1/_2$ узрашћенице односно око 200 см.

Прегаче носе Шокице увек, па и оне које су попримиле варошку ношњу. Разликују се овде „прегача“ и „прегач“. Прегача је ако је од вунене тканине домаће израде, а „прегач“ је, ако је од ма које друге материје (памучног платна, свиле, богато прекривена шљокама). Вунена прегача за сваки дан је једноставна, а прегача за празнике и свечане прилике је много лепша, шарена. Док се једноставне вунене прегаче ткају на обичан начин, шарене се израђују клечањем. По томе какве су на њој шаре, прегача носи и име, на пр. прегача „расперјане гране“, „мртве главе“, „колачићи“, „велике гране шокачке“, „пилићи“, „каранфије“, „калежи“, „шкарице“, „на срце“, „јабланска ћилимара“ (попут ћилима, у Бачком Моноштору), „на шишке“ (косо положени квадрати), „на црипове“ (судови са цвећем — сл. 8), и др. Поједине поменуте врсте су из разног времена, а према томе им иде и вредност. Тако на пр. прегаче са шарама из старијег времена продају се много јевтиније од оних које имају модерне шаре. Год. 1949—1950 биле су особито у моди прегаче „расперјане гране“, „мртве главе“, „на велике гране“, „на срце“, „на каранфије“, „на редове“ (ружице у редовима) и оне су продаване по 2500—3000 динара комад, док су прегаче са шарама из старијег времена биле по 1000—1500 динара.

Поједине врсте прегача носе се односно носиле су се само у одређеним приликама а не увек. Тако, прегача „на пилиће“, која је ушла у моду за време баба садашње генерације жена од око 35 год., носила се је у разним приликама и на скуповима. Прегачу „на срце“ носе још само старије жене и то у време поста и кад се „каје“ (кад су у жалости). Млађе жене је не носе никако. Прегача на „расперјане гране“ је у моди од пре неких 30 година. Носи се кад се иде у цркву.

Прегача има са стране додане ресе, „фронцле“ у Бачком Моноштору. Кад нема реса, она служи као „ћилимак“: ставља се на под код пећи или се њом огрћу кад пада киша.

Вунене прегаче обичног ткања могу бити у једној боји а и шарене, са пругама у разним бојама. У Бачком Моноштору и Берегу је честа таква „прегача на лаже“, која се носи радним даном. „Грунд“ (поље, односно широке пруге) је у једној боји и то „модрој“, зеленој, плавој, црној, кафастој, а у извесним размацима је по неколико узаних пруга у разним бојама. Које имају много таквог шаренила, оне су „најлажљивије“. Ко много прича, кажу, он лаже. По томе се, веле, зове и прегача која је са много боја, „на лаже“, јер и она као да много прича и лаже.

Прегача „на дарашке шаре“ је старомодна прегача, из времена бака, и само је још носе старије жене на раду у селу, а некада је ношена и кад се иде у цркву. Шаре на тој прегачи су извођене подизањем даске. „Прегачу четвероципу“, ткану у четири нити (уведено у четири „ципи“) носиле су раније девојке уз бела крила са везом „на пет миста“ (врста кошуља) само на Велики петак и кад се „каје“ (жали). Сада је већ прилично ретка.

„Пољавка“ је особита врста малог ћилима (сл. 9). У Сонти и јужнобачким шокачким селима је зову „ћилимац“.[1] Носе је жене и девојке у цркву да на њој клече и да тако чувају хаљине од прљања. Која има доста вуне, тка нову пољавку. Иначе, обично ношену прегачу

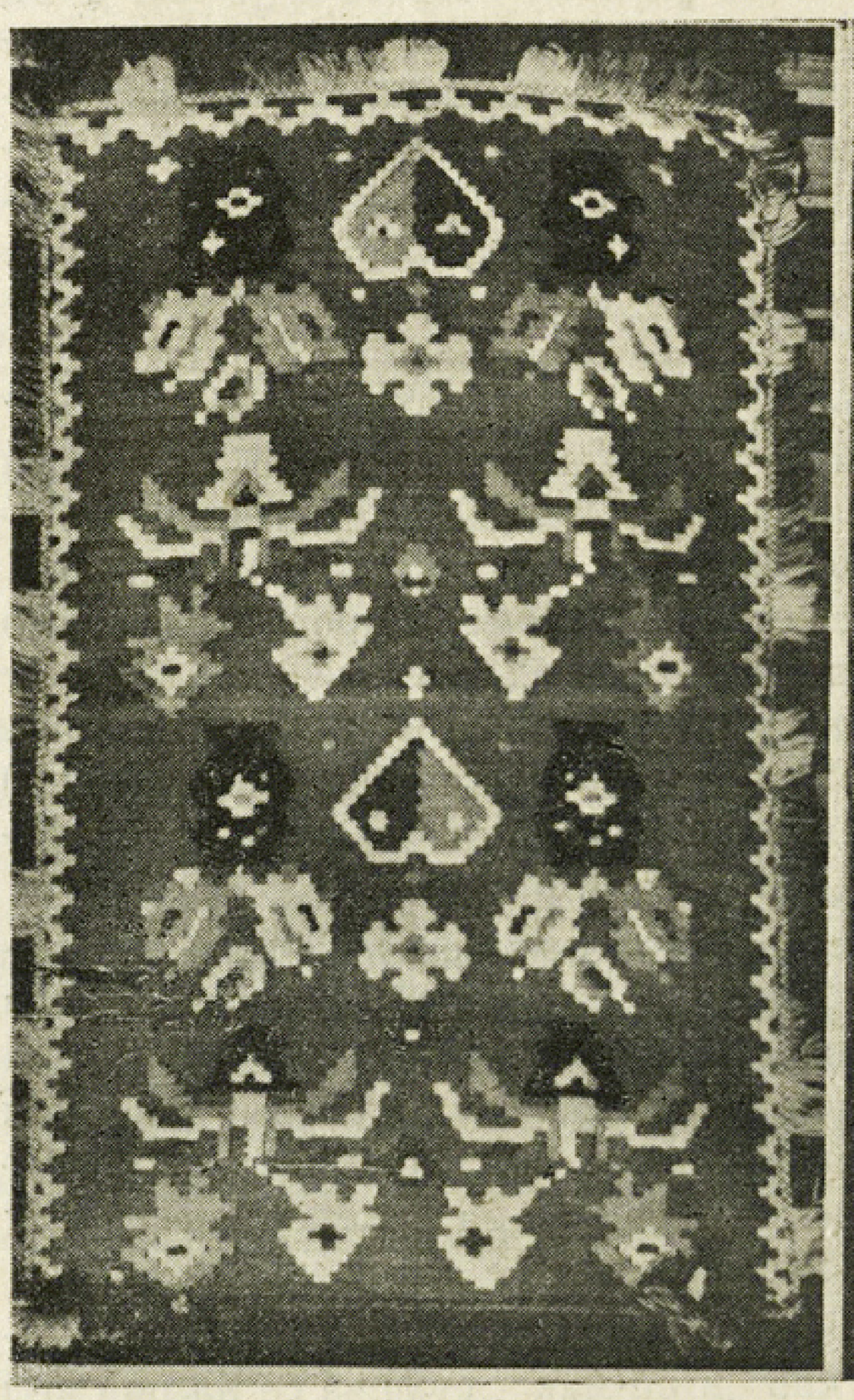

Сл. 8
Прегача „на црипове“ из Бачког Моноштора (Војвођански музеј у Новом Саду)

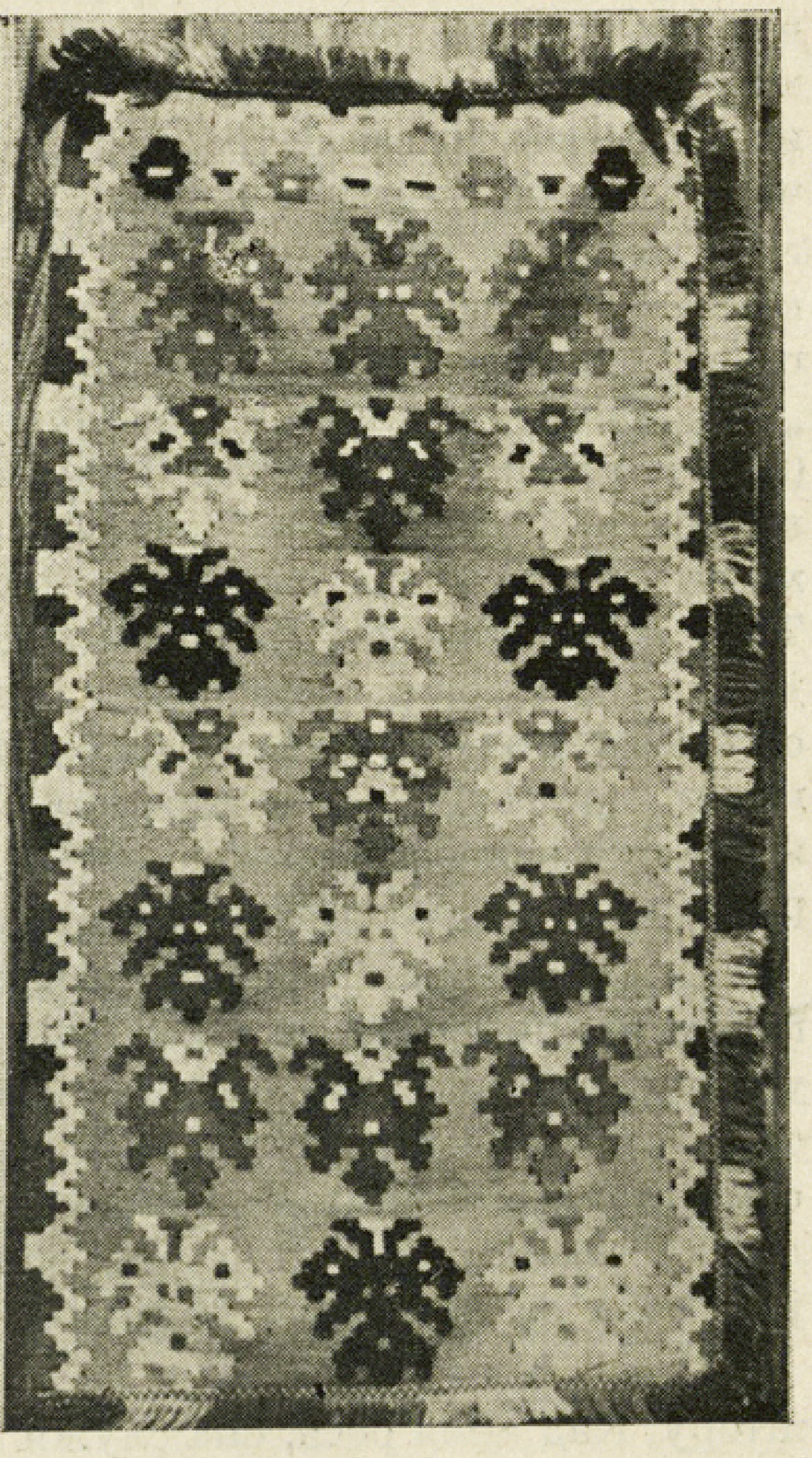

Сл. 9
Пољавка „на храстов лист“ из Бачког Моноштора (Војвођански музеј у Новом Саду)

претворе у пољавку. Ако је пољавка нарочито ткана, она се разликује од прегаче по томе што има „цимер“ са све четири стране, а у прегаче је „цимер“ са три стране. Кад иду у цркву или из цркве, пољавку носе пресавијену преко леве руке. Ћилимац у Сонти, Бачу, Бајској и Плавној је нешто дужи и шири него пољавка у Бачком Моноштору.

У Сонти је било ћилимаца у старије време са шарама: перјаши, жуте главе, шкврчице, плантикари, змијари, а сада су у обичају ћилимци са ружама, патрицама (бијаницама), калићима (саксијама) и „шарени упрет“. Ћилимац носе само младе жене, девојке никако, и то у свечаним приликама лети. „Губерак“ или „губерац“, ткан у четири нита и само са пругама у боји, носе и младе жене лети кад „кају“, старије жене и девојке редовно, а зими све.

Сада се већ ретко носе вунене торбе, које се израђују као и прегаче: у Бачком Моноштору од сваке прегаче може се направити торба. То су „убиране“ торбе или торбице.[2] Код јужних Шокаца има односно било је више врста торба: женска торбица мања и без поклопца и мушка торба већа, лепша и са поклопцем. („Упрта“ је широка вунена торба без поклопца).

г. Ћилимарство у Срему

1

Год. 1948 Војвођански музеј у Новом Саду набавио је један сремски ћилим, врло леп. Ћилим је тај излаган на изложби у Прагу 1910, где је био и награђен. Од продаваца ћилима мало смо могли да сазнамо о пореклу тог заиста лепог ћилима: пок. Љубица Панаотовић из Голубинаца, која је умрла око 1930, купила је била тај ћилим наводно од Вате Чубрилове из Попинаца пре више од 80 година, дакле око 1870. Још су умели да кажу да је Вата тај ћилим ткала за своју ћер, али није дочекала да јој га и да: ћерка јој је умрла пре удаје, и Вата је доцније продала тај ћилим. Баба Вата је умрла у Попинцима у дубокој старости. Ћилим је, наводно, стар више од 120 година (сл. 10).

Пошто је отишао из своје средине, тај ћилим је постао предмет нових тумачења, па је био добио ново име. Једна школована жена нашла је да су на ћилиму претстављени знаци зодијака и прозвала га, стога, „календар“.

Да бих сазнао нешто више о том ћилиму, посетио сам село Попинце 21 априла 1950. Тамо сам имао прилике да видим сличних ћилима, не тако лепих као поменути откупљени. Одмах сам сазнао да се откупљени ћилим зове „ћилим на пет кола“, јер на њему најпре пада у очи пет великих ромбова („кола“).

О самој Вати Чубриловој нисам могао ништа да сазнам, иако у селу има доста Чубрила: нико се ње више не сећа. Нисам јој могао наћи помена ни у црквеним матицама, које су сачуване само делимично. Међутим, род Чубрила у Попинцима је пореклом из Хрватске: старац Трива Чубрило (73 год.) казивао ми је да су се његови преци доселили из Хрватске 1814 год. О својим прецима умео је да ми каже да му је дед погинуо 1848, а баба, која је била из Кораћке куће у Дечу, преудала се после у Добринце. Ни Трива ни други старији људи и жене не знају ништа о поменутој Вати, која је, према томе, могла живети најдаље до око 1870, али је могла умрети и много пре. Пошто је она могла ћилим да тка кад је имала око 35—45 година, и пошто је Чубрилама требало да проведу више времена док они прихвате у свему

сремски начин живота и рада, може се узети да је врло вероватно да је тај ћилим настао негде између 1830—1850 године.

Ћилим тај није осамљен. Додуше, ћилими таквог типа су сразмерно ретки, што је разумљиво кад се има у виду да су они из старијег времена па их се мало могло и сачувати.

Етнографски музеј у Београду има један врло сличан томе. То је ћилим из Голубинаца, наводно из 1856 године.

Војвођански музеј има један ћилим (инв. 501) из Деча — Петровчића, који је по превлађивању плаве боје и по основним орнаментал-

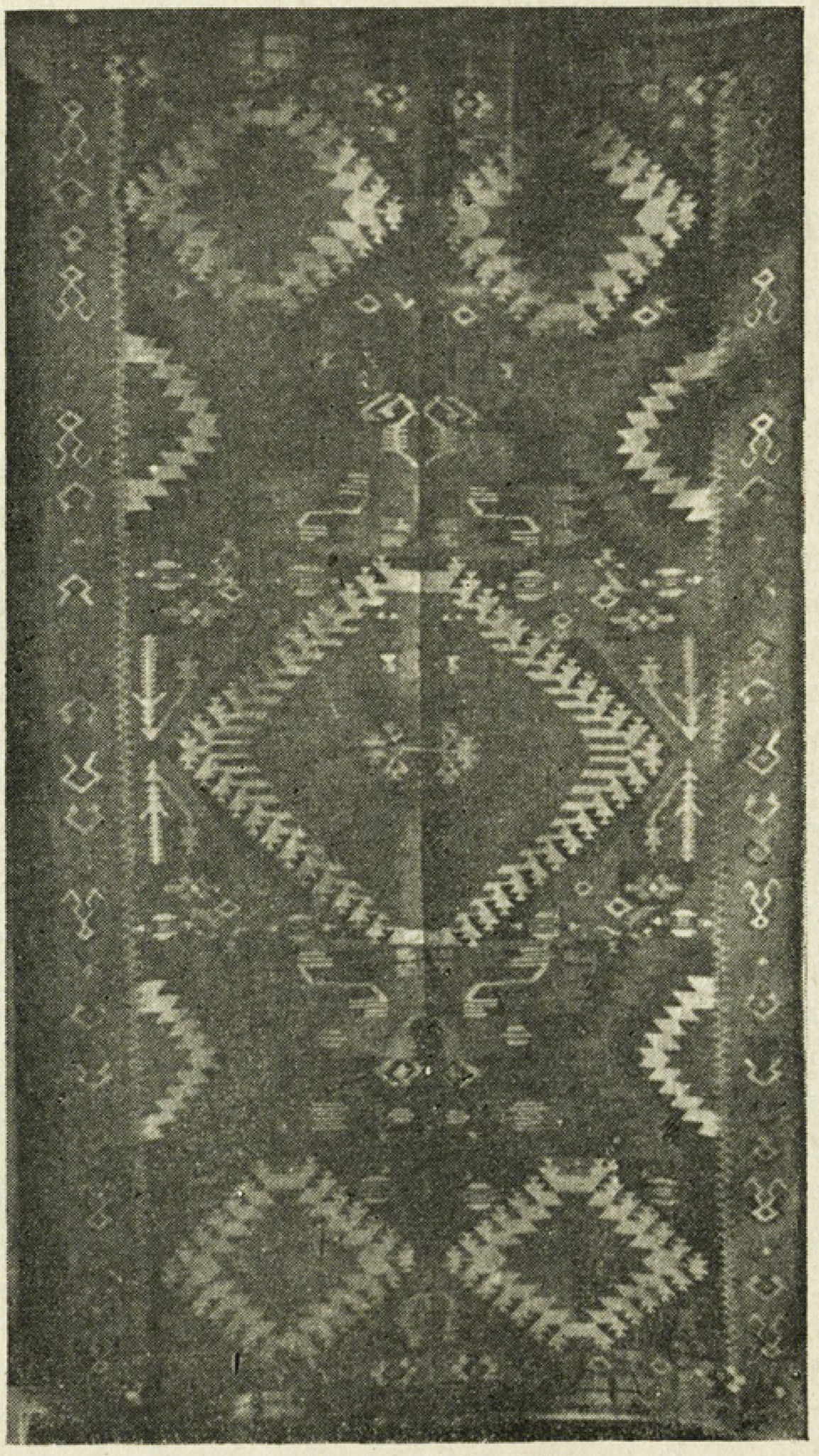

Сл. 10

Ћилим „календар“ из Попинаца (Војвођански музеј у Новом Саду)

ним мотивима веома сличан ћилиму из Попинаца, иако има само једно велико „коло“. У самим Попинцима, у кући Лепе Савковић, видео сам један сличан ћилим, само су на њему шаре грубље. Тај ћилим донела је Јеца Савковић, која је умрла 1938 у старости од 75 година, а она га је била добила од своје матере. Ако га је ткала мати, онда је тај ћилим могао настати око 1880, али је могао настати и раније. Раја Тртица

(рођ. 1872) казивао ми је да памти да је и његова мајка имала ћилим као што је откупљени, а његова жена је већ имала друкчији ћилим.

Било је таквих ћилима и у Гргетегу под Фрушком Гором, где су такви ћилими називани „сремачки“ за разлику од „бачких“.

Према изложеноме, „ћилими на кола“ (ромбове) са доданим ситнијим шарама (луткама, цветовима и др.) претежно плаве боје (индиго), увек од две поле, карактеристични су за Срем око 1850.

У старије време мало у којој кући у равном Срему да се нису ткали ћилими. Значајно је веома да су се ћилими ткали много више у „Срему“ него у Планини (селима по Фрушкој Гори).

2

Ћилими познијег времена — друга половина 19 и почетак 20 века — знатно су друкчији. Пре свега, боје су друкчије: употребљавају се индустриске боје и у ћилимима се виде нове и дречеће боје. Почиње особито да се истиче црвена боја. Чести су ћилими са великим правоугаоником (који се такође зове „коло“) на средини, а унаоколо је „венац“ (бордура), једноставан или двострук. Јављају се нови мотиви који су одраз романтичарског настројења тадашњег друштва. Поједини ћилими, по тим мотивима, носе називе као на пр.: „царски двор“, „девојачка башта“, „вилине очи“, „звезданац“ и сл.

Сем ћилима који су у потпуности рађени „клечањем“, има и ћилимима сличних производа у другим техникама.

Ћ и л и м а ц или ћ и л и м к а се тка делимично клечањем, а делимично обичним ткањем, чунком, па се зато зове и ћ и л и м ч у н к а ш. Делови откани провлачењем потке чунком зову се „даске“ (у Бачкој „пласе“). Такође се употребљава на постељи. Ти ћилимци су врло слични шокачким.

В е л е н а ц, такође од две поле као и ћилим, тка се у четири нита и шара у ткању. Употребљава се за прекривање кревета, а кад остари („оветка“), онда се стере по патосу.

Сада у свакој кући има шарених п о њ а в и ц а које се ткају чунком. Александра Чубрило, рођ. Стокић (рођ. 1873) из Попинаца, а родом из Буђановаца, казивала ми је да у време кад је она била девојка, дакле око 1900, још није било поњавица, али је било поњава трополки за покривање. Од 1945 појавила се је нова врста поњавица, тзв. т р о ж и̂ ц е, које су знатно лакше и у које иде мање вуне него у поњавице. Ткају се са по три жице озго и оздо и стога се зову трожи̂це.

3

Ћилимарство у Срему није изоловано: оно се је развијало у најтешњој вези са ћилимарством у суседним областима и под међусобним утицајима. До тога је долазило у првом реду по удаји, а и по сеобама читавих породица. Тако на пр. у Попинцима сам видео ћилим „царски двор“ који је пореклом из неког села у Бачкој (ткала га Јерина Поповић) и променио је четири генерације, прелазећи све с мајке на ћерку.

По композицији, тај ћилим је сличан томашевачким ћилимима у Банату. На имању Панаотовића у Голубинцима био је бирош Веселинов из Кикинде, чија је жена Савка, рођ. Бибић, била из Меленаца, и она је била донела и ткала многе ћилиме у Голубинцима и продавала. А у околини Вршца има ћилима који се, по орнаментима, зову „сремски“ (један такав је у Градском музеју у Вршцу).

Мил. С. Филиповић

[1] У околини Шида такав мали ћилим за клечање зове се „пепељак“.

[2] Торбица за дневни хлебац имала је код Моношторaца и ову улогу: када би била беспослица, људи из Моноштора би ишли у Сомбор на трг и торбица преко рамена је била знак да је човек из Моноштора и да тражи посла.

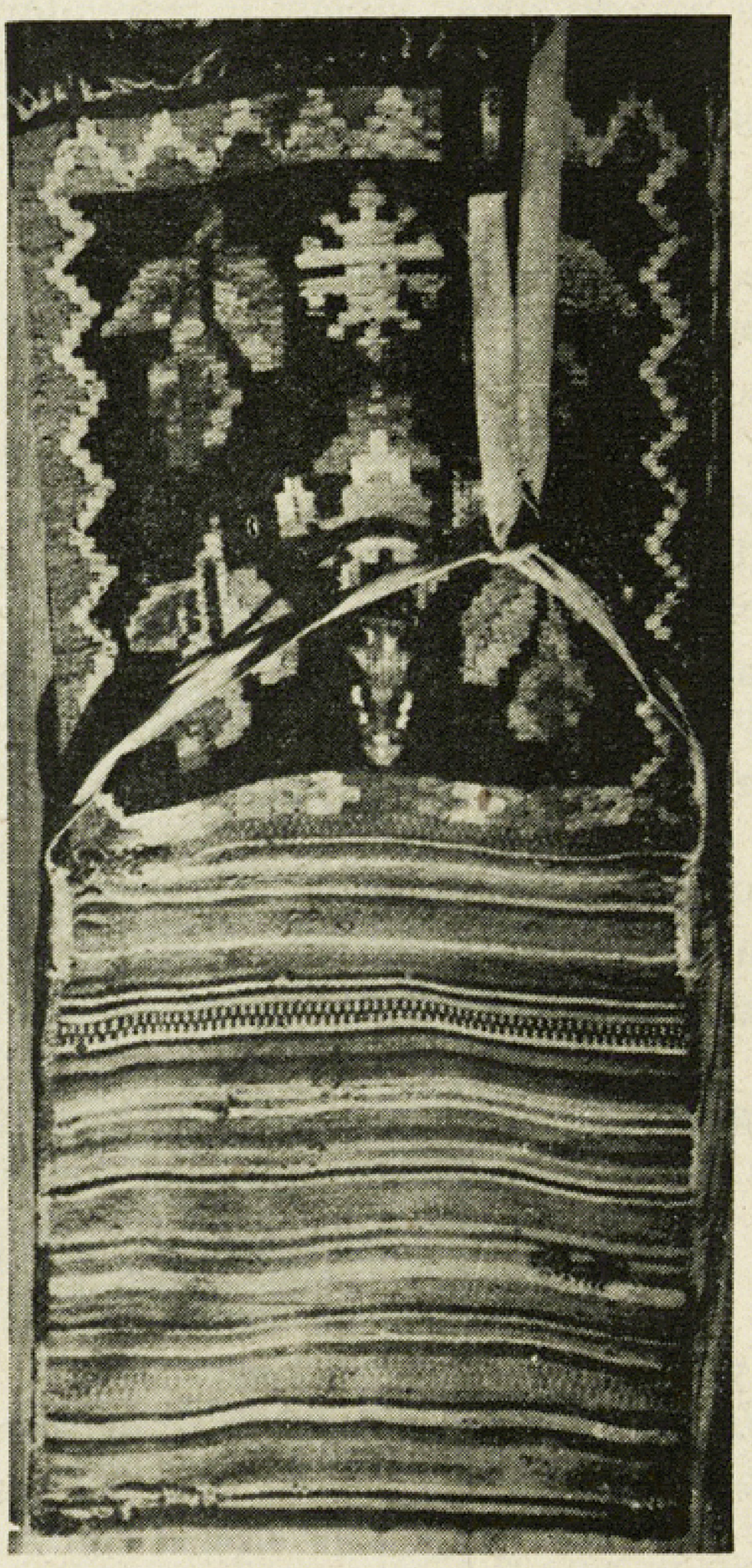

Торба из Војке

Б Е Л Е Ш К Е

КУЋА ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА

Тихомир Остојић је констатовао везу између Захарије Орфелина и Новог Сада. Али једну од најјачих веза, да је Захарија био новосадски кућевласник, није знао.

У Prothocoll deren in Jahr 1743 in der königl. Freystadt Neusatz ausgemaessenen Hausgründen, код куће под бројем 735 каже се да јој је власник Mirko Marko, а одмах до тог имена је уписано N. B. Zahar Orphelin. Значи, та је кућа 1748 припадала Мирку Марку, па ју је касније Орфелин од њега купио. У другом једном Elenhus Alphabeticus Protocholli Urbarialis Antiqui, за који не знамо из које је године, али је несумњиво каснији од првога, код имена Orphelin Zacharias стоји просто 735 као број његове куће.

В. Стајић

ЈЕДНА НОВА ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА

Наша савремена историска литература од Ослобођења до данас налази се у сталном развоју. Наше академије, научне установе и издавачка предузећа плански и систематски објављују све нова и нова дела из свих подручја историских наука, осветљавајући наш историски развој на основу нових архивских истраживања и историских испитивања, из нових научних перспектива и према новим научним методима. До данас је већ релативно много урађено и непрестано се даље ради, придолазе све нови стручни кадрови, формира се нов научни подмладак и долази се до нових научних резултата у проучавању наше економске, политичке и културне историје.

Релативно се најмање постигло у давању већих, синтетичких целина, из сасвим разумљивих разлога што су за веће целине нужно потребне претходне специјалне студије и посебна архивска истраживања, која захтевају много времена и организован колективан рад. Отуда је појмљиво да најгоре стојимо са историским уџбеницима и приручницима, нарочито из историје југословенских народа. До данас смо имали два таква озбиљна покушаја. Први је био средњешколски уџбеник за историју наших народа у средњем веку од др. Анте Бабића, професора опште историје на Филозофском факултету Сарајевског универзитета. Други је био уџбеник за нашу националну историју у средњем и новом веку од др. Стевана Јантолека, професора историје југословенских народа на Вишој педагошкој школи у Београду. Најзад, пре кратког времена учињен је и трећи покушај: у издању државног издавачког предузећа „Свјетлост“ у Сарајеву појавила се *Историја народа Федеративне Народне Републике Југославије* у новом веку (од 1789 до 1914) са основама опште историје, од Фуада Слипичевића, професора националне историје на Вишој педагошкој школи у Сарајеву. Иако је аутор уложио, очевидно, много труда и времена, овај најновији покушај не може се обележити као прогрес.

Оно што одмах пада у очи, то је чињеница да су поглавља из опште историје израђена далеко боље, него поглавља из националне историје, што је уосталом и разумљиво, јер је у обрађивању националне историје аутор био принуђен и на сопствена испитивања. По свему судећи, аутор је дубље заронио само у историју Босне и Херцеговине, која му је најближа и најбоље позната. Мање је ушао у историју Хрватске и Словеначке, а најслабије у историју Србије и Војводине. Ми

ћемо се овде задржати само на пропустима, празнинама и грешкама, које је аутор учинио у приказивању српске историје, остављајући историчарима из осталих наших народних република да се критички осврну на историске прегледе прошлости осталих наших народа у овом уџбенику.

Приказујући борбу за ослобођење Србије испод турске власти, аутор је оцртао економске и политичке прилике у Београдском пашалуку, изнео у главним линијама важније догађаје у Првом српском устанку у Шумадији, приказао унутрашње сукобе и отимања о власт између појединих војвода и народних старешина, и објаснио како је дошло до слома устанка, али није уопште споменуо значајне напоре и крупне резултате устаничке Србије на културно-просветном пољу. Међутим, изванредно је карактеристична и важна појава да су се устаници знали не само јуначки борити против надмоћне турске силе, него да су одмах, чим су Шумадију очистили од Турака, омогућили отварање основних и средњих школа. У тек ослобођеном Београду, већ крајем новембра 1807 отвара се прва нижа гимназија, о чему је са дивљењем писала чак и француска штампа. А већ годину дана доцније основаће се у Београду и Велика школа, која је претстављала комбинацију Правног и Филозофског факултета са извесним предметима из Војне академије и Богословије.

Међутим, аутор овога уџбеника не само што не говори о културно-просветном успону Србије у доба Карађорђа, него ни о оснивању и отварању школа и културних установа у Србији кнеза Милоша. Говорећи о влади уставобранитеља, аутор вели: „Школство је добило јак потстрек. Отварају се многе основне и неколике средње школе.“ Међутим, као што је познато, знатно пре уставобранитеља, још за време прве владе кнеза Милоша, оснивају се у Крагујевцу, тадашњој престоници Србије, једно за другим: гимназија (1833); штампарија (1833); позориште (1834); војно училиште (1837); Лицеј (1838). Иако сами нешколовани, и Карађорђе и Милош увиђали су потребу оснивања школа и културних установа, помагали су просветне раднике и омогућили су да се одмах после ослобођења Београдског пашалука отпочне са смишљеним радом на културном пољу. Познато је колико је Карађорђе волео, ценио и потпомагао Доситеја Обрадовића, првог министра просвете обновљене Србије, а кнез Милош опет Вука Караџића, иако је овај иначе оштро критиковао његову унутрашњу политику. Поред осталих заслуга, Карађорђу и Милошу се морају признати заслуге и на културно-просветном уздизању тек ослобођене Србије. Уставобранитељи су само наставили и продужили напоре Доситеја и Вука из доба Карађорђа и Милоша. Прве школе и културне установе основане су у Србији још далеко пре уставобранитеља, који су само ишли даље већ прокрченим путевима.

Оцртавајући историски развој српског народа у Војводини, писац је прихватио познато погрешно схватање једнога дела наше грађанске историографије, да су Сремски Карловци били „привредни и политички центар Срба у Јужној Угарској.“ У самој ствари, Карловци су били само верско-црквено средиште православних Срба на територији тадашње Карловачке митрополије, док је и економски, и политички, и културни центар српског народа у Војводини био и остао — Нови Сад.

Исто тако, није тачно приказана улога српских народно-црквених сабора у политичком животу Војводине. Аутор вели: „Уз митрополита се развила установа Народног сабора у који су, поред црквених старешина, долазили и богати земљопоседници и трговци. Сабор је руководио политиком Срба у Јужној Угарској“. Пре свега, посланици наших народно-црквених сабора нису били само црквени великодостојници, феудалци и трговци, него и српска грађанска интелигенција тога доба. Међутим, иако су у сабору били заступљени претставници разних класа, сабор није „руководио политиком Срба у Угарској“, јер је могао да решава само о црквеним и делимично о школским питањима (само о вероисповедним школама), а све остало спадало је у надлежност државних сабора у Пешти (за Бачку

Банат и Барању) и у Загребу (за остале делове Карловачке митрополије). Политиком војвођанских Срба руководила је Српска народна слободоумна странка, под руководством Светозара Милетића и његових наследника, а преко својих посланика у тим саборима.

Говорећи о Милетићу, аутор га приказује као „вођу српске либералне буржоазије", а његову странку као буржоаску. У ствари, Милетићева странка није претстављала само тадашњу српску војвођанску буржоазију, него и широке сељачке масе, безмало цео српски народ у Војводини. У једном свом чланку Светозар Марковић је дао ову, можда најтачнију карактеристику Милетићеве странке:

„На први поглед посматраоцу пада у очи многобројност народне партије: она има чланова у свима сталежима народа... Њен је уплив одсудан свуда у јавном животу... Може се коме учинити чудновато да је толика маса народа, различита по своме образовању и по својим приватним и сталешким интересима, задахнута једним начелом, и да се то начело бори свуда као једна партија. Али ваља знати да је то начело — начело народности. То је борба против понемчавања и помађаривања, против наметања туђег језика, туђих власти и туђе културе... У тој борби сваки је обавезан да буде на страни народа..."

Говорећи о развоју политичког живота у Војводини после Милетића, аутор ове историје приказује ствар овако: „У либералној странци испољиле су се двије противничке струје, па је коначно дошло до расцјепа. Једна струја изразито опортунистичка са умјеренијим политичким захтјевима, а под руководством Полита Десанчића окупила је крупнију буржоазију и измирила се с црквеном јерархијом". Ова су тврђења из основе погрешна. Пре свега, Полит-Десанчић никада није водио опортунистичку политику него, баш напротив, смишљену и конзеквентну политику заједничке борбе немађарских народа за националну равноправност и економску једнакост свих народа у Угарској; противник сваке хегемоније и сваког централизма, он је био први на читавом Словенском Југу, који је већ 1862 писао о органском решењу источног питања у оквиру Југословенске федерације и Балканске конфедерације.

Покрет Уједињене омладине српске у Србији и Војводини приказан је, углавном, тачно и стварно. Потребно је указати само на неколико омашака: иницијативу за формирање покрета није дала „група млађих интелектуалаца, који су се окупљали око уредништва часописа *Зоре* у Бечу", него српско студентско друштво „Зора" на Бечком универзитету; прва скупштина Уједињене омладине српске у Новом Саду није одржана 1865 него 1866; није тачно да је „организација у Србији била 1867 забрањена", него је трајала све до 1872, а 1867 била је растурена само омладинска скупштина у Београду.

Социјалистички покрет у Србији приказан је знатно боље него покрет у Војводини. Делатност Светозара Марковића у Србији, на пример, обрађена је исцрпно и тачно, али његова делатност у Војводини (1872—73), уопште се не спомиње, као ни револуционарна борба Васе Пелагића у Војводини, нити први војвођански социјалистички листови и часописи, кружоци и организације, које се јављају већ 70-их година. Иако се формирао и развијао под изузетно тешким приликама и у неповољним условима, социјалистички покрет у Војводини значио је далеко више него што то излази из ове историје.

Постанак и развој грађанских политичких партија у Србији приказан је довољно опсежно, али без дубљег улажења у рашчлањавање ближих и конкретнијих појединости. Тако, на пример, говорећи о формирању Радикалне странке (1881), аутор је тачно констатовао да су радикали напустили социјалистички програм Светозара Марковића, тврдећи: „Против ове издаје начела Светозара Марковића оштро је устао Мита Ценић, који је претстављао лијево крило у Радикалној странци и нападао вођство, покренувши поново лист *Радник*". Али није тачно, да је то учинио као претставник „лијевог крила у Ра-

дикалној странци“, него као претставник социјалистичког покрета.

Говорећи о осталим грађанским странкама, аутор ове историје вели: „По примјеру Радикалне странке почели су да се организују и претставници других политичких група-ција у Србији. Извјестан број интелектуалаца из некадашње либералне опозиције политички се повезао са претставницима богате трговачке буржоазије и формирао т. зв. *Напредну странку*, чији је вођа био Јован Ристић.“ Тачно је да је Напредна странка претстављала богату трговачку буржоазију, али Јован Ристић никада није био вођа Напредне странке него, баш напротив. Либералне странке. Вођа напредњака био је прво Милан Пироћанац, а затим Стојан Новаковић. Исто тако, не стоји да су Напредну странку формирали „интелектуалци из некадашње либералне опозиције“ него, баш напротив, интелектуалци из раније конзервативне странке, која је опет потицала од некадашњих уставобранитеља.

Пратећи развој Радикалне странке, аутор овако објашњава распад странке у доба краља Александра Обреновића: „Један дио радикалног водства, у тежњи да дође на власт, правио је компромисе с краљем, док се мања група чланова водства Радикалне странке издвојила и фузионирала с опозиционим либералима, па се у Србији организовала нова, т. зв. Самостална радикална странка“. Ствар је текла овако. Лево крило Радикалне странке, под руководством Љубе Стојановића и Јаше Продановића, незадовољно пактирањем десних радикала са напредњацима, отцепило се од Радикалне странке и формирало нову партију, Самосталну радикалну странку. Ова нова политичка формација није се „фузионирала с опозиционим либералима“, који нису претстављали неку посебну групу изван оквира Либералне странке, него су у Самосталну радикалну странку ступили социјалистички дисиденти, на челу са Јованом Скерлићем. Ова нова странка стајала је на крајњој грађанској левици, и по свом демократском програму знатно се разликовала од осталих српских грађанских странака.

Економска проблематика у Слипичевићевој *Историји* обрађена је потпуније од политичке проблематике, а најслабије је обрађена културно-просветна проблематика.

На крају, нужно се намеће значајно питање: уместо досадашњих индивидуалних покушаја састављања историје свих југословенских народа, зар не би било целисходније приступити изради оваквог дела удруженим снагама и колективним напорима? Оно што до данас нису постигли појединци, свакако ће моћи остварити мањи или већи колективи. Вредело би покушати, без сумње.

Д-р Коста Милутиновић

ЈАША М. ПРОДАНОВИЋ: ИСТОРИЈА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА И СТРУЈА У СРБИЈИ

Књига I. Просвета — Београд.
Страна 526.

Мали је број добрих историчара, који су били истовремено и активни политичари, и обратно, мали је број активних политичара, који су били истовремено и ваљани историчари. Политичари су готово редовно људи од темперамента, акције и борбе, а историчари треба да су прави научници, који мирно истражују, испитују и приказују само објективну научну истину. Па ипак, и поред тога, имамо и ми, у нашој историографији, неколико ваљаних историчара који су истовремено били и активни политичари, којима њихова политичка делатност није сметала да пруже дела од трајне научне вредности. Један од таквих био је Јаша Продановић, који се деценијама бавио проучавањем политичке и културне историје српског народа у XIX веку, са значајним резултатима и лепим успехом, тако да је још 1937 изабран за дописног члана, а 1947 за редовног члана Српске академије наука.

Продановић је оставио за собом два замашна научна дела, која спадају у стандардне тековине читаве наше историске науке. Прво је дело *Уставни развитак и уставне борбе у Србији* (Београд, 1936), у коме је исцрпно и документовано обра-

дио наше уставне борбе од Карађорђа и Милоша, па све до најновијег доба. Ово дело је неопходно не само историчарима, него и свима онима, који се баве правним, политичким и друштвеним наукама.

Главно Продановићево научно дело несумњиво је његова *Историја политичких странака и струја у Србији*. На овом делу радио је пуних 20 година и оно претставља једно од најважнијих достигнућа наше модерне историске науке. Иако је до данас објављена само прва књига Продановићеве *Историје*, већ се на основу ње може судити о читавом делу. У првој књизи обухваћено је доба од Првог српског устанка (1804) до угушивања Тимочке буне (1883), а у другој треба да буде осветљено доба од тога догађаја до Првог светског рата. Према томе, Продановићево дело обухвата знатно дуже временско раздобље од познатих историских монографија Слободана Јовановића и од *Политичке историје Србије* Живана Живановића. Хронолошки говорећи, Продановић је обухватио политичку историју Србије кроз цео XIX век, док су Јовановић и Живановић обухватили само другу половину XIX века. Према томе, Продановићева *Историја* је прво дело ове врсте у нашој историској науци.

Међутим, ако упоредимо Продановићеву *Историју* са Живановићевом *Историјом* и са Јовановићевим историским монографијама, опазићемо у свима конкретним појединостима да је Продановић не само крајњи позитивист, него и у многим својим поставкама чак и материјалист. Сем тога, Продановић је увек прогресиван, док су Живановић и Јовановић у њиховим крајњим конзеквенцама конзервативни. Сва тројица одлични познаваоци политичке прошлости Србије, они се битно разликују по својим основним научним погледима и полазним идеолошким поставкама. Као дугогодишњи народни посланик Либералне странке, као претседник либералне Народне скупштине (1893), као један од првих либералних идеолога и публициста, као либерални министар и државни саветник, а нарочито као један од најближих политичких сарадника и личних пријатеља Јована Ристића, Живановић је у својој *Историји* по сваку цену желео да оправда режим Либералне странке и да пошто-пото одбрани Ристићеву политику од критике његових противника, тако да ова његова, конзеквентно спровођена и осетно наглашена, тенденција спушта научни ниво његових, иначе озбиљних и документованих историских излагања. Слободан Јовановић — када је писао своје историске монографије — још није био активан политичар, али је већ тада био одлучни противник социјалистичког покрета, и та његова лична анимозност провлачи се кроз сва његова историска дела. Просто се осећа да Јовановић намерно штеди и либерале и конзервативце, али да је резервисан према радикалима и нерасположен према социјалистима.

Јаша Продановић нема слабости ни према једној политичкој странци и не гаји култ ни према једном нашем државнику. Он се односи подједнако критички према свима странкама, покретима и струјама, чак и онима који су му идејно најближи. Продановић није расправљао „само о поглаварима државе и њиховим доглавницима“, него је критички тумачио и објашњавао „жеље, тежње, идеје и идеале, предлоге, програме и радње странака, група и најистакнутијих људи из народа“. Кроз Продановићеву *Историју* се даје јасно пратити „како су се стварале, развијале, разграњавале, груписале и разгруписавале, опадале и пропадале поједине политичке заједнице и како су се држали њихови главни претставници“. Социолошки проучавајући наш историски развитак, Продановић је научно осветлио све унутрашње узроке и последице политичких догађаја, зналачки анализирао друштвену и политичку структуру појединих група и странака, оцртао карактер и менталитет наших важнијих политичара и државника, указао на утицаје старијих српских поколења на формирање нових нараштаја.

У својој *Историји* Продановић је обратио највећу пажњу политичким законима, реформама државне управе, унутрашњем уређењу и односима између владаоца и политич-

ких странака, и између странака и народа. Продановић је убедљиво указао на прве појаве корупције у врховној државној управи и на упорну борбу, која је годинама вођена у Народној скупштини за доношење закона о министарској одговорности. Продановић је посветио разумљиву пажњу и развитку нашег јавног мњења, борби између субвенционисаних режимских листова и опозиционе штампе, свирепо касапљене од драконски строге цензуре и угњетаване назадњачким законима о штампи. Тек из ове Продановићеве *Историје* се јасно види да борба за слободу штампе и слободу мисли претставља једну од најсветлијих страница новије српске историје. У тој дугој и упорној борби дошао је до пунога изражаја револуционарни, слободарски и демократски дух Србије.

Продановићева *Историја* има вредност не само за политичког историчара, него исто тако и у пуној мери и за књижевног и културног историчара. Тако, на пример, међу најзанимљивија и најдуховитија поглавља спадају баш Продановићеви критички осврти на династичарску поезију. Тешко је рећи шта је интересантније на овим страницама: да ли сами цитирани стихови или Продановићеви коментари. Као што он сам каже у своме предговору, ова династичарска поезија је „обележје снисходљивости не само незнатнијих него и неких важнијих песника, претставника тадањег јавног мњења". Било је династичарских песника, који су са истим „патриотским одушевљењем" певали химне, дитирамбе и апотеозе владарима из обеју српских династија, а било је и таквих који су истовремено певали не само српским кнежевима него чак и аустриским царевима и турским султанима. Са себи својственом објективношћу Продановић је дао ову глобалну карактеристику династичарских песника:

„Не може се дати тачан суд о побудама свих ових владалачких химнопевача. Несумњиво је да је међу њима највише било оних који су желели додворити се владаоцима, стећи њихову наклоност и милост, доспети до бољег положаја, задобити пожељене почасти... Али се, извесно, и међу династичким песницима могао наћи по који родољуб који је у српском владаоцу гледао претставника народне замисли. Било их је који су уздизали Карађорђевиће, јер су им самовлашће Милошево и рђава управа Михаилова били додијали... Али Матија Бан, химнопевац турског цара, зацело је желео „получити" од српских владалаца и положаје и приходе, јер је за време кнеза Александра уздизао Карађорђевиће, а у доба кнеза Михаила — Обреновиће. Ситнији химнопевци и „одације" певали су понајвише „рад комада хљеба бијелога и рад чаше вина црвенога", како каже народна песма. То није нимало чудно. Песници су у нас, с малим изузетком, били политички меки, пригибљиви и попустљиви, а често и материјално потребити. Па кад су се могли савијати и повијати богати саветници, зашто не би то чинили и песници, којима се зацело није пресипало... И Обреновићи и Карађорђевићи кварили су људе, тражили од њих да раде незаконитости, допуштали им да врше насиља и да приграбљавају народну имовину... Разумљиво је што су се у том нечистом зраку одгајили династички песници, те „нађубравали књижевне ливаде" (да употребимо Стеријин израз) песмицама већином без истинског осећања, без јачег полета, без снажнијег израза, без лепоте стиха, без значајнијих мисли, слабим, штурим, увелим, смежураним".

Продановић је сва ова тврђења поткрепио цитатима, примерима, доказима, убедљивим и конкретним, зналачки изабраним и увек брижљиво поткрепљеним потребним коментарима, тако да ни једна алузија није остала непротумачена и ни једна мисао, наговештена између редова, да није објашњена. У нашој историској науци ретке су књиге које су овако солидно и савесно документоване.

Нажалост, Продановић је умро, не довршивши други део своје *Историје*. Ми бисмо желели да то уради који од његових блиских сарадника, вичан његовом научном методу и његовом начину писања. Јер, Продановић је прикупио и средио огро-

ман материјал, који не би смео да пропадне без користи по нашу науку. Продановић је, у сваком случају, оставио за собом такву богату грађу, коју би други деценијама прикупљали, сређивали и обрађивали. Јер, он је знао оно, што други нису знали. А то треба сачувати за нове нараштаје.

Д-р К. Милутиновић

ПРЕГЛЕД СТРАНИХ СЛАВИСТИЧКИХ ЧАСОПИСА

Revue des Études slaves.

Directeurs: André Mazon, André Vaillant. Institut d' études slaves, Paris (VIe), 9, Rue Michelet, 9

T. 26, Fasc. 1-4, 1950, 323 p.

На уводном месту налази се некролог Андре Мазона Полу Боајеу, професору руског језика на Школи источних језика и оснивачу и директору тога часописа и почасном претседнику Института за словенске студије, преминулом 1949 г. у 86 години.

Боаје је објавио студије о акценту у старословенском и руском језику, превео је с руског више дела из разних области. Његови разговори са Толстојем, 1901–2 г. објављени су после његове смрти (Paul Boyer, Chez Tolstoi; entretiens à Jasnaia Poliana. Bibl. russe de l' I. ét. sl. Paris 1950). Написао је и један чланак о језику и књижевности у Босни и Херцеговини (у књизи Louis Olivie, La Bosnie et l' Herzégovine. Paris, 1901).

Андре Лирондел објављује први пут фантастичну приповетку Алексеја Толстоја, написану у младости на француском језику, *Вампирова породица*, коју један дипломата после Бечког конгреса 1815 г. прича као свој лични доживљај у Србији 1759 г. Он каже о Србима „Тај сиромашан и непросвећен народ, али храбар и поштен, иако подјармљен од Турака, није заборавио ни своје достојанство ни своју некадању независност."

Андре Вајан у свом чланку Кирил из Турова и Григорије из Низијанзе показује, упоређујући текстове, како се овај руски проповедник из 12 века (кога су открили тек у 19 в.) угледао на овог црквеног оца из 4 в.

Пјер Паскал наставља свој рад Освајање Амура, започет у 25 св.

Емил Тардеану саопштава свој реферат одржан на 6-ом интернационалном конгресу византолога у Паризу 1948 г. О грчким књигама у Русији (1682-1725), штампаним у Молдавији и Влашкој.

Анри Грапен расправља о акузативу плурала именица које означавају жива бића у пољском језику.

Иља Боршак пише о писму Запорожаца султану, које је инспирисало чувену Рјепинову слику и две песме Гијома Аполинера, и доноси више разних текстова писма султанова и одговора Запорожаца и оба писма у стиховима Аполинеровим.

Марсел Жирар и Власта Дерми у чланку Емил Зола пред чешком критиком приказују стање духова у Чешкој у доба јављања Золиних дела, којим су се редом јављали преводи његових дела, како су примљени и опширније дају Масарикову неповољну критику Золе.

Андре Мирамбел пише о гласу гама који је уметнут у поједине грчке речи у постклацично доба и како се он јавља у старословенском језику у речима узетим из грчког.

Пет бележака односе се на град „Троју" у Русији 12 в., на бављење П. Боајеа у Русији, на „Готске девојке у Слову Игорову" и о речи „серн" у словенским језицима.

Више од половине свеске (174 стране) чини Библиографска хроника, која бележи и даје краће карактеристике публикација, најпре општих а после на појединим словенским језицима, из области лингвистике, историје, историје књижевности, археологије и историје уметности Словена, Византије и суседних народа. Између страних дела спомињемо: W. J. Entwistle and W. A. Morison, Russian and the Slavonic languages. London, 1949. — R. Trautmann, Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen, II. Berlin, 1949.

— F. Dvornik, The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949. — J. Matl, Das Slaventum zwischen Westen und Osten, Klagenfurt, 1949. — Б. Ч. Дацюк, Юрий Крижанич, Москва, 1946. — В. Лазарев, История византискои живописи, Москва, 1947. —

Књигама и часописима из наше земље посвећено је осам страна.

Т. 27 1951, 400 р.

Ово је јубиларна свеска изашла поводом 30-годишњице часописа (1921-1951) посвећена Андре Мазону, оснивачу и директору Словенског института у Паризу, а садржи 30 чланака од сарадника овог часописа из разних земаља и доноси садржај од 1-25 тома. (Редакција није примила овај том).

Т. 28, Fasc. 1-4, 1951, 313 р.

У уводном чланку А. М. Аман пише о Атанасију III Пателаросу цариградском патријарху и руском свецу (из прве половине 17 в.) поводом наласка руске иконе са његовим ликом нађене у Алпима после другог светског рата.

Андре Мазон расправља о старом руском спеву „Горе-злочастие“ који је пре скоро сто година нашао Пипин међу рукописима из 17 в., са садржајем сличном причи О блудном сину из Јеванђеља, упозорује на његову сличност са неким старијим холандским и француским делима и говори о његовом утицају на руску народну и уметничку поезију.

Жан Дени у чланку *Здравица и чаша за пиће* покушава да објасни порекло руске речи „стакан“, наводећи сличне речи у разним језицима.

Анри Грапен износи како у пољском језику од генитива постаје акузатив.

Етјен Деко испитује које су и уколико су енклитике у пољском језику још самосталне речи.

Андре Вајан даје преглед формирања српскохрватског књижевног језика поводом предавања проф. Александра Белића у Институту за словенске студије у Паризу о проблему књижевних језика код Словена.

Марк Вej пише о чешком књижевном језику дајући историски преглед и данашње стање.

Андре Блан приказује Војну границу у Хрватској у 19 веку, на основу стране и наше литературе и докумената из париских и загребачких архива.

Последњи чланак, Пјера Паскала, посвећен је успомени Раула Лабрија, (1880-1950) професора руског језика и књижевности на Сорбони, писца више студија о руским културним, економским и политичким питањима, који је био у Србији 1915 г., и описао повлачење српске војске, у књизи Raoul Labry, Avec l' armée serbe en retraite à travers l' Albanie et Monténégro, Paris. 1916 а почетак другог светског рата затекао га је у Југославији на послу Француског института.

Свих седам бележака, колико их има, су из области лингвистике, шест из словенских језика: О речима „свободи“, „господи“, „гвозду“, „гвоздии“, „озгу“, о бугарској „сопам се“, о пољским „kobiety mieli, dzieci bili“ о словенском дуалу и сингулару, о румунској речи „sarsaila“, а дали су их А. Вајан, Р. Бернар, А. Грапен, Е. Деко и Е. Турдеану.

Из богате библиографске хронике (која има 154 стране) наводимо: F. R. Preveden, History of the Croatian People, I, II, Washington, 1949. — J. J. Mikola, Urslavische Grammatik, III, Heidelberg, 1950. — R. Trautmann, Die Slavischen Ortsnamen Mecklenburgs u. Holstein, Berlin, 1950. — A. Vaillant, Grammaire comparée d. langues slaves, I, Phonétique. Lyon-Paris, 1950. — R. Ristelhueber, Histoires d. peuples balkaniques. Paris, 1950. — P. Vukota, Formas estatales en los Balkanes. Madrid, 1951. — E. Winter, Russland u. d. slavischen Völker i. d. Diplomatie d. Vatikans, 1878-1903. Berlin, 1950. — R Jagoditsch, Wiener slavistisches Jahrbuch, Wien, 1950. — L. Bréhier, La civilisation byzantine, Paris, 1950. — F. Trogrančić, Letteratura medievale d. Slavi meridionali, Rome, 1950. — G. Ostrogorsky, Le système d. la pronoia a Byzance et en Serbie médievale (Actes du VIe Congr. d' Ét. byz.).

D. Obolensky, Bogomilism in the Byzantine Empire (A. d. VI Con. d. E b.) — A. Hadjiniolau-Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantine, Athènes, 1950. — R. Lauth, Ich habe die Wahrheit gesehen; die Philosophie Dostojewskis München, — B. Metzel, Tolstoi. Paris, 1950. — R. Hingley, Chekhov, a Biographical and Critical Study, London, 1950. — D. Magerschak, Stanislavsky, a Life, London, 1950. — Библиографија југословенских публикација износи 19 страна.

На крају свеске забележена је смрт познатих слависта и историчара словенских народа са краћим или дужим приказом њихова рада као што су: Андре Онора, почасни претседник Словенског института; Б. Х. Самнер (1893-1901), професор у Оксфорду, историчар Русије; за нас је важно његово дело: Sumner, Russian and the Balkans; Роберт В. Ситон-Ватсон (1879-1951), историчар заслужан за обавештење западног света о правом стању у Аустро-Угарској Монархији; руски историчари С. В. Бахрушин (1882-1950); К. В. Басиљевич (1892-1950) и С. К. Шамбинаго (1871-1948), историчар књижевности: чешки филолози: Вацлав Флајшханс (1870-1950) и Емил Воточек (1873-1950); Словенац Јанко Претнар, писац француско-словенског речника, и Рајнхолд Траутман (1883-1951), професор у Јени, писац више дела из топономастике.

The Slavonic and East Europian Review.

Editor W. K. Matthews. University of London, London,

W. C. 1, Malet Street

Vol. XXIX, No 73. June 1951, 359—616 p.

На уводном месту налази се дванаест песама преведених на енглески у стиховима са разних словенских језика и језика Словенима суседних народа, од којих је уредник часописа В. К. Метјус превео по једну са пољског, новогрчког, украјинског, мађарског, литавског, јидиш и са српског Шантићеву песму На убогом пољу . . . (Fields of misery).

Затим долази у преводу румунска приповетка Казна од Мабел Нандрис, Вацслав Ледницки, професор у Калифорнији пише О Пушкину, Тјучеву, Мицкијевичу и декабристима, на основу дела тих песника, затим Де Вињија, Анслоа, (Ancelot, Six mois en Russie, Paris, 1827), Кистина и др., не изводећи никакав посебан закључак о случају декабриста, већ општи: да неконтролисана деспотска политичка власт фатално делује на човекову личност.

Р. Р. Бетс, професор средњевековне историје у Лондону, објављује своје предавање О утицају реалистичке филозофије (средњевековне) на Јана Хуса и његове претходнике у Чешкој, одржано у Словенском институту у Паризу.

Соломон А. Бирнбаум објављује чланак Јеврејство Источне Европе, израђен на основу низа предавања одржаних на Лондонском универзитету. Он описује разне групе јеврејског народа, којих има двадесетак, а не само две, као што се обично мисли (Ешкенази и Сефарди); затим говори о њиховом језику и књижевности, нарочито народној, и доноси једну народну приповетку и десетак песама.

Глеб Струве, професор руске књижевности на универзитету у Калифорнији, у чланку *Ко је био Пушкинов „полонофил,“* у једној песми Пушкиновој, објављеној после његове смрти, где се спомиње пољски устанак 1831 г. доказује да је то кнез Петар Козловски (1783-1840).

Емил Турдеан, асистент румунског језика на Сорбони, описује најстарији рукопис са минијатурама Еванђеља грчкословенског које се налази у Оксфорду и о коме су већ раније писали Павле Соларић, Ј. Добровски и Ј. Шафарик, и покушава да реши питање његовог постанка, преписивача и сликара.

М. Рајев, инструктор историје и руског језика на унив. Ворчестру, у чланку *Русија после ослобођења кметова* (1861), излаже погледе једног од млађих славофила А. Кошељева на тај проблем.

Ц. Л. И. Фенел, асист. унив. у Кембрицу, приказује економске и политичке узроке јудеистичке јереси у 16 веку у Русији, у чланку *Држање*

јосифоваца и прековолшких старања према јудеистичкој јереси.

М. К. Ћевановски, члан Руског центра за истраживање на Харвардском универзитету, проучава почетке социјализма у Пољској, у чланку са истим насловом, и налази да му је почетак, као и осталих пољских политичких странака, у време емиграције после устанка 1830-31, и прати их до 1893 г.

Никола Ханс, предавач компаративног васпитања на унив. у Лондону, у свом чланку *Московска математичка и навигациона школа* (1701) побија тврдњу проф. Мединског да је то била прва некласична школа, јер је она била организована по узору на такве школе у Енглеској и Француској, које су већ раније постојале.

Станислав Вестфал, лектор пољског језика у Глазгову, расправља о пореклу пољских речи „кобиета", „лепек" и „згон".

Миодраг Пурковић, доказује да је фреска у Сопоћанима која приказује смрт краљице Ане, жене Стевана Првовенчаног, рађена 1258 г., када је она и умрла: а у другом прилогу да је Стефан Дечански био старији син краља Милутина и рођен се око 1275 г.

Затим долази библиографија књига и брошура о Русији или у вези са Русијом изашлих 1950 г. на енглеском језику која износи читавих осам страна.

У рубрици Некролози забележена је смрт, са биографским подацима, делима и заслугама, руског историчара уметности Павла Павловића Муратова (1881-1950, умро у Ирској), пољског историчара књижевности Вацлава Боровија (1890-1950) и руског филозофа Семјона Лудвиговича Франка (1877—1950, умро у Лондону).

У прегледу је приказано 17 књига, од тога је 9 енглеских, 3 немачке, 1 латинска, 1 француска, 1 руска, 1 бугарска и 1 италијанска. Само се у једној од њих говори о Југославији (R. R. Betts, Central and South East Europe, 1945-1948, London, 1950.)

Забележићемо још две од њих: M. Wasmer, Russisches etymologiches Wörterbuch I, II, Heidelberg, 1950. — R. Hingley, Anton Chekhov. A Biographical and critical study. London, 1950.

У белешкама су дате кратке карактеристике шест књига и једног часописа у којима нема ништа о нашој земљи.

Међу 35 књига и брошура које је редакција примила на приказ нема ниједне из Југославије, а међу 16 часописа налазе се: Јужнословенски филолог, Наш језик и Славистична ревија (Љубљана)
Vol. XXX, № 74. December 1951, 329 p.

После обавештења уредништва о смрти једног од оснивача часописа Роберта Вилјема Ситона-Ватсона (Скотуса Виатора) Г. А. Биркет, б. лектор унив. у Гласгову, у чланку *Службени планови за Толстојев погреб 1902 г.* саопштава неколико аката Министарства унутрашњих дела, Министарства саобраћаја и Синода упућених њиховим подручним органима са упутствима како да поступе у случају смрти Лава Толстоја, који је у то време био болестан на Криму.

Григоре Нандрис, проф. унив. у Лондону, приказује развој и структуру румунског језика, у чланку са истим насловом.

Јурий Шерех, б. доцент у Харкову и проф. на украјинском универзитету у Минхену, пише о Стевану Јаворском, противнику Петра Великог, у чланку *Стеван Јаворски и сукоб идеологија у доба Петра I.*

Јерзи Пјетркијевич, лектор унив. у Лондону, у чланку *Један пољски психоаналитички роман из 1902 г.*, износи садржину Ижиковсковог романа *Палуба*, аналише га и упоређује са ранијим и каснијим сличним делима из светске књижевности.

В. К. Метјус, уредник *Слов. ревије* и проф. руског на унив. у Лондону, има чланак *Изговор у средњевековном руском језику.*

Ханс Е. Ронимоис, проф. економије у Ванкуверу, у Канади, приказује Совјетску економску машину.

Петер Брок износи живот и рад Болеслава Вислоуха (1855—1937), оснивача пољске сељачке странке.

Џемс Ферел, б. асист. унив. у Ванкуверу, пише о прилогу прошлог времена у модерном руском језику.

Јожеф Ремењи, проф. упоредне књижевности у Кливленду (Охајо, САД), приказује мађарског књижевника Ференца Херцега као драматичара и романописца.

Вилјем Аскју, проф. у Хемилтону (држ. Њујорк), објављује један руски документ о војној снази Русије уочи француско-пруског рата.

В. Ледницки изражава Извесне сумње о идентитету Пушкиновог „полонофила", који је Струве утврдио у чланку објављеном у претходном броју *Сл. ревије.*

Ероф Валтерс, лектор у Ексетеру, износи досад необјављених двадесет девет докумената који се односе на Ренталов покушај 1907 г. да прегрупише европске силе.

Међу Некролозима је, са биографским подацима и списком најважнијих дела, забележено да су умрли Роберт Вилјем Ситон-Ватсон (1879—1951), енглески историчар, Леонид Арбусов (1882—1951, умро у Гетингену), историчар источнобалтичких народа, Дмитро Иванович Дорошенко (1882—1951), украјински историчар и политичар, Бенедикт Х. Самнер, проф. руске историје у Оксфорду и Ролф Шафлин (1911—1951), пореклом Рус, славист, лектор у Лидзу.

У Прегледу приказане су 23 књиге: 11 енглеских, 4 француске, 4 руске, 1 чешка, 1 немачка, и 1 јидиш. О Југославији се говори само у двема: Hugh Seaton-Watson, The East European Revolutin, London, 1950. -- M. Dewar, Soviet Trade with Eastern Europe, 1945—1949, London, 1951.

Једну од приказаних књига изгледа да је написао Србин B. Lazitch, Lenine et la IIIe internationale, Neûchatel, 1950

Од приказаних књига поменућемо Aitchen K. Wu, China and Soviet Union, London, 1950. — S. Pop, La Dialectologie. Aperçu historique et methodes d' enquetes linguistiques, I Dialectologie romane, II Dialectologie non romane, Louvain (Belgija), 1950.

Од осам књига наведених у Белешкама вреди поменути једну докторску дисертацију примљену на Колумбија универзитету у којој се на више од тридесет страна говори о српском језику: H. Rubenstein, A comparative Study of Morphophonemic Alternations in Standard Serbo-Croatian, Czech and Russian 1950.

Међу 45 примљених књига налазе се и две наше: Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији од А. Дерока и Душанов законик од Николе Радојчића, а међу часописима ниједан наш.

Oxford Slavonic Papers.

Editor S. Konovalov. Oxford University Press, London, E. C. 4.

Поводом педесетогодишњице оснивања катедре за руски и остале словенске језике на Оксфордском универзитету почео је 1950 г. излазити часопис са горњим именом, без одређеног времена излажења, а доносиће чланке, предавања и документе из области језика књижевности и историје Русије и других словенских земаља.

Vol. I, 1950, 129 p.

На уводном месту је предавање С. Н. Бовре на унив. у Оксфорду о Пушкину, без биографских података, само са разматрањем његовог песничког дела из најшире перспективе, налазећи код Пушкина сличних карактеристичних особина као код великих светских песника Вергилија, Шекспира, Камоенса, Таса и Расина.

На другом месту је предавање В. Ц. Ентвилса *Руски језик као уметност изражавања.* Писац налази фонетичке, психолошке и социолошке узроке који су дали руском језику уметничку изражајност.

Б. О. Унбегаун, проф. у Страсбуру, у свом предавању одржаном у Оксфорду, *Говорни и књижевни руски језик,* прати односе између говорног и књижевног језика од 11 в. до данас. (Он не прихвата тврдњу С. Обнорског да је постојао писани руски језик пре примања хришћанства.) Нарочито истиче пољско-украјински утицај у 17 в., заслуге Ломоносова, утицај француског у 18 в., утицај говорног језика образоване класе у 19 в. и утицај широких народних маса дошлих из свих крајева државе у Москву после револуције.

Дмитриј Оболенски је од два своја предавања у Оксфорду начинио подужи чланак *Византиско наследство Русије,* у којем полемише са

највећим енглеским живим историчарем Тојнбијем који у једном свом делу има главу са истим насловом.) (A. Toynbee, Civilisation on Trial) и стара се да докаже да Византија није ударила Русији „жиг звери", нити је била зид између Русије и запада, него врата за Европу.

С. Коновалов пише о Енглеско-руским односима 1617-8 г. и објављује четири документа о томе.

Ц. С. Г. Симонс даје биографију Х. В. Лудолфа, енглеског писца прве руске граматике (говорног језика), изашле на латинском у Оксфорду 1696 г., приказује ту граматику и доноси факсимиле насловног листа, предговора и једне стране текста.

У овом часопису нема никаквих приказа, бележака ни библиографије.

Vol. II, 1951, 144 p.

И ова свеска Оксфордских словенских расправа доноси само студије из руске књижевности и историје.

На уводном месту је предавање (објављено после његове смрти) енглеског историчара Русије Б. Х. Самнера *Русија и Европа,* у коме се приказује развој Русије у вези са разним политичким, социјалним и културним појавама у Европи од средњег века до октобарске револуције, и налази да је Русија око 1900 г. била више европска земља него у ма које друго време.

И. Берлин је дао студију *Толстојев историски скептицизам,* у којој показује да су на формирање Толстојевих погледа на историју били од знатног утицаја Стендал, Русо, Шопенхауер и, нарочито, Жозеф де Местр, чија је дела Толстој читао (и то забележио у свом дневнику) J. de Maistre, Soirées de Petersbourg; Correspondance diplomatique: Lettres.

То писац доказује цитатима из Местра и упозорењем на слична или скоро иста места у *Рату и миру.*

Пјер Паскал, у свом предавању одржаном у Оксфорду на француском језику под насловом *Јесењин, песник руског села,* евоцира два своја сусрета са Јесењиним и излаже његов живот упоредо са његовом поезијом, поделивши га у четири периода (1895—1917, 1917—1919, 1919—1923, 1923—1925), и цитирајући из сваког доба више строфа из разних песама, у оригиналу и француском преводу.

Затим долази предавање Николе Бахтина, проф. у Бирмингему, умрлог 1950 г., о Мајаковском, без икаквих биографских података, само о његовој поезији, нарочито размаграјући његов симболизам, футуризам и версификацију, са неколико строфа и два већа одломка из његових песама, све у енглеском преводу.

С. Л. Рен (Wrenn), после неколико значајних биографских података о Борису Пастернаку, даје приказ његове поезије, сматрајући га највећим живим руским књижевником: песником, прозаистом и преводиоцем Шекспира, тврдећи да су његови преводи Хамлета и Ромеа и Јулије бољи од свих превода тих дела на ма који језик.

Ц. Д. Барникот и Ц. С. Г. Симонс нашли су у енглеским библиотекама и описали двадесет старих словенских књига које нису забележене код Каратајева у његовом делу *Описание славяно-русских книг.* Међу њима је и једна наша, Дивковићев *Наук крстјански,* штампан у Венецији 1641 г.

Ц. С. Г. Симонс и Б. О. Унбегаун описују три стара руска речника чији се рукописи налазе у библиотеци у Оксфорду: два руско-енглеска из 16 в., чији су писци Енглези, и један из 17 в., од непознатог писца, на седам језика (латинско-новогрчко-турско - татарско - јерменско-украјинско-румунски).

С. Коновалов наставља објављивање докумената о руско-енглеским односима са почетка 17 в., започето у првој свесци.

Велика је штета што наши издавачи не шаљу редовно књиге и часописе из области друштвених наука страним часописима за словенска питања и словенским институтима којих има при многим универзитетима у Европи и Америци. То је у интересу науке, а уједно би служило и као јефтина и добра пропаганда за нашу земљу.

Светислав Марић

НЕКРОЛОГ

Д-р Првош Сланкаменац

Петнаестог децембра 1952 г. умро је у Београду наш сарадник, бивши професор универзитета д-р Првош Сланкаменац. Смрћу Првоша Сланкаменца нарочито ће се осетити празнина у нашој историској педагогици. Сланкаменац је врло добро познавао аустриски школски систем те је с најлепшим успехом тумачио карактер првих модерних српских школа које су настале, углавном, копирајући аустриски систем школа.

Пок. Сланкаменац је рођен у Тителу 7 фебруара 1892 г. Гимназију је учио у Великом Бечкереку и Новом Саду, теологију у Карловцима, Черновцима и Бечу, а филозофију у Будимпешти и Загребу. Докторат филозофије положио је у Загребу 1923 г. После четири године проведене као суплент гимназије у Новом Саду, Сланкаменац је отишао у Скопље за секретара Филозофског факултета. После неколико година изабран је прво за доцента, после за ванредног професора тога факултета. На њему је предавао педагогику све до избијања Другог светског рата, када је од стране окупаторске власти пензионисан. После рата, када је Српска академија наука реорганизована и када је развила знатно јачу делатност на свима пољима, Сланкаменац је изабран за хонорарног стручног сарадника Историског института САН, и на том положају га је и смрт затекла.

Радови покојног Сланкаменца, из психологије и педагогике, објављени су углавном у Гласнику Скопског научног друштва, Јужном прегледу, Летопису МС, Историском часопису и Савременој школи. Сланкаменац је превео на српски мађарске документе из 1848 и 1849, које је наша Академија почела недавно да објављује.

Дим. К

ИЗДАЊА НАУЧНОГ ОДЕЉЕЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

А. ЗБОРНИЦИ

Научни зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 1. Година 1950.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 2. Година 1951.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 3. Година 1952.

Научни зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 1. Година 1951.

Зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 2. Година 1952.

Зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 3. Година 1952.

Б. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књ. I Васа Стајић, Српска православна велика гимназија у Новом Саду. Година 1949.

Књ. II Боривој Ж. Милојевић, Лесне заравни и пешчаре у Војводини. Година 1949.

Књ. III Никола Радојчић, Душанов законик. Година 1950.

Књ. IV Миленко С. Филиповић, Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа. Година 1950.

Књ. V Бранислав Букуров, Вршачке Планине. Прилог географији Војводине. Година 1950.

Књ. VI Васа Стајић, Великокикиндски Диштрикт 1776—1876. Година 1950.

Књ. VII Библиографија издања Матице српске. Саставио Драгиша Полужански. Година 1950.

Књ. VIII Васа Стајић, Грађа за политичку историју Новог Сада. Година 1951.

Књ. IX Васа Стајић, Грађа за културну историју Новог Сада. Година 1951.

Књ. X Аутобиографија Стеве Тодоровића. Редактор Зора Симић-Миловановић. Година 1951.

Књ. XI Инж. Славко Бокшан, Михаило Пупин и његово дело. Година 1951.

Књ. XII Коста Петровић, Историја Српске православне велике гимназије карловачке. Година 1951.

В. ПОПУЛАРНА НАУКА

Боривој Максимовић, Велика путовања и географска открића (Стари век). Година 1952.

Светислав Марић, На изворима физике. Година 1952.

ИЗДАЊЕ КЊИЖЕВНОГ ОДЕЉЕЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Захарија Орфелин, Зрцало науке. С предговором Д-ра Димитрија Кириловића. Година 1952.